Kurdish Language in Iraqi Kurdistan under Constant Threat of Marginalization and Declination

Muhammad Qadir Saeed
Lecturer
English Department- College of
Education – Salahaddin University
Muhammad.saeed@su.edu.krd

Abstract

The study on which this article is based demonstrates the critical situation of Kurdish language in Iraqi Kurdistan Region and warns the officials and the Kurdish academics of the threat of English which is one of the main factors of Kurdish language decline and marginalization in Iraqi Kurdistan where the process of resisting language shift is not as required. One of the major questions this study tries to answer could revolve around the role of English in putting aside the Kurdish language in Iraqi Kurdistan where private schools use English as the first language for their Kurdish students. Likewise, this paper tries to focus on other factors that result into the marginalization of Kurdish language in Iraqi Kurdistan and it aims at searching for the symptoms of language marginalization and declination? What should be done to resist the decline produced in language is one of the essential objectives beyond writing this research. Meanwhile, it tries to know the role of language policy (if there is any) towards Kurdish language? Since Kurdish language is under constant threat of marginalization and declination, any attempt to protect and revitalize it would contribute to revive the Kurdish language for future generation. Depending on a descriptive method, this study arrives at the fact that what has been done till now in terms of the threat of English and its domination which gradually marginalizes Kurdish language is not as required and it explores the ways to be taken to resist such a language threat.

1. Introduction:

Although speakers of a language are usually unaware of the changes when they are occurring, languages constantly go through changes which, on one hand, could be the outcome of not-so-significant carelessness, laziness or even ignorance. On the other hand, it may be due to the lack of our competence or proper maintenance from our side. Are we only part of the process in which we just simply accept the change as it is? Is the language that changes on decline? And what is the Kurdish language situation in Iraqi Kurdistan? These are some of the questions this study is going to focus on.

Within the process of time producing a decline in language leads to language change which in the viewpoints of scholars like Fitch (2010: 34) is a fact, and since the initiation of writing there is a rich database which documented language change. Trask (1994: 1) states that “every language that people use changes constantly. English, for example, has been changing throughout its history and it is still changing today”. This shows that language change in Iraqi Kurdistan Region is inevitable since Kurdish language, which has many linguistic problems due to the lack of a united and standard language, is one of the languages that confronts the changes that may come from the threat of the English language which has definitely led to its declination in the long run. Language change could be a natural process for any language of the world since it doesn’t mean the death of the language which is only true when none of its speakers are found alive. The language will be in trouble when it is exposed to linguicide which is expected when it doesn’t undertake the codification step and when it is not elaborated functionally. The problem is with the Iraqi Kurdistan Governmental Authority in terms of their attitude and efforts which play an effective role in confronting such threats one of

which is putting aside the medium of instruction in the educational centers. In general, there are many different pathways to language changes some of which can stem from language learning or through language contact, social differentiation, and natural processes in usage. This paper mainly aims at pointing out the threat of English which is a global phenomenon and one of the basic factors that affects the competence of the new generation in using their Kurdish language in Iraqi Kurdistan. Hereby, to restrict the dominance of English language, urgent procedures and serious steps are required to turn and translate the actual language practices and management found in Iraqi Kurdistan Region into a unified Kurdish language which is approximately not possible for the time being. This would be done through recognizing and activating the implicit language management which in turn activates Kurdish language and stands against the process of its being marginalized in Iraqi Kurdistan.

It is important to problematize that there are to be steps towards the process of Kurdish language codification and its being functionally elaborated through making use of the whole Kurdish dialects within the process of time so as to create a common language for the whole Kurdish people at the end to stand against the threat of the English language and the shift it may cause to the Kurdish language. It is hypothesized that the individual efforts and the community practices and management in terms of language resistance are not enough if there isn't an actual language practice and management in Iraqi Kurdistan region. It is estimated that if nothing is done, half of the Kurdish language spoken today will disappear by the end of this century. The present study is a descriptive analytic study which draws on the discourse historical approach to analyze some periodical articles, news items, commentaries, interviews, and official documents, produced predominantly in the Central Kirmanji (Sorani) concerning these debates. Thus, this study is a qualitative one.

The study is restricted to language marginalization and declination which precede the process of change which has recently become a phenomenon and it is restricted to highlighting the activities and practices occur in governmental and non-governmental domains in Iraqi Kurdistan. This study is of great importance for Kurdish academics, researchers and students so as to figure out what is needed to regularize the exercises and practices of language besides paving the way for what is required to be known about the current situation of Kurdish language in detail. It is principal to revisit the importance of language in discourses of Kurdish identity as well. However, the critical question which is raised here is that; does English with all powerful medium contributing to its dominance threaten life of Kurdish language? To answer this question, it is necessary to look at language marginalizing and its contributing factors or causes.

2. The Causes of Marginalizing Kurdish Language in Iraqi Kurdistan

At the beginning of 2020 Great Big Company which is a media company producing micro-documentaries located in New York with offices in London published and broadcasted a video in which there is a reference to a topic which is entitled ‘Saving Languages from Extinction’. That is, one of these languages is Sorani Kurdish which is in addition to Tunica, Osing, and Dutch sign language among about 500 languages considered critically endangered. It is stated that with only a handful of speakers, and no active movement to revive the language, they could be lost to time. Thankfully, Daniel Bögre Udell is listening. The co-founder and director of Wikitongues is working with volunteers from all around the world to create an open video archive of people speaking and signing rarely used languages so they can be preserved and passed on to future generations. If we were fluent, we’d thank Daniel in every language we could.

(https://www.greatbigstory.com/stories/preserving-endangered-languages)

In the second part of 2020 precisely in 13/09/2020 Wishe.net confirmed what Great Big Company assumed. They made an interview with Nariman Khoshnaw, the Dean of the College of Fine Arts and an Assistant Professor in Kurdish Language and Linguistics, and asked him questions related to Kurdish language which is about to get declined and extinct. Today in the world, there is a tendency towards turning languages into English. That is, this is a direction which works on weakening and marginalizing the mother tongue. This is a big catastrophe and a big barrier in front of the mother tongue in the world in general and Kurdish language in particular. Unfortunately, there are many factors that stand beyond such ignorance. The concluded points of the interview with Khoshnaw points out the following factors that stand beyond marginalizing Kurdish Language in Iraqi Kurdistan:

1) Private sector besides the councils and companies are working only on foreign language especially English. In other words, you can’t get a job opportunity if you know your native language alone. This shows that native language is gradually getting marginalized.

2) Partially, the working language of the courts is still Arabic. It is in a way that the decisions of the courts are made in Arabic not Kurdish.

3) Most of the decisions of Kurdistan parliament were made and issued in Arabic then translated into Kurdish. Nevertheless, luckily there is a tendency towards using Kurdish language for issuing orders and rules in this course.

4) The relevant authorities (all concerned) are paying more attention to English and other foreign languages at the expense of Kurdish language for education.

5) The lack of a unified standard Kurdish language all over Kurdistan is a big trouble because both Central and North Kirmanji are working as standard language in this small region. This made people have a negative impression about Kurdish language and ignore it.

In fact, the aforementioned factors are not the only causes to pave the way for the English language to play a role in marginalizing Kurdish language since there are other causes that play influential role in this respect too. What follows are some of the causes the Kurdish authority and academics are to work on:

2.1 The Threat of Social Media

One of the sources of the threat of marginalization is stemmed from social media and smart phones which contaminated all including the rural areas of Iraqi Kurdistan region and affected the new generation severely. Because Kurdish language is not promoted to protect itself from threats and dangers, finding English as the main language of these electronic assets made many of the children be familiar with English rather than their mother tongue language. Hereby, even the villages and rural areas which were the source of purified Kurdish language are complaining from the appearance of a new generation that can’t speak Kurdish as required.

It is through the socioeconomic power which is implanted in English language that it has such a high social status which enabled it motivate people to adopt it as the international language in global context. Globalization, academic and employment trend, new information technology are three critical issues that Warschauer (2000) finds them participating in the process of English spread. It is

through the revolution of 'Information Technology' and its connection with the life of people on a daily basis from local to international scale that English language got promoted and it is the influential role of such technology which made English language get exported to countries worldwide. Accordingly, the ultimate dominance of English in the world comes after the launch of World Wide Web as the global medium of attaining and exchanging information.

Social media plays a positive and a negative role because some of them don't differentiate between speech and language; between dialect and language. Though using the same language on social media that they use at home or the same way they talk to each other when they are in their region may replace the Kurdish original words, it is in favor of elaborating Kurdish language functionally. On one hand, there is a tendency right now which tends to use more foreign words at the expense of Kurdish words and this is what makes the new generation be unfamiliar with the Kurdish original words. On the other hand, many words that belong to agriculture and its relevant are going to get extinct because none of the words in this field are used by the new generation who doesn't read anything about which word is to be used for what purposes. Though sometimes social media plays a positive role in introducing and using original Kurdish words but unfortunately it rarely plays such a role, there are other governmental establishments like the Ministry of Culture and academic institutions such as Kurdish Academy which bear responsibility and participate effectively in this respect.

2.2 Private Schools and Serious Steps towards Marginalizing Kurdish Language:

With the booming economy after 2005, dozens of international schools were established in Kurdistan Region, providing high-quality education and world-class environment for students, but in return for a

substantial tuition fee. The curriculum and the education system at these private schools are different from those at the public schools of Kurdistan. That is, the main teaching language is English, an issue that this study criticizes and calls for preparing a project by the education specialists for the Kurdistan Regional Government (KRG) to modify and improve the education system at the private schools because the current system is neglecting the mother tongue. According to a report from Zhiyan Media, Kurdish language is in trouble and the Kurds themselves are the trouble makers. Many of the private schools/non-governmental schools where English is the language of teaching will originate a generation that is unfamiliar with his culture and his native language as he speaks most of the time in English and imitates the western people in his behavior. (http://www.zhyan.co)

The risk of producing a decline in Kurdish language is real this time. The greatest threat comes from those kindergartens and private schools that depend on English as their languages. Unfortunately, their numbers are getting increased every day. According to an official document (No. 13067 in 27/6/2021) from the Directorate of Education of Erbil which is listed as an appendix at the end of the research more than 200 non-governmental centers in Iraqi Kurdistan as follows are found:

72 kindergartens
56 basic schools
30 preparatory schools
12 educational communities
22 international schools
28 institutions

The focus and attention of these centers is on directing children to learn English at the expense of Kurdish. Most of the wealthy families and those who can afford sending their children to such schools don’t

hesitate to send them there because they think that the future is for those who can speak English and they can make use of the vacant positions found not only in Iraqi Kurdistan but in the developed countries. Kurdish language can't be depended on for earning one's living these days. Hereby, there are currently efforts to close down Kurdish department in more than one university.

Notably, using a second language as a medium of instruction at school should not be at the expense of the Kurdish language because it doesn't only passively affect the language and culture, but it will also adversely have an effective impact on the future generations' sense of identity. What is sad here is [that] what Saddam Hussein did to the Kurds; we are doing it to ourselves under the pretext of experiencing a democratic life here in Iraqi Kurdistan. There are many international schools using only English as a medium of instruction, and they treat Kurdish language like a foreign language as they teach Kurdish lesson only 2-3 hours [a week]. As a result, these kids won't be able to read and write [their mother tongue]. But there is an alternative which is the dual-language approach teaching. That is, adopting content based instruction through which the teachers will be teaching the content of math, science, and social science in two languages.

Another fact that we need to understand [is the issue of] Inferiority Complex which simply means that you believe everything not Kurdish is better. Likewise, having all these international schools that have been established in the recent years in Kurdistan and their assumption that they serve through teaching in English only is at the cost of the mother tongue and affects the future generations who don't see the essence of who they are, i.e., what their identity and their cultural identity are. The lack of mother tongue education has something to do with this lack of cultural identity because the parents at home are not encouraging them, and at school it is only English.

When a minority — in this example the Kurds — is being suppressed by the majority over centuries, they [gradually] develop Inferiority Complex.

Though there is too much Western influence in many cultures, educators and intellectuals need to preserve and protect and cultivate [their] culture. The only way is to do that through the language. To be multilingual doesn't mean to learn another language at the expense of your mother tongue because if you lose your mother tongue, you're not going to learn the second language correctly. It's disappointed to have students and even staff members in private schools who cannot write properly in Kurdish. It is to be stated also that in a near future a new generation will appear for whom Kurdish will be a low variety as they give priority to English as a high variety and this could be a step towards turning the situation in Iraqi Kurdistan into a diglossia situation. Diglossia is known to be:

"a relatively stable language situation in which, in addition to the primary dialects of the language (which may include a standard or regional standards), there is a very divergent, highly codified (often grammatically more complex) superposed variety, the vehicle of a large and respected body of written literature, either of an earlier period or in another speech community, which is learned largely by formal education and is used for most written and formal spoken purposes but is not used by any sector of the community for ordinary conversation." Ferguson (1959) cited in Hudson (1996: 49)

As a matter of fact, these factors can be regarded as barriers before or in front of the process of promoting Kurdish language to be a standard and official language which will be an informal language for the Kurdish community by then. English will not only replace Arabic as second and official language; it will put aside Kurdish as well. As a result, the decision makers may select English as an official language for solving the problems including the political problems that stand beyond the selection processes of Kurdish language.

One of the ways to deal with this phenomenon is to talk to the parliament, and the higher institutions that are the ones that need to address this issue. The parliament should change the law to make bilingual education mandatory in Kurdistan. Teaching is to be in both languages and to do so there are to be teachers capable of speaking and teaching in both languages. Albeit finding such quality of teachers is not easy, it is possible to hire a Kurdish and an English teacher for team teaching which is definitely costly. Hereby, the universities here should train trainers [for the future].

2.3 The Growth of Using English Words under the Pretext of Borrowing Words:

Among all the languages of the world “English” is the only language which is spoken by more people as a second language than a first language and as observed by Crystal (2003) nonnative speakers of English outnumber its native speakers by a ratio of 3 to 1. The growth for the need of English language in Kurdistan region can be traced to different points such as: the nature of the Kurdish society (people speaking different languages such as; Kurdish, Turkman, Assyrian and Armenian). Besides the nature of the society, Kurdistan region is going through a very fast progress of economic status since Kurdistan region is depending on importing more than exporting. Since it is considered as the most secured part of Iraq, different NGOs and companies are located in Kurdistan region. Just like many other progressing countries, after 2003, access to internet and social media became faster and more demandable. Thus, in order for the Kurdish people to couch up with the mentioned ideas as fast and easy way as possible and to avoid language barrier, they start to borrow words from English language. According to Hoffer (2002:1) Borrowing is “the process of importing linguistic items from one linguistic system into another, a process that occurs any time two cultures are in contact over a period of time”.

Though a given language may witness much change without any external interference, many changes take place through the contact with other languages. That is, whenever speakers of a language encountered other languages, they would ‘borrow’ (that is, copy) words from them to their language. Thus, throughout its history English depended on borrowing many thousands of words from other languages, and the rate of appearance of new words is now perhaps greater than at any previous period because English is still borrowing new words today. Hereby, the appearance of new words is one of the types of change in language. Nevertheless, there is another vision which confirms that borrowing words is one of the ways that stand beyond increasing the vocabulary of the language. Those who have such opinion find the impact of language of education (medium of instruction) greater and more effective on the speaker who finds himself enforced to think in the language that dominates the education and this is how his system or structure of his native language gets destroyed and distorted. Likewise, the process of pidginization, which is in Hudson’s viewpoint (1996: 67) a process of variety creation, is expected to play the same role. anyhow, collecting thousands of new words which have emerged since their last editions is one of the chief tasks and challenges the lexicographers (dictionary writers) encountered while they prepare their new editions. Hereby, volume of new words is brought out by some publishers every year. (Trask, 1994: 3)

With the diverse of language, the only language that is intelligible to many is English since English is a globalized language. Based on this fact, using and interfering English words into the speech is making communication easier and faster for the Kurdish language speakers. To sum up, it is very obvious that the situation the Kurdistan region is going through enforces Kurdish language to borrow from other languages in general and English language in particular. Because of the globalization of English language, the demands for using

English terms are increasing. Besides, Kurdish people prefer depending on English words so as to be used instead of the terms and vocabularies that do not exist in Kurdish language. In addition, it is clear that borrowing is easier than inventing a new term. In order to communicate easier, Kurdish people know how to use borrowed words while speaking in Kurdish language and this is a process known as Kurdandin because Kurdish system and structure will affect the borrowing words which will be modified according to the nature of Kurdish language.

Accordingly, one may wonder whether there isn't a necessity for a Kurdish-Kurdish dictionary for now because there are many loan/borrowed words the meaning of which in Kurdish is not known? The best type of dictionary in terms of appearance is the national one. This dictionary displays only the words and terms of one language. That is, the words are written in standard language and in front of them their meanings are given in dialects and subdialects. Thus, this dictionary is interested in dialects and subdialects of a language. Sometimes, it is in this dictionary that the words are analyzed. For instance, there are Kurdish-Kurdish; Arabic-Arabic; English-English dictionaries. An example of such a dictionary is the one of (Zabihi 'A' and 'B') dictionaries by Abdul-Rahman Zabihi, and (Shanadar) dictionary written by Shafiq Qazzaz. Thus, it seems that efforts are made by Kurdish linguists and intellectuals to have their own dictionaries which didn't include all dialects. They were written in one or two dialects. Nevertheless, Kurds are in need of dictionaries like Oxford, Munjid and Mawrid in which all its original words could be kept so that we can have our own term and word for any Arabic or English or any other language words whenever needed. In fact, it is an evitable necessity to have our own dictionary. (http://www.wishe.net)

In a word, Kurdish language is still complaining of foreign words while it doesn't get rid of the Arabization besides the efforts of

Turkish and Persian authorities to distort it. Though being educated in Arabic or other languages and having the same way of thinking play a role in the ways those Kurdish individuals use the foreign words, till now some of the students that graduate from Kurdish department are not qualified in using Kurdish language as required. Likewise, the new generation of Kurdish migration abroad can't command their native language and they are about to forget it ultimately except for those who preserve their communication in Kurdish at home. It is noteworthy that national consciousness plays a vital role in terms of having national language got affected. That is, there are people who don't believe in nationalism as they are cosmopolites or they might be holding religious beliefs or ideas or they might believe in liberalism and demanding individual rights. Sometimes, they try to confront such a threat and open kindergartens where they use Kurdish language. In the occupied parts of Kurdistan, Kurdish language is still in the position of defense and fight for the sake of existing.

2.4 Weak Performance of Kurdish Individuals:

The first step of protecting the native language could start from those Kurds who are acting against the interest of their native language. Some of them are taking sensitive positions and bear responsibilities but their problem is that they don't know how to preserve our value and national interests. That is, they participate in making decisions such as paying attention to English at the expense of Kurdish and sometimes they behave in a way that results in the violation of legislative rules and articles related to the Article (5) of the first part of the proposed Constitution for the Iraqi Kurdistan Region at 1992. That is, Article (5) refers to Kurdish language as an official language of Iraqi Kurdistan. In addition, Arabic is decided to be an official language in issues related to communications with the Federal Government. Likewise, there is a reference to giving instructions at all levels of education in general in Kurdish. Further,

the same article mentions also that Arabic and one foreign language will be taught towards the end of the elementary level and in the higher level. The Article doesn't forget the right of the minorities in Iraqi Kurdistan and indicates that they have the right to use their own language until they reach higher education. (Talabany, 2013: 65)

Accordingly, when we hear from time to time that one of the Kurdish departments in one of the Kurdistan Universities are proposed to be shut down or suspended, we have to take it seriously and have a necessary reaction because it is a catastrophe and it has a direct relation with the national security. Likewise, the optional choice of Kurdish lesson marks for the 12th year students is another step towards marginalizing Kurdish language. It is the duty of the Kurdistan parliament to work on more rules that are in the interest of Kurdish language preservation and to issue rules that call for the punishment of those who try to weaken and produce a decline in the Kurdish language.

It is worth repeating that besides the government and the private schools, many of the centers and media channels are having a negative impact on Kurdish language since they are forming words as they like without consulting Kurdish intellectuals. Some of their programs are named in English and even the names of these programs are spelled and written in English. Further, some of the program introducers greet and farewell their audiences in English. The educated people use complicated English words. Clergy men use Arabic words due to religious purposes. Consequently, Kurdish becomes the language of lower generation whereas English becomes the language of upper/high class or generation. Uneducated people and those who don't have any idea about their language are beyond writing tablets in other languages rather than Kurdish. Actually, this disordered situation leads to increasing threats on culture and Kurdish tradition as the intellectuals and sociolinguists stated that if a person forgets his language, he will find himself under two threats: on one hand, his loyalty and love

towards his nation gets decreased. On the other hand, his relations with his family will get worse and deteriorated. As a result, he will lack the sense of nationality and he hopes to live just like other people in other countries and speak their languages. That is, if a child doesn't know his mother tongue, he will turn into a stranger in his country and will suffer from psychological disorder and will be isolated from his community.

The aforementioned causes indicate that the Kurdish language is really in a critical situation and it requires an urgent interference which could be an effort through which the marginalization and shift of Kurdish language could be reversed. Nevertheless, there is to be a language policy and planning to deal with such issue properly. That is, language policy documents indicate the time and the reasons due to which small entities like neighborhoods and communities and large entities such as cities, nations or global regions afford special prestige to language(s) raising and/or keeping the status of specific languages and lowering the status of others (Shohamy, 2006: xvii). For sure, there is a space within the scope of language planning and policy for a process which works on the prestige of language and the ways Kurdish language could scientifically accord prestige. That is, Kurdish language just like other languages is accorded prestige based upon factors such as rich literary heritage, the degree of esteem and social value attached by members of a speech community to the language, its dialects or features of its language variety. Jukil (2003: 26, 32) indicates that standard language depends on how much prestige one thinks it has, and for most people this is a clear-cut matter, which depends on whether it is used in formal writing or not. For him the important characters which assisted English to regain its old prestige were the progress in the condition of the majority of the people and the rise of a substantial middle class. As a matter of fact, he importance of the language is considerably identified by the significance of the people who speak it. Another point concerning

prestige of language is sometimes related to an attitude from a politician or an influential figure and it could be restricted to a variety. For instance, the recognition of the Kirmanji dialect being emphasized by Mulla Mustafa's influence and prestige Jwaideh (2006: 288) thinks is possibly an indication of the Badinani Kurds' desire to break away from the tutelage of Slaimani and is an indicative of the shift of Kurdish leadership in Iraq from the Slaimani region to the Mosul region, which had for many years been the acknowledged Kurdish center in Iraq. Nevertheless, there are others like Tofiq (2007: 5) who confirm that General Barzani refused the request of those who asked him to depend on Northern Kirmanji instead of Central Kirmanji.

3. Reversing Language Shift

As far as those who are interested in preserving linguistic diversity is concerned, the world's statistics on minority and indigenous languages are found to be upsetting. Yet, many people have dedicated their entire careers and lives to maintain and develop the indigenous and minority language, development, and to what Fishman (1991) calls reversing "language shift". The focus is on the role the education plays in terms of indigenous and minority language maintenance since there are movements to preserve such languages. Reversing language shift constitutes the comer of the total field of status planning that is devoted to improving the socio linguistics circumstances of languages that suffer from a negative balance of users and uses.

The study of reversing language shifts depicts the attempts to re-dress the perspectival balance and to direct attention to the fact that not only are millions of speakers of small languages on all continents convinced of the creative and continuative contributions of their language to their personal and collective lives but that millions are also engaged in individual and collective efforts to assist their

threatened mother tongue use to reverse the language shift processes that threaten or that have engulfed them.

Translation plays a crucial role in enhancing the prestige of Kurdish language and it can act as part of the process of reversing language shift. Likewise, it is crucial for the Kurdish language to find people working on making use of the variation of Kurdish dialects through replacing the newly borrowed words by old and ancient word and expressions that are found in such dialects and varieties.

Though Kurds own a rich language and a huge dictionary, few of them tried to take care of the Kurdish language. Likewise, there is no independent authority to serve and cultivate Kurdish native language. Hereby, Kurdish language is found in a critical situation. Nevertheless, it was due to the great efforts of many writers and poets for decades that our language was safe and far from the threats of Arabic, Turkish and Persian languages despite of finding the Kurdish dictionary contaminated with the words and vocabularies of the aforementioned languages during 18th and 19th centuries when Kurdish intellectual élite have always relied on the language of the conqueror for centuries in their efforts to express themselves through writing in Arabic, Persian or Turkish. (Allison, 1996: 21)

Making use of terms from Latin, and other languages, the experts of English language enhanced their language. Kurdish language scholars were required to take the same steps to be able to come out with one standard language and put an end to the phenomenon of finding Kurds using four formula accents of Kurdish language.

Accordingly, an effort is to be made to keep a language alive and the Government of Kurdistan Region can play an influential role in this respect. To get education in English and know nothing about Kurdish language and culture is to be corrected. Using dual language approach is one of the solutions which could tell the difference in those little kids [after applying this approach]. The cultural identity is to be promoted so as to make students be proud of what they are,

because the more they know the language, the history, [and] the culture, the better they are going to feel about themselves. Meanwhile, the government, Prime Minister, and Ministry of Education are to bear responsibility to build an academic institute of the language in the highest level and pay enough attention to the dictionary of United Kurdish language. The first step to do could be the process of making Kurdish the main lessons at school in different stages and depending on it as a medium of instruction. As a result, our language won't be under the effect of other languages. (Qadir, 2019)

4. **English Language and Kurdish Language Policy**:

English is known to be the language of communication all over the world and it is defined to be a learning medium tool which has the power to enable people gain access to knowledge worldwide so that people can create and preserve eloquent relationships with each other, expand their cultural understanding and increase their knowledge besides world-news. Further, it has recently been the language of international business, trade and professional communication. The general goals of English language curriculum in schools are to supply every learner with further chances for being familiar with the knowledge of the cultures of other people in addition to providing them with opportunities related to personal and intellectual growth and to let them be prepared for the shifting socio-economic requests resulting from the development of the information technology, in the first place. (Slobodanka, 2015: 289-319)

Accordingly, there are efforts for learning a new language and the focus is most probably on English. Unfortunately, Iraqi Kurdistan has recently witnessed the phenomenon of providing what is needed for learning a foreign language, for instance, many kindergartens, schools, institutions, universities, and centers are established/opened for foreign language and the most developed tools and instruments besides the most appropriate buildings and private locations are

provided for such schools and universities so as to pave the way for learning a foreign language. On the contrary, nothing of the aforementioned arrangements are done for teaching mother tongue. You feel that these two education systems belong to two different countries. Accordingly, there is no plan and policy for developing Kurdish language. Instead, Kurdish language is getting declined and marginalized which is a serious risk that threatens the Kurds in Iraqi Kurdistan Region. The authorities didn't think of supporting the native language. Have a look at the Arab governments and see what do they do for improving their native language. They have dedicated a specific budget for printing books in Arabic, for opening schools, institutions, and universities in Arabic language. They have the law of preserving Arabic language. The state dedicates an annual budget for developing the language. (Spolsky, 2004: 134-135)

Notably, it was the wish of all Iraqi regimes to belittle and devaluate the Kurdish language for the Kurds but they failed. Unfortunately, what they couldn't do, we did. It is a catastrophe to let Kurdish language get declined. For some linguists, language death occurs when a language loses its last native speaker and language death can affect any language form including dialects. Crystal (2000: 1) thinks that language death comes from finding no one to speak it, i.e. "a language dies when nobody speaks it any more" and this idea is close to Campbell's (1994) view point who states that "the loss of a language is due to gradual shift to the dominant language in language contact situations". Meanwhile, Crystal connected between English language and language death and said:" Once English language will die when it is facing a threat". Ammanuel (2018) who wrote his Ph.D. dissertation on Aramaic minority language supports Crystal and comes to conclude that whenever a language faced a threat, it is on its way to get extinct. If this is the opinion of Crystal about English, what would we say about Kurdish?

Accordingly, it is the fragile attitude of the related ministries and educational administrations in terms of dealing with Kurdish language that led the educational centers especially universities and institutions dare to marginalize Kurdish language. Thus, though Kurdish language is the mother tongue, it is treated as the third language in such educational units.

There is a tendency in both Ministries of Education and Higher Studies which shows that Kurdish language doesn’t have the ability to overcome the scientific topics. That is, they think that Kurdish can’t manage scientific issues and this has a direction because if the topics of Medical Colleges were in Kurdish, the doctors would understand the scientific topics and the community would make use of them more. The students in such colleges get confused and don’t know what to do. They don’t know whether they have to learn English language or manage the science. This made them partially learn the topics and can’t do their best in treating their patients. Likewise, the same thing is true for the engineering, oil and other scientific colleges.

There are 30,000 kids [studying at international schools], and they are treating the Kurdish language as a foreign language. There is an alternative, there is a way [to address that], and this is an issue that the parliament and the universities need to agree with. The quality of education in some of the private universities here is not as required too. [Parliament and government] are to support training the future teachers. What is seen in the international schools is not acceptable because these kids who come from well-to-do families pay $4,000 to $5,000 a year, and their mother tongue is slowly disappearing. The educators are not allowed to sit quiet and not speak up.

Notably, language change has something to do with other issues one of which is language planning (Rubin, 1977) which is a deliberate language change. According to Corson (1999), a school language policy is to play its role in the identification of language problems, setting out what the school aims at in terms of areas of interest, and

including provisions required to monitor and revise the policy. It is a changeable dynamic action statement that belongs to the school and community. However, some contexts witness explicit written language policies whereas others experience implicit practices that language planning and policy researchers detect and record via ethnographic and discourse-analytic methods. In other contexts, there are explicit written policies the existence and meaning of which are not recognized by the practitioners working in classrooms. Likewise, the ways that language policies are appropriated locally are affected by complicated relationships between school and community beliefs about language teaching, learning, and use. Language planning and policy researchers and consultants are commonly able to find gaps, confusion, contradictions, and controversies whenever they are in need of local negotiation. (*Rebecca Freeman Field*, Public Engagement and the Language Planning and Policy Scholar) cited in (Hult & Johnson, 2015)

Having two major dialects in Kurdistan Region — Sorani and Behdini is another issue which is to be handled properly. Albanians had the same problem. The Albanians in Kosovo spoke Albanian, but if they wanted to speak to the Albanians in the south, they would not be able to understand each other… But Albanians unified the language, and it took 20 years. Now, whether you are from Kosovo, or [anywhere else], the writing, the speaking, and everything is the same. The intellectuals and linguists need to get together and come up with how to unify the Kurdish language. They need to agree on [that], because you don’t want one side to carry more weight than the other. Each individual [here in Kurdistan Regional Government] needs to do something, and [the Kurds in diaspora] need to do something to ensure that there is a link.

Conclusion:

Words are the tools of language. Some of the words are old and expected to die whereas others are new and have been recently born or existed. This indicates that language stability is approximately impossible. There is something called the war of languages which shows that languages are in struggles with each other and most probably the domination is to the language which is distinguished by having the factors and the causes that give it the right to be a dominant language. English is one of the dominant languages which stands beyond the emergence of a new international phenomenon which is called English threat. All of the languages of the world are taking such a threat into their consideration and working on avoiding it. Based on the saying that a journey of a thousand miles begins with just a single step, the process of having a language getting marginalized and declined starts with a single step like giving priority to English at the expense of Kurdish.

Accordingly, this study comes to conclude that Kurdish language is not exceptional and it is expected to be dominated by other languages in general and English in particular if the academics and chiefs in charge don't take certain issues into their consideration. That is, language change is the outcome of previous actions that affect a language. The academics and linguists are to be aware of the threat of such a slow and fatal change which is not only working on changing the language of a nation; it changes its identity and leads to the birth of an ignorant generation which doesn't know anything about its language and identity. Language marginalization and producing a change in language precedes language changes which in turn precedes language death which can affect any language form including dialects. Accepting and using English instead of Kurdish words paves the way for marginalizing the later since it makes prestige be less by its speakers. This study arrives at the fact that education plays an effective role in terms of indigenous and minority language maintenance since there are movements to preserve languages through

the education sector. Kurdish children are under the threat of English language in the private schools and electronic games. Most of the decisions and rules of the officials are in the interest of English and marginalize Kurdish language. For example, giving priority to other topics except for Kurdish lesson for students of grade 12. Another example is the attention given to English in the universities and institutions in addition to the international tests like TOEFEL, IELTS, and PTE which are a requirement for attending higher studies. This shows that there is something wrong with the way the individual efforts and the community practices and management are dealt with in terms of language resistance. This study believes that the decline of Kurdish language stems in part from large factors and causes one of which is the great and rapid change this region goes through particularly in terms of giving priority to English at the expense of Kurdish mainly in the educational context. In a word, blaming the politicians and the academics is hoped to lead to proposals working as guidelines to changes and to understanding of the problem. The conclusion is available that if it had not been for these bad and misguided causes, the linguistic situation in Iraqi Kurdistan would be safer and better.

Recommendations:

There are different sources through which Kurdish language could be under the real threat of getting marginalized and declined. The relevant government establishments and academic institution are recommended to investigate the causes that stand beyond the existence of such threats. The Ministry of Education is recommended to work on making Kurdish the medium of instruction in non-governmental schools as well. The officials are required to establish a center for translation which could translate scientific topics related to math, physics, chemistry, and all types of engineering into Kurdish so as to allow Kurdish individuals make use of them. Kurdish language scholars are recommended to take the same steps the English experts

have taken to be able to come out with one standard language and put an end to the phenomenon of finding Kurds using four formula accents of Kurdish language. The Iraqi Kurdistan Government is recommended to have an explicit language policy so as not to be accused of ignoring the prestige of the Kurdish language in general.

References

Allison, Ch. (1996). Old and New Oral Traditions in Badinan. In Kreyenbrock, Ph. & Allison, Ch. Kurdish Culture and Identity (Ed). Pp 29-48. London & New Jersey: Zed Books Ltd

Ammanuel, A. (2018). The lexicon of the Endangered Neo-Aramaic Dialect of Aqra: A descriptive Study (Unpublished Ph.D. Dissertation). Erbil: Salahaddin University

Campbell, L. (1994). Language Death. In R. E. Asher and J. M. Simpson (ed.), The Encyclopedia of Language and Linguistics, vol. 4. Oxford, New York: Pergamon. 1960-8.

Corson, D. (1999). Language Policy in Schools: A Resource for Teachers and Administrators. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Crystal, D. (2000). Language Death. Cambridge: Cambridge University Press.

…………. (2003). English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press.

Fitch, W. T. (2010). The Evolution of Language. Cambridge: Cambridge University Press.

Fishman, J. (1991). Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Clevedon: Multilingual Matters LTD

Hoffer, B. L. (2002). Language Borrowing and Language Diffusion: An Overview. University of Trinity: Intercultural Communication Studies XI:4

Hudson, R. A. (1996). Sociolinguistics. Cambridge: Cambridge University Press.

Hult, M. F. and Johnson, D. C. (2015). Research Methods in Language Policy and Planning: A Practical Guide.

Jukil, A. M. (2003). The Process of Standardization with Reference to English and Kurdish Languages. (Unpublished Doctoral Dissertation). Salahaddin University, Erbil.

Jwaideh, W. (2006). The Kurdish National Movement Its Origins and Development. New York: Syracuse University Press.

Rubin, J. (1977). Bilingual Education and Language Planning. In Spolsky and Cooper (ed.), 282-94.

Qadir, S. (2019). Sarbaxoiy Zman (Language Independence). Wishe Institution

Tofiq, Q. K. (2007). Asayeeshi Natawayee u Plani Zman (Terwaninek) (National Security and Language Planning (An Overview). Hawler: Aras Publication Center.

Shohamy, E. (2006). *Language Policy: Hidden Agendas and New Approaches.* London and New York: Routledge/Taylor and Francis Group.

Slobodanka R. Đ. (2015) Is English Language Globalization a Possible Threat to Peoples' Cultural Heritage and Tradition? Belgrade: Faculty of Philosophy: Kosovska Mitrovica, ISBN:978-86-6349-039-0 UDC: 811.111: 316,323 811.111(100). Belgrade University of Art, Faculty of Applied Arts. Thematic Collection of Papers of International Significance.

Spolsky, B. (2004). Language Policy. Cambridge: Cambridge University Press.

Talabany, N. (2013). The Proposed Constitution for the Iraqi Kurdistan Region at 1992. Journal of the Kurdish Academy, V. 1, 2013.

Trask, R. L. (1994). Language Change. London and New York: Routledge.

Warchauer, M. (2000). Of English the Changing Global Economy and the Future Teaching. TESOL Quarterly. Vol. 34, No. 3, TESOL in the 21st Century (Autumn, 2000), pp. 511-535 (25 pages). Teachers of English to Speakers of Other Languages, Inc. (TESOL).

(https://www.greatbigstory.com/stories/preserving-endangered-languages) 18/4/2020 Great Big Story, LLC. and its parent companies.

https://www.wishe.net

http://www.zhyan.co

Appendix (1):

حکومەتی هەرێمی کوردستان- عێراق
سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران
وەزارەتی پەروەردە
ب.گ . پەروەردەی هەولێر
بەڕێوەبەرایەتی پلاندانانی پەروەردەیی

حكومة إقليم كوردستان- العراق
رئاسة مجلس الوزراء
وزارة التربية
المديرية العامة لتربية اربيل
مديرية التخطيط التربوي

ژمارە: /
ڕێکەوت: / /٢٠٢١ کوردی

العدد: ٨٦٣
التاريخ: / / ٢٠٢١

بۆ/ زانکۆی سەلاحەددین/ کۆلێژی پەروەردە/ سەرچاوە مرۆییەکان

ب/ پێدانی زانیاری

ئاماژە بە نووسراوتان ژمارە ٢/٢/ن/١٠١٥ لە بەرواری ٢٠٢١/٦/٢١. هاوپێچ لەگەڵ نووسراوماندا ئەو زانیارییانەی کە بەڕێز (د. محمد قادر سعيد) مامۆستا لە بەشی زمانی (ئینگلیزی) لە کۆلێژی پەروەردە، بۆتان ڕەوانە دەکەین. بفەرموون بە وەرگرتنی و پێدانی بە مامۆستای ناوبراو.

لەگەڵ ڕێزدا...

هاوپێچ: زانیاری ئاماری بەڕێوەبەرایەتی گشتی پەروەردەی هەولێر بۆ ساڵی خوێندنی ٢٠٢٠-٢٠٢١

بەشدار عبدالخالق خضر
بەڕێوەبەری گشتی

وێنەیەک بۆ:-

- نووسینگەی بەڕێز بەڕێوەبەری گشتی/ لەگەڵ هاوپێچ/ بۆ ئاگاداربوون لەگەڵ ڕێزدا.
- بەڕێز یاریدەدەری بەڕێوەبەری گشتی بۆ کار و باری تەکنیکی/ لەگەڵ هاوپێچ/ بۆ ئاگاداربوون/ لەگەڵ ڕێزدا.
- بەڕێوەبەرایەتی پلاندانانی پەروەردەیی/ لەگەڵ سەرەتاییەکان.

KRG, Erbil, Aras street, G. D. of Erbil Education
Phone:+964(751) 4491804
gdoe.erbil@moe.gov.krd
www.gov.krd
هەرێمی کوردستان- هەولێر- شەقامی ئاراس - ب.گ.پەروەردەی هەولێر
تەلەفون: +٩٦٤ (٧٥١) ٤٤٩١٨٠٤

Appendix 2:

پوختەی ئاماری بە ژمارەی باخچەی منداڵان قوتابخانەکانی- بەڕێوەبەرایەتی گشتی پەروەردەی پارێزگای هەولێر

بە پێی پەروەردەکان خوێندن ساڵی خوێندنی ٢٠٢٠-٢٠٢١

پەروەردەکان	باخچەی منداڵان	بنەڕەتی	ئامادەیی	دواناوەندی	فێرکردنی خێرا	پیشەیی	خوێندنی ئیسلامی	کۆ
ناوەندی هەولێر	50	263	72	13	8	9	2	417
دەوروبەری هەولێر	13	145	17	25		1		201
خەبات	17	112	13	20				162
دەشتی هەولێر	20	199	32	18	2		1	272
شەقلاوە	15	217	25	18			1	276
سۆران	16	189	15	43			1	264
ڕەواندوز	9	53	5	10				77
چۆمان	7	75	9	11				102
مێرگەسۆر	9	136	6	23				174
مەخمور	4	52	8	5	2			71
کۆیە	16	168	19	11	2	1	1	218
کۆ	176	1609	221	197	14	11	6	2234

ناحکومی

باخچەی منداڵان	بنەڕەتی	ئامادەیی	کۆمەڵگا	نێودەوڵەتی	پەیمانگەکان	کۆ
72	56	30	12	22	28	220

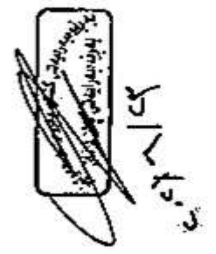

Appendix 3:

ژ	پەروەردە	کۆدی قوتابخانە	ناوی قوتابخانە	ساڵی دامەزراندن	ناوی بەڕێوەبەری قوتابخانە	ژ. مۆبایلی بەڕێوەبەر	ژ. مۆبایلی یاریدەدەری بەڕێوەبەر	پۆلێنی قوتابخانە	جۆری خوێندن	زمانی خوێندن
1	ب.پ.ناوەندی هەولێر	101021	دواناوەندی هەولێری تێکەڵاو	2001	میدیا طالب حسین	07504708978	07504778024	دواناوەندی	ڕۆژ	ئینگلیزی
2	ب.پ.ناوەندی هەولێر	101022	دواناوەندی شەرویی خوێندنی ئینگلیزی تێکەڵاو	2008	چیمەن حسین عزیز	07504453090	07701462906	دواناوەندی	ڕۆژ	ئینگلیزی
3	ب.پ.ناوەندی هەولێر	101023	دواناوەندی ڕووناکی تێکەڵاو	2007	شیرین عبدالحمید احمد محمدامین	07504076565	7503675025	دواناوەندی	ڕۆژ	ئینگلیزی
4	ب.پ.ناوەندی هەولێر	101025	دواناوەندی توانای ئینگلیزی تێکەڵاو	2012	نفیە محمد علی	07515401253	07518287842	دواناوەندی	ڕۆژ	ئینگلیزی
5	ب.پ.ناوەندی هەولێر	101027	کۆلێژی قەڵا بۆ بەهرەداران	2007	سەرهەنگ محمد حسێن	07504612655	07501788778	دواناوەندی	بەهرەداران	ئینگلیزی
6	ب.پ.ناوەندی هەولێر	101033	دواناوەندی قادم خێری تێکەڵاو	2011	لاله عزیز حسین	07504213033	07504614484	دواناوەندی	ڕۆژ	ئینگلیزی
7	ب.پ.ناوەندی هەولێر	101383	شێلانی ئەهلی تێکەڵاو	2014	خالد عولا عزیز	044.01.38.4	07507279279	ئەهلی	ڕۆژ	ئینگلیزی
8	ب.پ.ناوەندی هەولێر	101432	قوتابخانەی سەروەرانی نێودەوڵەتی/ساینس	2009	دلشاد جعفر محمود عبدالله	07504681755	07503570769	کۆمەڵگە	ڕۆژ	ئینگلیزی
9	ب.پ.ناوەندی هەولێر	101433	قوتابخانەی شەهید فاتح [illegible] نێودەوڵەتی- ساینس	2010	ئومێد فرهاد عبدالله	07504730499		کۆمەڵگە	ڕۆژ	ئینگلیزی

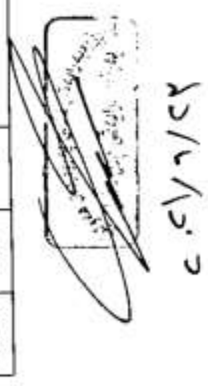

Appendix 4:

ژمارەی قوتابیانی سەرجەم قۆناغەكانی خوێندن لە سنوری ب.گ.پ.هەولێر

پەروەردەكان	باخچەی منداڵان			بنەڕەتی			ئامادەیی			دواناوەندی			خوێندنی خێرا			پیشەیی			خوێندنی ئیسلامی		
	كوڕان	كچان	كۆ	كوڕان	كچان	كۆ	كوڕان	كچان	كۆ	كوڕان	كچان	كۆ	كوڕان	كچان	كۆ	كوڕان	كچان	كۆ	كوڕان	كچان	كۆ
ناوەندی هەولێر	1609	1793	3402	73588	72550	146138	16629	19593	36222	4612	2689	7301	1361	355	1716	1350	613	1963	273	6	279
دەوروبەری هەولێر	702	720	1422	29140	26334	55474	3316	3943	7259	2799	2966	5765			0	124	65	189			0
خەبات	593	581	1174	17573	15824	33397	2134	2366	4500	2763	1323	4086			0			0			0
دەشتی هەولێر	521	562	1083	38210	35078	73288	5547	7334	12881	3374	2289	5663	101	139	240			0	36	4	40
شەقلاوە	512	512	1024	17462	15249	32711	3324	3502	6826	2142	1334	3476			0			0	27	0	27
سۆران	297	273	570	19125	15895	35020	2766	2459	5225	5935	6182	12117			0			0	67	0	67
ڕەواندوز	124	118	242	2650	2106	4756	543	427	970	472	707	1179			0			0			0
چۆمان	31	46	77	2843	2458	5301	736	746	1482	404	295	699			0			0			0
مێرگەسۆر	57	65	122	4931	4471	9402	523	411	934	2443	1818	4261			0			0			0
مەخمور	122	140	262	3127	2984	6111	585	563	1148	356	83	439	45	35	80			0			0
كۆیە	574	648	1222	12501	11625	24126	3091	3010	6101	663	845	1508	50	11	61	62	40	102	35	0	35
كۆ	5142	5458	10600	221150	204574	425724	39194	44354	83548	25963	20531	46494	1557	540	2097	1536	718	2254	438	10	448

بەڕێوەبەرایەتی پلان دانان

٢٠٢١/٦/٢٤

Appendix 5:

هەرێمی کوردستانی عێراق
ئەنجومەنی وەزیران
وەزارەتی پەروەردە

لیستی قوتابخانەکان بە پێی جۆری خوێندن و زمانی خوێندنیان

ناو	جۆری خوێندن	زمانی خوێندن	پێکهاتەی فەرمانگە
دواناوەندی هەولێری تێکەڵاو	رۆژ	ئینگلیزی	ب.پ.ناوەندی هەولێر
دواناوەندی شەرقی خوێندنی ئینگلیزی تێکەڵاو	رۆژ	ئینگلیزی	ب.پ ناوەندی هەولێر
دواناوەندی رۆژاکی تێکەڵاو	رۆژ	ئینگلیزی	ب.پ.ناوەندی هەولێر
دواناوەندی توانای ئینگلیزی تێکەڵاو	رۆژ	ئینگلیزی	ب.پ.ناوەندی هەولێر
کۆلێجی قەڵا بۆ بەهرەداران	بەهرەداران	ئینگلیزی	ب.پ.ناوەندی هەولێر
دواناوەندی قەددەم خێری تێکەڵاو	رۆژ	ئینگلیزی	ب.پ.ناوەندی هەولێر
شبلانی بنەرەتی تێکەڵاو	رۆژ	ئینگلیزی	ب.پ.ناوەندی هەولێر
قوتابخانەی سەروەرانی نێودەوڵەتی/سایپس	رۆژ	ئینگلیزی	ب.پ.ناوەندی هەولێر
قوتابخانەی شەهید فاخر مێرگەسۆری نێودەوڵەتی- سایپس	رۆژ	ئینگلیزی	ب.پ.ناوەندی هەولێر

پوختە

زمانی کوردی لە کوردستانی عێراقدا لە ژێر مەترسی بەردەوامی پەراوێزخستن و پووکانەوە

ئەم توێژینەوەیە کە ئەم بابەتەی لەسەر بەندە هەڵدەستێ بە خستنەڕووی بارودۆخی دژواری زمانی کوردی لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا و بەرپرسە ئەکادیمییە کوردەکان ئاگادار دەکاتەوە لە مەترسی زمانی ئینگلیزی کە یەکێکە لە هۆکارە سەرەکییەکانی پووکانەوە و پەراوێزخستنی زمانی کوردی لە کوردستانی عێراقدا لە کاتێکدا کە کرداری بەرەنگاربوونەوەی گۆڕینی زمان وەک پێویست نییە. دەکرێ یەکێک لە پرسیارەکان کە ئەم توێژینەوەیە هەوڵی وەڵامدانەوەی دەدا سەبارەت بە ڕۆڵی زمانی ئینگلیزی بێ لە بەلاوەنانی زمانی کوردیدا لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا کە تیایدا قوتابخانە تایبەتەکان (ناحکومییەکان) وەک زمانی یەکەم بەکاری دێنن بۆ قوتابییە کوردەکانیان. بەهەمان شێوە، ئەم توێژینەوەیە هەوڵ دەدا جەخت بکاتەوە لەسەر هۆکاری تر کە دەبنە مایەی پەراوێزخستنی زمانی کوردی و هەوڵ دەدا بەدوای نیشانەکانی پەراوێزخستنی زمان و پووکانەوەیدا بگەڕێ. یەکێک لە مەبەستە سەرەکییەکان لە نووسینی ئەو توێژینەوەیە بریتییە لەوەی ئاخۆ دەبێ چ بکرێ تاکو بەرەنگاری پووکانەوەی زمان ببینەوە؟ لە هەمان کاتدا، هەوڵێک دەدا بۆ زانینی ڕۆڵی سیاسەتی زمان (ئەگەر هیچ هەبێ) بەرامبەر بە زمانی کوردی ؟ لەبەرئەوەی زمانی کوردی کەوتۆتە ژێر هەڕەشەی پەراوێزخستن و لەناوچوون، هەر هەوڵێک بۆ پارێزگاریکردن لێی و کاراکردنەوەی بەشداریکردنە لە ژیاندنەوەی زمانی کوردی تاکو نەوەی داهاتوو لێی بەهرەمەند ببن. بە پشتبەستن بە ڕێبازی وەسفی ئەم توێژینەوەیە گەیشتۆتە ئەو دەرەنجامەی کە ئەوەی تاکو ئێستا ئەنجام دراوە سەبارەت بە هەڕەشەی زمانی ئینگلیزی و ئەو باڵادەستییەی زمانی ئینگلیزی کە بە هێواشی زمانی کوردی پەراوێز دەخا وەک پێویست نییە و لەو ڕێگایانە دەکۆڵێتەوە کە پێویستە بگرێنە بەر بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو جۆرە هەڕەشانەی سەر زمان.

الملخص

اللغة الكوردية في إقليم كوردستان العراق
تحت تهديد التهميش و الانحراف المستمر

توضح الدراسة التي استند إليها هذا المقال الوضع الحرج للغة الكوردية في إقليم كوردستان العراق وتحذر المسؤولين والأكاديميين الأكراد من تهديد اللغة الإنجليزية التي تعد أحد العوامل الرئيسية لتراجع اللغة والتهميش في كوردستان العراق حيث عملية مقاومة التحول اللغوي ليست بالشكل المطلوب. يمكن أن يدور أحد الأسئلة الرئيسية التي تحاول هذه الدراسة الإجابة عنها حول دور اللغة الإنجليزية في تنحية اللغة الكوردية جانبا في كوردستان العراق حيث تستخدم المدارس الخاصة اللغة الإنجليزية كلغة أولى لطلابها الأكراد. وعلى غرار ذلك، تحاول هذه الورقة التركيز على عوامل أخرى تؤدي إلى تهميش اللغة الكوردية في كوردستان العراق وتهدف إلى البحث عن أعراض تهميش اللغة وانحرافها؟ ما يجب فعله لمقاومة تدهور اللغة هو أحد الأهداف الأساسية لكتابة هذا البحث. في غضون ذلك تحاول هذه الدراسة معرفة دور سياسة اللغة (إن وجدت) تجاه اللغة الكوردية؟ بما أن اللغة الكوردية مهددة باستمرار بالتهميش والانقراض، فإن أي محاولة لحمايتها و إعادة تنشيطها ستساهم في إحياء اللغة الكوردية للأجيال القادمة. معتمدة على المنهج الوصفي توصلت هذه الدراسة الى حقيقة ان ما تم القيام به حتى الآن فيما يتعلق بتهديد اللغة الإنجليزية و سيطرتها على اللغة الكوردية قد تتسبب بصورة تدريجية في تهميش اللغة الكوردية وتستكشف السبل التي يجب اتباعها لمقاومة مثل هذه التهديدات على اللغة .

ئافرەت لە کولتووری کوردیدا !

(تۆژینەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆگی لە شاری هەولێر)

پ. د. ڕەشاد سەبری میران
بەشی کۆمەڵناسی/ کۆلێژی ئاداب
زانکۆی سەلاحەددین
Rashad_miran@yahoo.com

پێشەکی:

"ئافرەت نیوەی کۆمەڵگایە" – ئەم دەستەواژەیە، کە زۆر باوە، لە ڕووی زانستییەوە هەرگیز ڕاست نییە. مرۆڤایەتی لە دوو توخمی سەرەکی پێکهاتووە کە لێک جیاناکرێنەوە - ژن و پیاو ؛ هیچ یەکێکیان پێش ئەویدی دروست نەبووە و ئەمانە هەمیشە هەر پێکەوە بووین... جیاوازیی فیزیکی لە نێوانیاندا هەیە، بەڵام هەردووکیان یەکتر تەواودەکەن و برەو بە مرۆڤایەتی دەدەن.

جیاکاری لە بەینی ژن و پیاودا، بەرهەمی کولتوورە ؛ ئەوە کولتوورە دەور و پێگەکان دیاریدەکات، پیاو باڵادەست و ئافرەتیش پەراوێز دەخا و دەسەڵاتەکانیش دەبەشێتەوە... هەر کولتووریشە چاودێریی پابەندبوون بەو جیاکارییەی لە ئەستۆیە و بە توندیش کۆنترۆڵی دەکات.

لەم تۆژینەوەیەدا، هەوڵمانداوە بنەما کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکانی جیاکاریی نێوان ئافرەت و پیاو دەسنیشان بکەین، کاریگەریی ئەم دیاردەیە و دەرهاویشتەکانی لەسەر ژیانی ئافرەت و ڕەوشی کۆمەڵایەتی بەگشتی لە کۆمەڵگای کوردیدا، دەرئەنجام و ڕاسپاردەش بخەینەڕوو. بۆ ئەم مەبەستەش لە پاڵ بەکارهێنانی هەندێ سەرچاوەی تیۆریی گونجاودا، هەروەها میتۆدی سەرنجدانی ڕاستەوخۆ بۆ دیاردەکان بەکارهاتووە - بەو پێیەی تۆژەر خۆی ئەندامی کۆمەڵگای تۆژینەوەکەیە.

کۆمەڵگا و سستێمی کۆمەڵایەتی:

ژیانی سەختی سەرەتایی پێویستی بە هەرەوەزی کۆمەڵی هەبووە، بۆیە مرۆڤی سەرەتایی بە ڕەوە و کۆمەڵەی بچووک ژیاون ؛ لەگەڵ گەورەبوونی کۆمەڵەکە،

زۆربوونی ئەندامانی و پێداویستییەکانی ژیان، هەروەها زێدەبوونی هوشیارییان، جۆرە ڕێکخستنێک لە نێویاندا سەری هەڵدا کە تیایدا پلە و ئەرکی هەریەکێکیان دیاریکران – ئەمە بوو بە بناغەی سستێمی کۆمەڵایەتی لەنێو کۆمەڵە مرۆییەکاندا.

وردەوردە و لەماوەیەکی درێژدا، ئەو سستێمە سەرەتاییە تادەهات پتەو و فراوانتر دەبوو - بۆ پاراستن و بەڕێوەبردنی سستێمەکە تیایدا دەزگای کۆمەڵایەتی دروستبوون. یەکەمین دەزگای (نافەرمی) کە دروستبوو – خێزان بوو ؛ ئەمەش پەڕینەوە بوو بۆ قۆناغێکی مێژوویی پێشکەوتووتر لە جاران. پێشتر، لەنێو کۆمەڵە مرۆییە سەرەتاییەکاندا تەنیا زاوزێ ڕوویدەدا و منداڵ لەدایک دەبوون، منداڵەکانیش تەنیا دایکەکانیان دەناسی ؛ منداڵان لە دەوری دایکیان کۆدەبوونەوە و تەنیا گوێڕایەڵی ئەو بوون – بۆیە ئەو قۆناغە ناوی "دایکسالاری " هەڵگرت.

بە سەرهەڵدانی خێزان، قۆناغی دایکسالاری بەسەرچوو و باوکسالاری داهات؛ ئەوەش، چونکە منداڵ ئیتر باوکی خۆیی دەناسی، ملکەچ و گوێڕایەڵی ئەو بوو. خێزان کە لە باوک و دایک و منداڵانیان پێکهاتبوو، ڕۆڵی گەورە و سەرەکی بینی لە چەسپاندن، پتەو و بەهێزکردنی سستێمی کۆمەڵایەتیدا – بەر لە هەموو شتێکیش بە پیادەکردنی پرۆسەی "پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی socialization" ، واتە گەورەکردن و فێرکردنی کۆرپەکانی و گۆڕینیان لە کائینی بایۆلۆگییەوە بۆ بوونەوەری کۆمەڵایەتی؛ بە مانایەکی تر، سستێمی کۆمەڵایەتی ئەرکی پێگەیاندنی ئەندامی گونجاو و بەسوودی بەخێزان سپارد... لەوساکەوە ئەندامانی خێزان، بەو زانیاری و مەعریفە و ئەزموونانەی پێیان دەدرا، لە پاراستن و لە خزمەت سستێمە کۆمەڵایەتییەکەدا بوون و ئەمە تاکو ئێستاش بەردەوامە.

سستێمی کۆمەڵایەتی، لە ئەنجامی زۆربوونی پێداویستییەکانی ژیان و زێدەبوونی ئاستی هوشیاریی تاکەکان، وەکو گوتمان، تا دەهات فراوان دەبوو و زێتر گەشەی دەکرد، ئەویش بە دروستبوونی دەزگا کۆمەڵایەتییەکانی تری وەک: دەسەڵات، ئایینی، جەنگی، ئابووری و... کە شانبەشانی خێزان ئەمانیش، واتە دەزگاکانی تریش، خزانە نێو پرۆسەی پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی و بەڕێوەبردنی سستێمەکەوە؛ جا، لە چوارچێوەی ئەم دەزگایانەدا پەیوەندیی چڕ و جۆراوجۆر

ڕوویاندەدا لەنێوان هەموو ئەو خەڵکەی سەربەو سستێمە کۆمەڵایەتییە بوون. بەم جۆرە، دیاردەی کۆمەڵگای مرۆیی سەری هەڵدا کە دەکرێ ئەم پێناسەیەی، لە ڕوانگەی سۆسیۆلۆگیاوە، بۆ بکەین:

" کۆمەڵگا پێکهاتەیەکی مرۆیی- کۆمەڵایەتییە بە شێوەی سستێمێکی ئاڵۆزی پەیوەندیی تێکچرژاو لە نێوان تاکەکان و هەروەها لە نێوان گرووپەکاندا لەسەر بنچینەی بەها و باوەڕ و پێوەری هاوبەشیاندا " (میران، ٢٠٢١، ٥٩).

بەها و باوەڕ، کە توخمی کولتووریی گرنگن و دواتر قسەیان لەسەر دەکەین، هەروەها پێوەرەکانیان ئەندامانی کۆمەڵگا یەکدەخەن و ئاڕاستەیان دەکەن... بەبێ ئەمانە کۆمەڵبوونی مرۆیی دروست نابێ.

توخمە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا :

خێزان، وەکو گوتمان، یەکەمین و گرنگترین دەزگای کۆمەڵایەتییە و بناغەی هەر سستێمێکی کۆمەڵایەتییە، تیایدا پرۆسەی پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی بەڕێوەدەچێ کە مرۆڤ پێدەگەینێ و لە بوونەوەرێکەوە دەیکات بە کائینێکی کۆمەڵایەتی و کەسایەتیی بۆ فەراهەم دەکات- ئەو جۆری کەسایەتییەی کە سستێمی کۆمەڵایەتی پێویستیەتی.

خێزان هەمیشە لە پیاو و ژنێک (یان زیاتر لە ژنێک) و منداڵەکانیان پێکدێت و لەسەر بنەماکانی کولتووری کۆمەڵگاکە منداڵەکان گەورە دەکات. لە کۆمەڵگای سەربە کولتووری پیاوسالاردا پەروەردەکە کوڕ دەکات بە پیاو و کچیش دەکات بە ئافرەت... ئەم ئەرکەش بەشی هەرەزۆری لە ئەستۆی دایکە. جێگەی سەرنجە کە ئافرەتیش پیاوسالارانە منداڵەکانی پەروەردە دەکات – کچەکەی فێردەکا گوێڕایەڵی براکانی بێت، تەنانەت ئەگەر لەخۆشی بچووکتر بن ! ئەوەش چونکە کولتوورەکە پیاوسالارانەیە.

خێزان بەرهەمی پرۆسەی هاوسەرگیرییە ؛ لەم پرۆسەیەشدا هەمیشە ڕا و قسەی پیاو یەکلاکەرەوەیە و کچ دەورێکی وای نابێ لەم ڕووداوە گرنگ و چارەنووسسازەیدا - ئەم لە کۆمەڵگایەکی پیاوسالاردا جگە لە باری قورسی دایکایەتی هەروەها کۆمەڵێک ئەرکی جۆراوجۆری تریشی دەکەوێتە ئەستۆ.

لە زۆربەی كۆمەڵگا مرۆییەكاندا، خزمایەتی دەزگایەكی گرنگی سستێمی كۆمەڵایەتییە - ئەندامانی گرووپەیەک توند بە یەكدی دەبەستێتەوە و پەیوەندیی نێوانیان بەهێز دەكات، تەنانەت ئاڕاستەشیان دەكات: ئێمە خزمی یەكترین دەبێ بەكەلكی یەكدیی بێین !... لەم جۆرە كۆمەڵگایانە ئەوەی حسێب بۆ خزمایەتی نەكات دوورەپەرێز و بەتەنیا دەمێنێتەوە. بەڵام، زۆریش لە كۆمەڵگایان ئەم دەور و كاریگەرییەی خزمایەتییان كەمكردۆتەوە یان هەر نەیانهێشتووە.

خزمایەتی چەندین شێوەی هەیە: خزمایەتی بە خوێن، واتە خزمانی دایک و باوک؛ خزمایەتیی هاوسەرگیری – تێكەڵبوون لەگەڵ گرووپی تر بەڕێگەی ژنهێنان لێیانەوە؛ هەروەها ئینتیما بۆ ناوچەیەكی جیۆگرافی – ئەمیش جۆرێک لە خزمایەتیی سیمبۆلی دروست دەكات و لە چەندین بواری ژیاندا كاریگەریی خۆیی دەبێ.

خزمایەتی لەم جۆرە كۆمەڵگایانەدا، لەمانە كۆمەڵگای كوردیش، بەهایەكی گەورەی كولتوورەكەیانە و كۆڵەگەیەكی گرنگی سستێمی كۆمەڵایەتییانە – بۆیەش وەكو دەزگایەكی كۆمەڵایەتی كۆمەڵێک ئەرک و وەزیفەی بەسەر ئەندامان سەپاندووە كە دەبێ جێبەجێ بكرێن: بەسەركردنەوە، یارمەتی و هاوكاری و بەهاناچوون... وەكو دەبینین ئافرەت لەنێو چەقی دیاردەی خزمایەتیدایە- چ لە ڕێگای دایكەوە بێت یاخود هاوسەرگیرییەوە؛ دە هەر خزمایەتی بەبێ ئافرەت لە ئارادا نییە.

بازاڕ دەزگایەكە ڕێسا و ڕێكاری خۆیی هەن و ئەوانەی كاری تیا دەكەن و ئەوانەی هاموشۆی دەكەن پابەندن پێیانەوە – لەناو بازاڕدا هیچ فرۆشیار و كڕیارێک بە هەوەس خۆیی نییە، بەڵكو دەبێ ڕەچاوی ڕەوشی بازاڕ بكات ؛ جگە لەوەش، بازاڕ، لەسەر بنەماكانی یاسای قازانج و سوود- كە ئەمانە دوو بەهای سەرەكیی بازاڕ و ئابوورین بەگشتی (قنصوە، ٢٠١٠، ٩٠-٩١)، جۆرێک لە پەیوەندی دەرەخسێنێ لە نێوان، وەكو چۆن فرۆشیار و فرۆشیار، فرۆشیار و بازرگان یان بەرهەمهێن، ئاواش لەنێوان فرۆشیار و كڕیاردا – بەمەشەوە دەورێكی كۆمەڵایەتیی گەورە دەگێڕێ لە كۆمەڵگادا. دەوری ئابووریی ئافرەتیش وەک چۆن لە بازاڕ (فرۆشیار یان كڕیار) ئاواش لە خێزاندا كە ئەمەی دواییش، واتە خێزان، لە هەمان كاتدا یەكەیەكی ئابووریشە.

کەواتە، سستێمی کۆمەڵایەتی بەڕێگەی دەزگاکانییەوە کۆمەڵگا بەڕێوە دەبا و پەیوەندیی نێوان ئەندامەکانی دادەڕێژێ و ڕێکیان دەخا.

لەم ڕووەوە، پسپۆری مرۆڤناس یان کۆمەڵناس کە سەرنج دەداتە کۆمەڵگایەک، هەموو ئەو بوارانەی ژیانی کۆمەڵایەتیی لە پلاندایە – بۆیەش هەوڵدەدا سستێمە کۆمەڵایەتییەکە شەن و کەو بکات، توخم و ڕەگەزەکانی شیبکاتەوە...

بەڵام، دەبێ ئەوەش لەبەرچاو بگرین کە ئەوەی سستێم و دەزگاکانی کۆنترۆڵ دەکات و بەڕێوەیان دەبات – کولتوورە ؛ سەبارەت بە دەور و پێگەی کولتوور لەم پرۆسەیەدا دانییل ئێتۆنجا جوانی دەربڕیوە کە " کولتوور دایکە و دەزگاکانیش منداڵەکانییەتی "؛ ئەگەرچی منداڵەکانیش دواتر دەتوانن کاریگەری بنوێنن لەسەر دایکیان (الثقافات و قيم التقدم ,٢٠٠٥، ل٤٢).

کولتوور:

هەر کۆمەڵگایەک سستێمێکی کۆمەڵایەتی هەیە کە، بە ڕێکخستنێکی ئۆرگانیکیی توخمەکانی، شێوازی ژیانی ئەندامانی دادەڕێژێ - بەمەشەوە گەورەترین، گرنگترین و کاریگەرترین دیاردەی کۆمەڵایەتی داهێنا کە ئەویش "کولتوورە".

کولتوور دیاردەیەکی بنیادیی (structural) هەر سستێمێکی کۆمەڵایەتییە، بەو مانایەی کە هیچ کۆمەڵگایەک نییە بێ کولتوور ؛ نە هەر ئەوە، بگرە هەموو کۆمەڵبوونێکی مرۆیی یەکگرتوو ئەم دیاردەیە بەرهەم دێنێ – چونکە کولتوور واتە شێوازی ژیانی ئەندامانی ؛ تەنانەت کۆمەڵبوونە بچووکەکانیش، لە هەندێ حاڵەت و لەسەر بنەمای چەند هۆکارێک، دیاردەی وردەکولتوور بەرهەم دێنن. جگە لەوە کولتوور، هەروەها، بەرپرسە لە پرۆسەی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی ؛ واتە چاودێریکردنی پابەندبوونی ئەندامانی کۆمەڵگا بە بەها و نەریتەکانەوە.

کولتوور واتە شێوازی ژیان(Herlitz,2010, 9)... ئەندامانی هەر کۆمەڵگایەک جۆرێک لە ژیان بەسەردەبەن، ئەوەش بە ڕێگەی کۆمەڵێک لە باوەڕ و بەها و

پێوەرەکانیان، هەروەها ئامێر و کەلوپەل کە جۆر و شێوازی ژیانی خەڵکەکەیان دارشتووە ؛ لەگەڵ ئەمەشدا، پێناسەکردنی کولتوور کارێکی ئاسان نییە و تاکو ئێستا بە سەدان پێناسە بۆ کولتوور لە لایەن پسپۆرانەوە پێشنیازکراون... بەڵام ئێمە ئەم پێناسەیە بۆ کولتوور بە گونجاو دەزانین- کولتوور بریتییە لە: هەموو ئەو دەسکەوتە ماددی و مەعنەوییانەی ئەندامانی کۆمەڵگا لە هەموو ماوەی مێژووویاندا بەدەستیان هێناون و لە ژیانی ڕۆژانەیاندا بەکاریاندێنن (میران،2016، 215).

کولتوور لە دوو جۆر توخم پێکهاتووە: ماددی و مەعنەوی... یەکەمیان وەکو خۆراک، جلوبەرگ، خانوو، کەلوپەل، ئامێرەکان هتد؛ دووەمیش زمان، باوەڕ، بەها، دابونەریت، هونەر...

وەکو دەبینین ژیانی ڕۆژانەی ئەندامانی هەر کۆمەڵگایەک بەو توخمە کولتوورییانە بەڕێوەدەچێ ؛ بەڵام ئێمە تەنیا بەها کولتوورییەکان وەردەگرین، زێتریش ئەوانەی ژیانی ئافرەتانیان لە کۆمەڵگای کوردیدا دارشتووە.

بەهاکان:

بەها و سستێمی کۆمەڵایەتی:

ژیان پڕ بەهایە ؛ ژیانی کۆمەڵایەتیی مرۆڤ لەسەر بنەمای چەندین بەها دامەزراوە... هەر بیرکردنەوە، ڕەفتار، هەڵسوکەوت و هەڵوێستێکی مرۆڤ بەها یان چەند بەهایەکیان لە پشتە ؛ نە هەر ئەوە، بەڵکو هەموو کەلوپەل و پێداویستییەکانی بەها لەخۆ دەگرن- مرۆڤ کاری بێ بەها ناکات و شتی بێ بەهاش ڕاناگرێ.

ژیانی کۆمەڵیی مرۆڤ لەخۆوە و بێ بنەما نییە، بەڵکو لەسەر ڕێکخستنێك دامەزراوە کە لە ماوەیەکی مێژوویی درێژدا و لە پڕۆسەیەکی پڕ ئەزموونی مرۆیی گەیشتووە بەو شێوازە ڕێکخستنە کە هەر یەکێك لە توخمە بنیادییەکانی زەمینەی مێژوویی و فەلسەفیی خۆیی هەیە و بۆیەش کۆمەڵبوونەکانی مرۆیی، مەبەست کۆمەڵگاکانە، دیاردەی مێژوویی چەسپاو و تابڵیی قایم و توندن، زەحمەت ملکەچی گۆڕانکارییەکان بن.

ئەوەی ئەو هێز و چەسپاوییەش زامین دەكات، وەكو ئاماژەمان پێدا – كولتووره، بەتایبەتیش توخمێكی هەرەگرنگی كە بەهایە، واتە نرخ، قیمە Value ؛ چونكە هەر كەلوپەل و ئامراز و هەر فیكر و باوەڕێك بەهاكەی خۆیی لەدەسبدات، ئەوا ناوەرۆك و وەزیفەی كولتووریی نامێنێ و كەواتە كەس پێیەوە پابەند نابێ ؛ لێرەدا دەتوانین بگەین بە ئەنجامێك كە كولتوور بەگشتی گوزارشت لە بەها كۆمەڵایەتییەكانی توخمەكانی خۆیی دەكات، ئەو بەهایانەی كە مایەی مانەوە و بەردەوامبوونی سستێمەكەیەتی.

مێژووی مرۆڤایەتی سستێمی كۆمەڵایەتیی جۆراوجۆری داهێناون بۆ كۆمەڵبوونە مرۆییەكان ؛ هەر یەكێكیش لەو كۆمەڵبوونانە و ئەندامەكانی، بەپێی ڕەوت و ئەزموونە مێژووییەكانی، جۆرێك لە شێوازی بیركردنەوەی فەراهەم كردووە و تیایدا نرخ و بەهای بە هەندێ بوار و لایەنی ژیان داوە جیاواز لە نرخ و بەهاكانی كۆمەڵبوونەكانی ترەوە- ئەوەش جیاوازیی لەنێوان سستێمە كۆمەڵایەتییەكاندا دروستكردووە و بەمەوە سستێمەكان لە یەكدی جیادەبنەوە...

بۆ نموونە- بەها سەرەكییەكانی سستێمی دەرەبەگایەتی بریتین لە موڵكداری، بنەماڵەیی، گەورە و بچووكی؛ لە سەرمایەداری- قازانج، ئازادی، كێبڕكێ ؛ لە سۆشیالیزمیشدا- یەكسانی، هاوكاری، دادی كۆمەڵایەتی. لە هەمان كاتیش ئەو جیاوازییە لە بەهاكان دەبن بە بنەمایەك بۆ دیاریكردنی ئاستی "پێشكەوتنی" سستێمە كۆمەڵایەتییەكان. هەر ئەم جیاوازییەشە لە بەهاكان كە، زۆرجار، دەبێتە مایەی لێك تێنەگەشتنی كۆمەڵگا و میللەت و نەتەوەكانی جیهان و، زێدەڕۆیی نابێ بڵێین، بەشێكی زۆری ناكۆكی و شەڕ و جەنگە كاولكارییەكان ئاكامی ئەو لێك تێنەگەیشتنە بوون (اي غاسیت ٢٠١١، ١٩٥)؛ هەروەها ئەو قسەیەی داڤید لاندیس: بەتەنیا كولتوور هۆكاری نزیكەی هەموو ناكۆكییەكانە (الثقافات و قیم التقدم، ٢٠٠٥، ٥٣)... یان وەكو جۆن ستۆرێی دەڵێ: بەهای كولتووری بە هەردوو ئاڕاستە كاردەكات- لێكچواندن و جیاكردنەوە، (بەڵام) بە جەختكردن لەسەر جیاوازیی كۆمەڵایەتی... (Storey , 2015, 213).

بەها کۆمەڵایەتی-کولتوورییەکانی کۆمەڵگای کوردی !

کۆمەڵگای کوردیش، لەسەر سستێمێکی کۆمەڵایەتی بنیادنراوە کە کولتووری تایبەت بەخۆیی هەیە و جۆرەها بەهای باوی نێو ئەندامەکانی گوزارشت لەو کولتوورە دەکەن – واتە بەهاکانی کوردەواری ئاوێنەی ئەو کولتوورەن کە سستێمەکۆمەڵایەتییەکە بەڕێوە دەبات.

پێناسە و دەسنیشانکردنی سستێمی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگای کوردی، کارێکی ئاسان نییە ؛ ئەوەش لەبەر چەندین هۆکاری مێژوویی، کۆمەڵایەتی، ئێتنیکی و کولتووری و... بەڵام دەکرێ سەرنج بدەین کە کۆمەڵگای کوردی لە قۆناغی وەرچەرخاندایە، تیایدا چەندین توخمی کولتووریی کۆن و تازە ئاوێتەی یەکدیی بووین بەجۆرێك کە ڕەوشێکی کولتووریی تەماوی و ئاڵۆزیان لەنێو ئەو کۆمەڵگایە داهێناوە و، کەواتە، بەهای کۆن و نوێ تێکئالاون- ئەوەش بابەتێکی تابڵیی ئاڵۆز و زەحمەت، بەڵام سەرنجڕاکێشی بۆ دەروونناس و ئەنترۆپۆلۆگیستان فەراهەم کردووە سەبارەت بە دیراسەکردنی کەسایەتیی مرۆڤی کورد: مرۆی کورد چۆن بیردەکاتەوە، چی بەلاوە گرنگ و بە بایەخە، ڕەفتار و هەڵسوکەوت و هەڵوێستەکانی چی بەهایەکیان لەپشتە... ؟[1]

لەبەر ڕۆشنایی ئەو هەلومەرجە مێژوویی، کۆمەڵایەتی و کولتوورییەی ئیمڕۆکە لە کۆمەڵگای کوردیدا زاڵ و بەرقەرارن، هەوڵدەدەین ئاماژە بدەین بە هەندێ لە بەها باوەکانی نێو کوردان، وەکو چۆن کۆن یان پاشماوەکانیان، ئاواش نوێ و تازەکان، شیکارییان بۆ بکەین و ئاستی کاریگەرییان لەسەر ژیانی کۆمەڵایەتیی کورد، بەتایبەتیش لەسەر ڕەوشی ئافرەتان، دەربخەین.

- شەرەف (ئابڕوو)

شەڕەف لە کۆمەڵگای کوردیدا سەرتۆپی هەموو بەهاکانی ترە و توندیش بە مرۆی مێینەوە بەستراوەتەوە... ئابڕووچوون واتە ئەتککردن یان لەکەدارکردنی ئافرەتە- ئەمەش لە سستێمی پیاوسالاریدا هەرگیز ڕێپێدراو نییە و خوێنڕشتنی لێ دەکەوێتەوە... شەڕەفپارێزی ئەرکی هەرە لەپێشینەی پیاوی کوردە.

- ئازایەتی

ئازایەتی، بەجەرگی، چاونەترسی... ئەمە بەهایەكی هەرەگرنگە لەنێو كوردان و تاكو ئێستاش سیحری خۆیی لەدەست نەداوە ؛ مرۆی هەڵگری ئەم خەسڵەتە بەچاوی ڕێز و ئیعجابەوە تەماشا دەكرێ، بەتایبەتیش لەلایەن ئافرەتەوە. ئەم بەهایە ڕۆحی ڕووبەڕووبوونەوە لەخۆ دەگرێ... ئەم ڕۆحەی كورد هەمیشە پێویستی پێبووە، پەنای بۆ بردووە و پیادەیكردووە – لە لاپەڕەكانی مێژوویدا، هەروەها لە گۆرانی و ئەفسانە و داستانەكانی، دەتوانین جێپەنجەكانی ئەم بەهایە بەدی بكەین.

- گەورە و بچووكی !

گەورەیی بە تەمەن گوزارشت لە ئەزموون و مەعریفە دەكات ؛ هەرچەندی مرۆڤ بە تەمەنتر بێت ڕۆڵ و پێگەی كۆمەڵایەتیی زێتر دەبێت. مرۆڤی بچووك، منداڵ و گەنج، دەبێ هەمیشە گوێڕایەڵی لەخۆ گەورەتر بن - قسە لە قسەی لەخۆگەورەتر ناكرێ ؛ نە هەر ئەوە، بەڵكو لە مەجلیسی گەوران بچووك هەر بۆی نییە قسە بكات یان بەكەیفی خۆی دابنیشێت یان... ئەمە بەهایەكی گەلێ گرنگی سستێمی خێڵەتی و دەرەبەگییە كە تیایدا تەمەن و ئەزموون گوزارشت لە مەعریفە دەكەن - لێرەدا زیرەكی، خوێندەواری و بڕوانامە بایەخێكی ئەوتۆی نییە... گەورە و بچووكی بەدەر لە تەمەنیش هەیە... ئەویش لەسەر بنەمای پلە و پایەی كۆمەڵایەتی یان پۆست و هەروەها ڕەگەزیش- لەم بوارەشدا كچ ملكەچی ڕا و فەرمانەكانی برای بچووكی دەبێ(٢).

-نێر و مێ

پیاو لە كۆمەڵگای كوردیدا مرۆڤێكی ئیدیاڵە، هەڵگری هەموو جۆرە سیفەتێكی باش و جوانە - هەموو كردەوەیەكی چاك بە پیاوەتی لەقەڵەم دەدرێ، تەنانەت ئەگەر خاوەنی كردارەكە ئافرەتیش بێت- ئەوەش وەكو دیارە ئەوپەڕی بەرجەستەبوونی یاساكانی پیاوسالارییە لە كۆمەڵگای كوردیدا. بەهای پیاوەتی بایەخێكی هەرە باڵای هەیە لە ژیانی كۆمەڵایەتیی كوردەواریدا.

سستێمی كۆمەڵایەتیی كوردەواری لەسەر بنەما و یاساكانی پیاوسالاری بنیادنراوە كە تیایدا ڕۆڵ و پێگەی یەكەم دراوە بە پیاو، لە بەرامبەریشدا ڕەگەزی مێ

تا ئەوپەڕی نەك هەر پەراوێز خراوە، بگرە مێینە بووە بە ئامرازی تانە و توانجگرتن لەلایەن پیاوانەوە... جێگەی سەرنجە کە ئەمە چونکە بووە بە بەها و بووە بە بەشێك لە سستێم، دەبینین ئافرەتانیش شێلگێرانە پەیڕەوی دەکەن و ئێستاش گەلێ جاران بە توانجەوە سیفەتی "ژنانە" دەدەنە پاڵ کوڕ و برا و پیاوەکانیان. لەم جۆرە سستێمانەدا ئافرەت ناگات بە گەلێ پلە و پۆستی سیاسی، ئایینی و کۆمەڵایەتی.

- **ئایینی**

سستێمی کۆمەڵایەتی هەموو هەلێکی ڕەخساندووە بۆ بەرهەمهێنانی تاکی ئیماندار ؛ بۆ ئەمەش دەزگای ئایینیی زەبەللاحی، بەهەموو تواناکانییەوە، خستۆتەگەڕ کە شێلگێڕانە کار لەسەر لایەنی ڕۆحی و مەعنەویی تاکەکان دەکات و تائەوپەڕی سەرکەوتوو بووە. بەها ئایینییەکان لە هەموو وردەکارییەکانی ژیانی ڕۆژانەدا بەزەقی بەرجەستە بووین ؛ بۆ نموونە لە قسەکردندا (خوا گەورەیە، بەتەمای خودا، خوا دەزانی، ئینشاڵڵا، خوا عافووت بکات...). ئەمە جگە لە ڕەنگدانەوەی دیاردەی ئایینی لە بوارەکانی کولتووری ماددیدا وەکو: مزگەوت، جلوبەرگ، ڕیش بەردانەوە، شێوازی ژیانی ڕۆژانی ڕەمەزان، جەژن و بۆنەی ئایینی... ئایین و دەزگای ئایینی لە کۆمەڵگای کوردیدا کۆڵەگەیەکی هەرە گرنگی سستێمی کۆمەڵایەتین و، کەواتە، شێلگێرانە پرەنسیپی پیاوسالاری پیادە دەکەن و برەوی پێدەدەن، ئەوەش لەسەر بنەمای چەندین دەقی پیرۆزی ئایین - جەستەی ئافرەت دەبێ هەمیشە داپۆشراو بێ، ناتوانێ پێشنوێژی و ئیمامەت بکات، پیاو دەسەڵاتی تەواوی هەیە و ئافرەت دەبێ ملکەچی پیاو و هاوسەرەکەی بێت، جیاکاری لە میراتگریدا...

- **هاوسەرگیری و جیابوونەوە**

ئەمانە دوو دیاردەی کۆمەڵایەتیی گرنگ و زۆر کاریگەرن بەتایبەتی لەسەر ژیان و چارەنووسی ئافرەتان- هەردووکیشیان پەیوەستن بە بڕیار و ڕەزامەندیی پیاوەوە؛ یەکەمیان بەهایەکی گەورە و پیرۆزی لەلایەن کۆمەڵگاوە پێدراوە، دووەمیشیان، لێک جیابوونەوەی هاوسەران، بەهایەکی نێگەتیڤی وەرگرتووە- بەو مانایەی کە جیابوونەوە قەدەغە نییە بەڵام ناحەزە، تەنیا ئافرەتیش باجەکەی دەدات...

لە کۆمەڵگای کوردیدا بە چاوی ڕێزەوە تەماشای ژنی جیابووەوە لە مێردەکەی ناکرێ.

- خزمایەتی

خزمایەتی شێوەی سەرەکی و هەرە گرنگی پەیوەندییەکانی نێو سستێمی کۆمەڵایەتییە، ئەویش هەر لە خزمایەتیی خوێن و تا دەگاتە بنەماڵەیی و خزمایەتی بە هاوسەرگیری. خزمایەتی کۆنترۆڵی پانتاییەکی یەکجار فراوانی کردووە لە نێو پەیوەندییەکانی ژیانی کوردەواریدا... ئێمە خزمی یەکترین، دەبێ بەکەلکی یەکدی بێین- گرنگ نییە تۆ چیت یان لەکوێ کاردەکەیت یان چیت پێدەکرێ... ئینتیمای خزمایەتی هێشتاش دەور و کاریگەریی خۆی لەدەست نەداوە. ئافرەت هۆکار و بنچینەی یەکەمی خزمایەتییە ؛ خزمایەتی بەر لە هەموو شتێک بە ڕێگەی ئافرەتەوە دەبێ- بە هاوسەرگیری... پیاوسالاری لە مەشدا بە زەقی ڕەنگی داوەتەوە کە دەڵێ "خزمی لە پشتێ "- واتە خزمایەتی لە باوکەوە و ئەویش لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە لەپێشترە و لە دەقە شەرعییەکانیشدا، بەتایبەتیش لە میراتگیری، پێشخراوە.

- خۆشەویستی

خۆشەویستی بەهایەکی مرۆیی و کۆمەڵایەتییە، گوزارشت لە لایەنی ڕۆحی و مەعنەوی و سۆزداریی تاکەکان دەکات بەرامبەر بە یەکتر ؛ خۆشەویستی ئەگەرچی ڕەهەندێکی گەورەی دەروونیی هەیە، بەڵام لە هەمان کات بەهایەکی کۆمەڵی و کولتوورییە – ئەوا سستێمەکەیە تاك فێردەکات کێ و چەند و چۆن ئەویتر و ئەوانیتری خۆشبوێ ؛ لەم حاڵەتەشدا، پێوەری خۆشەویستی ملکەچی و گوێڕایەڵییە: من تەنیا ئەوکاتە تۆم خۆشدەوێ کە لەقسەم دەرنەچی، یان خزمەتم بکەی !!! ؛ جێی سەرنجە کەخۆشەویستی لە کۆمەڵگای ئێمەدا تەسکترین پانتایی ژیانی گرتۆتەوە کە ڕەنگبێ لە سنووری خێزانی دەرنەچێ، کەچی لەوێشدا بەرجەستەبوونی تابڵێی کزە - دایك بۆ منداڵەکەی لێ دەرچێ، کەس بەکەس ناڵێ: تۆم خۆشدەوێ !... ئەم جۆرە دەربڕینانە، بەتایبەتیش بۆ پیاو، ناحەزن. هەرچی ئەڤیندارییە ئەوا لە کولتووری کوردیدا تابووی لەسەرە... ئەویش چونکە ئافرەت ئەکتەرێکی ئەم دیاردەیە دەبێ.

- کۆمەڵایەتی (بەشداربوون لە بۆنە و ڕێوڕەسمەکان)

مرۆی کورد، چونکە تاکایەتیی خۆیی لەدەستداوە، دەبێ ملکەچی هەموو مەرج و بوارە کۆمەڵایەتییە لەژمار نەهاتووەکان بێ – ئامادەبوون لە ڕێوڕەسمە کۆمەڵایەتییەکان: مردووناشتن، پرسە، ژنهێنان، داوەتکاری، سەردان، دیوەخان... بەبێ ئەمانە تۆ کەسێکی پەراوێزخراوی... چونکە ئەمانە لای بەشی هەرەزۆری کۆمەڵگا نرخ و بەهای خۆیان هەیە – بەشداربوون لە بۆنەکان، لەناوەرۆکدا، بەرجەستەبوونی ڕۆحی هاوکاریی کۆمەڵایەتییە کە بنچینەی سەرەکیی ژیانی کۆمەڵایەتیی هەر کۆمەڵگایەکە.

- کات... لەگەڵ ئەوەی ژیان بریتییە لە کات، بەداخەوە لای مرۆی کورد، بێگومان بە ئافرەتیشەوە، بێ بایەخە و ئەم هەرگیز پەلەی نییە. لە کوردەواریدا کات توند بەستراوەتەوە بە ئایینەوە و مرۆی کورد هەمیشە چاوەڕوانی مەلا بانگدانە ؛ زۆریش دەستەواژەی پێشنوێژ، پاشنوێژ، ڕەمەزان و جەژن و حەج – بۆ دەربڕینی کات بەکاردێنی.

- کارکردن... ئەگەرچی مرۆی کورد وەک هەر خەڵکێکی تر بواری کارکردن و چالاکی و ماندووبوونی خۆیی هەیە، بەڵام دەستەواژەی وەکو: ئیسراحەت، پشوو، خۆت ماندوو مەکە، لەماڵی خۆت دانیشە، پاڵکەوتن، خانەنشینی... ئەمانە هەمووی زۆر باون و لە بەهای کارکردن کەم دەکەنەوە ؛ هەرچی لە بواری دەزگای فەرمییەوەیە- پەروەردە، زانکۆ و خزمەتگوزاری... بایەخێک بەدیی ناکرێ لە جۆر و کوالیتی کار و کارکردندا – بەرهەمەکانی کارکردن لە کۆمەڵگای ئێمەدا هەرگیز لە ئاستی پێویستدا نین ؛ ئەمەش واتە کارکردن بەهایەکی ئەوتۆی نییە. لە کۆمەڵگای پیاوسالاردا دەرفەتەکانی کار بۆ ئافرەتان تائەوپەڕی سنووردارن، ئەگەرچی لە لادێ ئافرەتی کورد بەشداریی لە هەندێ کاری پیاواندا دەکات: دروونەکردنی دەغڵ، ئاژەڵ بەخێوکردن، کۆکردنەوەی گژوگیا و تەپاڵە و ئالیک، خشتبڕین و...

ئەمانە هەندێ بەهای باوی نێو کۆمەڵگای کوردی بوون ؛ ئێستاش هەوڵدەدەین، لەسەر بنەمای جۆری سستێمی کۆمەڵایەتی، بەها هەرە باو و کاریگەرەکان دەسنیشان بکەین، ئەوەی دەکرێ هەست بە تارماییەکانیان بکەین بەسەر کەسایەتیی جەمعی یان نەتەوەیی کوردەوە.

کورد بەگشتی خاوەن کۆمەڵگایەکی لادێی- خێڵەکییە[٣] و هەموو ئەو بەهایانە لەخۆ دەگرێ کە کۆمەڵگایەکی لەم جۆرە پێیانەوە بەڕێوەدەچێ. کەسایەتیی مرۆی کورد بەڕوونی سیماکانی لادێی- خێڵەکی- بنەماڵەیی و هەروەها هەژاری و نەخوێندەواریی پێوە دیارن، ئەمانەش ڕەنگدانەوەیان هەیە بەسەر ژیان و ڕەفتار و هەڵوێستەکانیەوە:

لادێیی
خێڵەکی ← بەهاکانی: پیاوسالاری، ئازایەتی، توندوتیژی...
بنەماڵەیی

هەژاری - ملکەچی و باوەڕ بەخۆنەبوون

نەخوێندەواری - ئایینداری، لاساییکەری (میران، 2021، ٨٨- ٩٢).

پیاوسالاری

سیمای سەرەکی و هەرە کاریگەری سستێمی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگای کوردیدا پیاوسالارییە ؛ واتە پیاو زاڵ و باڵادەستە لە هەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا، لە بەرامبەردا ئافرەت بەڕادەیەکی زۆر لاوەکی و پەراوێزخراوە.

کرۆک و ناوەرۆکی پیاوسالاریش دیاردەی دەسەڵاتە... دەسەڵات بەسەر ئەوانیدی و لە هەموو کونج و بوارەکانی ژیاندا: لەناو خێزان، پەیوەندییەکان، کار، ئابووری و سیاسەت و تەنانەت لەناو دۆست و برادەرانیش. لەم ڕوانگەیەوە، کەواتە، پیاوسالاری تەنیا بەرەوڕووی ئافرەتان نابێتەوە، بەڵکو بەهەمان ڕادە، بگرە زێتریش، کاریگەری لەسەر پەیوەندییەکانی نێوان پیاوانیش دەنوێنێ و لەمەشەوە دیاردەی توندوتیژی سەر هەڵدەدا ؛ بەدەسهێنانی دەسەڵات لەنێو گرووپێکدا بە وازهێنان لە دەسەڵات لەلایەن ئەوانیدییەوە دەبێ، پرەنسیپی پیاوسالاریش ڕێگرە لەبەردەم ئەم

هاوکێشەیەدا، بۆیە زۆربەی جار پەنابردن بۆ بەکارهێنانی هێز تاکە ڕێگایە بۆ یەکلابوونەوەی کێشەکە- ئەمەش واتە توندوتیژی.

ئەوە شێوازی بیرکردنەوەی پیاوسالارییە (پیاوەتی، ئازایەتی، دەسەڵات، هێز...) کە بووە بە هۆکاری سەرەکیی هەڵچوونی زوو، تووڕەیی و ئاکار درشتیی مرۆی کورد لە هەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا و بەر لە هەموو شتێکیش لەنێو خێزانەکەیدا و بە پلەی یەکەمیش بەرامبەر بە هاوسەرەکەی.

ئەنجامگیری

ئەگەر سەرنج بدەین، پرۆسەی مەدەنیبوون و بەشاریبوونی کورد (Urbanization) لە ڕاستیدا لە نیوەی دووەمی سەدەی ڕابردووەوە دەستی پێکردووە ؛ بۆیە بە دڵنیاییەوە توخم و دەزگا تەقلیدییە پێکهێنەرەکانی بنیادی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگای کوردیدا، بەهەندێ گۆڕانەوە، هێشتا هەر ماو و بەرقەرارن– وەکو: خێزانی گەورە، بنەماڵە، خێڵ، ئاغا و بەگ و موڵکایەتی؛ ئایینی- مزگەوت، شێخ و تەکیە و خانەقا؛ دەسەڵاتی پیاو و پیاوەتی؛ پەیوەندییەکانی خوێن، خزمایەتی، دۆستایەتی... هەموو ئەمانەش، بە ڕای ئێمە، دەکرێ کورت بکرێنەوە لەم دەستەواژەیەدا: کۆمەڵگای <u>پەیوەندییەکان</u>، <u>مەرایی</u> و <u>زێدەڕۆیی</u>. لەم ڕووەوە، سەرلەبەری مینتالیتێتی ئەندامانی کۆمەڵگای کوردی ڕەنگدانەوەی ئەم سێ توخمەن: ڕەچاوکردنێکی توندی پەیوەندییەکان لە ژیانی ڕۆژانەدا- بەتایبەتیش خزمایەتی ؛ مەراییکردن و پیاهەڵگوتن ؛ زێدەڕۆیی نزیکەی لە هەموو شتێك– لە خۆشەویستی، لە ڕق هەڵگرتن، لە دڵخۆشی، لە خەمباری، لە ئازایەتی، لە ترسنۆکی... ئەم سێ توخمەش (پەیوەندی، مەرایی، زێدەڕۆیی)، وەکو ئاشکرایە، مێژوویین و دوورن لە مەودای کاریگەرییەکانی پرۆسەی مۆدێرنیزمەوە- ئەمانە لە هەموو ماوەی مێژوودا شێوازی ژیانی کوردیان داڕشتووە و کەواتە ڕەنگدانەوەیان هەبووە و هەیە لەسەر شێوازی بیرکردنەوەشیان کە بارگاوییە بە بەهاکانی پیاوسالاری.

لە ئەنجامی بەڕێوەچوونی پرۆسەی بەمەدەنیبوونی کۆمەڵگای کوردی و ڕوودانی گۆڕانکاریی بەرچاو لە ڕەوشی کۆمەڵایەتی و کولتووریدا، هەروەها وردە

وردە هاتنە ناوەوەی چەندین بەهای کولتووریی نوێ لە بابەتی دیموکراتی، یەکسانی، مافی مرۆڤ، مافی ئافرەت و... بە کەم و زۆر پیادەکردنیان لە ژیانی ڕۆژانەدا، بەڵام هێشتاش کۆمەڵگای کوردی ڕزگاری نەبووە لەو سستێمە کۆمەڵایەتییەی کە کولتوورێکی پیاوسالار بەڕێوەی دەبا و تیایدا مرۆی کورد بەگشتی و ئافرەتیش بەتایبەتی لە ژیانی ڕۆژانەیاندا ڕووبەڕووی توندوتیژی،گرفت و تەنگوچەڵەمەی کولتووری و کۆمەڵایەتی دەبنەوە.

پەڕاندنەوەی پێگەی کۆمەڵایەتیی ئافرەتی کورد بۆ ئاستێکی بەرزتر کە شیاوی قۆناغی پۆست مۆدێرنیزم و دیاردەی جیهانگیری بێت، پێویست دەکات دەسەڵاتی سیاسی و مەدەنی لە هەرێمی کوردستان بڕیار و کاری پڕاکتیکی ئەنجام بدات بۆ جێگیرکردن و پیادەکردنی بەها کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکانی لە دنیای پێشکەوتوودا باو و بەرقەرارن و ئاستێکی شیاوی پلە و پێگەی ئافرەت فەراهەم دەکەن لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا.

سەرچاوە:

١- اي غاسيت، خوسه اورتغا ٢٠١١، تمرد الجماهير، ترجمة: علي ابراهيم اشقر، دار التكوين، دمشق.

٢- الثقافات و قيم التقدم ٢٠٠٥، تحرير لورانس اى. هاريزون، صمويل هنتنجتون، ترجمة: شوقي جلال. القاهرة.

٣- قنصوه، صلاح (د.) ٢٠١٠، نظرية القيم في الفكر المعاصر، التنوير، بيروت.

٤- لێژەک ژیگیل ١٩٩٩، کۆمەڵی لادێی کوردستانی هاوچەرخی عیراق بەرامبەر بە نوێبوونەوە. وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: عەزیز گەردی، کوردستان.

٥- مير، لويسى ١٩٨٣، مقدمة في الانثروبولوجيا ألإجتماعية، ترجمة: د. شاكر مصطفى سليم. بغداد.

٦- میران، ڕەشاد (د.) ١٩٩٨، سیماکانی گۆڕانکاری لە کۆمەڵگای کوردیدا. گۆڤاری (زانکۆ)ی زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی سەلاحەددین، ژمارە (٣)، هەولێر.

٧- میران، ڕەشاد (د.) ٢٠٠٩، توخمی نوێ لە کولتووری کوردیدا، گۆڤاری ڕامان، ژمارە (١٤١).

٨- میران، ڕەشاد (د.) ٢٠١٢، مەعریفە و تاك و کۆمەڵ – لە ڕوانگەی سۆسیۆلۆگیای مەعریفەوە، هەولێر، ئاراس.

٩- میران، ڕەشاد (د.) ٢٠١٢، مەعریفەی ڕۆژگاری ئێستا و دەرهاوێشتەکانی لە کۆمەڵگای کوردیدا - گۆڤاری زانکۆی سەلاحەددین بۆ زانستە مرۆڤایەتییەکان، ژمارە (٥٣)، هەولێر.

١٠- میران، ڕەشاد (د.) ٢٠١٦، چەند بابەتێکی ئێتنۆکۆمەڵایەتی. بەرگی ١-٢، هەولێر.

١١- میران، ڕەشاد (د.) ٢٠٢١، مرۆڤناسی. هەولێر.

12- Storey ,John 2015. Cultural Theory and Popular Culture- An Introduction, New York.

13- Herlitz, Gilli 2010, Kulturgrammatik, Liber, Egypt.

پەراوێزەکان:

(١) بەم بۆنەیەشەوە گرنگە سەرنجێك، ئەگەرچی سەرپێیانە، دەربڕین سەبارەت بە لایەنێکی هەرە بەرچاوی کەسایەتیی مرۆڤی کورد، کە بەڕادەیەکی زۆر جۆر و چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ بەهاکان ڕوون دەکاتەوە، ئەم لایەنەش خوودیزمی (زاتییەت) مرۆی کوردە –ئەمە بەڕای ئێمە کاردانەوەیەکی سروشتیی تاکەکەسە بەرامبەر بە پشتگوێخستن و پەردەپۆشکردنی تاك لەلایەن سستێمی کۆمەڵایەتییەوە – کەچی کاردانەوەکە تابڵێی زێدەڕۆییانەیە و ئەمەش هەڵوێستی ئەو تاکە دەردەخات لە بەکارهێنانی بەها کولتوورییەکاندا.

(٢) سەبارەت بە جیاکاری لەسەر بنەمای تەمەن، بڕوانە: (میر، ١٩٨٣، ٦٧-٦٩، ١٣٣).

(٣) خێڵ لە کوردستاندا ئەگەرچی وەکو دەزگایەکی کۆمەڵایەتی- سیاسی بەڕادەیەکی زۆر کاڵبۆتەوە و وەکو جاران نییە، بەڵام ئێستاش جۆرە ئینتیمایەکی سیمبۆلیی بۆی هەر ماوە، زۆریش لە بەهاکانی هێشتا هەر بەرکارن ...

الملخص

المرأة في الثقافة الكوردية

دراسة انثروبولوجية في أقليم كوردستان

بحث ميداني حول الاسس الاجتماعية و الثقافية للتفريق بين الرجل و المرأة، تأثيرات هذه الظاهرة و نتائجها على حياة المرأة و الوضع الاجتماعي بشكل عام في المجتمع الكوردي ؛ و في الختام هناك عرض للنتائج. انه بحث انثروبولوجى معتمد على منهج المعايشة و الملاحظة المباشرة باعتبار ان الباحث نفسه عضو في مجتمع الدراسة، الى جانب اللجوء الى بعض المصادر النظرية حول الموضوع.

بعد توضيح و القاء الضوء على البنية الاجتماعية للمجتمع الكوردي، آليات عمل موءسساتها، تنظيم الحياة و العلاقات الاجتماعية، ركز البحث على الثقافة التي هي أبوية (بطرياركية) كعامل اساسي لتسلط الرجل و تهميش مكانة المراة في المجتمع الكوردي و بالاخص احد اهم عناصر تلك الثقافة، الا و هو القيم... القيم الابوية السائدة هنا قد وضعت قيودا و عراقيل امام اساليب حياة المرأة و حددت كثيرا من حقوقها و حريتها. و قد تم الاشارة الى بعض القيم ذات محتوى الابوية و من ثم محاولة تحليلها و بيان مدى فاعليتها و تاثيرها على وضع المرأة الكوردية.

المفاهيم الاساسية: المجتمع الكوردى، الثقافة، القيم، الأبوية (البطرياركية)

Abstract

Women in the Kurdish Culture

This study takes an analytical approach to the social and cultural essences that divides men and women in the Kurdish society, the impact and outcomes of this social phenomenon on the life of Kurdish women and the general social inclinations within the Kurdish society; finally, outcomes and suggestions are presented which are supported by relevant theoretical resources and field observations of this phenomenon-;as the author is a member of the society analyzed.

This analytical study sheds light on the components of the Kurdish social system, the mechanism of its social establishments and the ways it works, how it organizes life and social relationships. This analytical study defines the Kurdish society as a patriarchal society; thus, the main factor of male dominance leading in due course to female alienation in the society and in particular, its human value ; the patriarchal values and their impacts on the Kurdish society led, to a large extent, hardship on the life of Kurdish women- difficult tasks are laden upon them and their liberties made limited ... in this study references are made to a number of Kurdish cultural values which have patriarchal connotations, thus attempt is made to explore levels of their effects on the Kurdish women life.

Key words: Kurdish society, culture, values, patriarchy

بررسی و تحلیل شکواییه
در مثنوی مم و زین

پ.ی.د. جیهاد شکری رشید
دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی
دانشگاه صلاح الدین –اربیل
jihad.rashid@su.edu.krd

چکیده

شکواییه از قدیمی‌ترین گونه‌های شعر غنایی است که در ادبیات کردی جایگاه خاص خود را دارد. شعر شکوی با گسترش و استقبال فراگیر و قابل توجهی در ادبیات کردی مواجه شد به نحوی که دیوان‌ها و مجموعه‌های شعری، آکنده از نمونه‌هایی از این گونه‌ی ادبی بود که این خود در واقع، پاسخ مثبتی به رغبت عمومی جامعه به این غرض شعری است. مثنوی "مم و زین" از جمله آثاری است که بیانگر اندیشه و باورهایی است که از ساختار سیاسی، اجتماعی، فرهنگی جامعه دوره شاعر تأثیر پذیرفته که می‌توان نمونه‌های بسیاری از انتقادات شعری را که تا اندازه‌ای انعکاس دهنده تصویری روشن و دقیق از شرایط فکری، روحی و فرهنگی جامعه ملت کرد می‌باشد، در این اثر جستجو کرد. این مقاله با روش توصیفی و تحلیلی و مطالعه کتابخانه‌ای به بررسی مقوله شکواییه در مثنوی مم و زین می‌پردازد که احمد خانی تا چه اندازه از شکوه و شکایت بهره برده است و شاعر عامل این همه نارضایتی را چه می‌داند. نتایج حاصل آمده از این پژوهش نشان می‌دهد که احمد خانی سعی داشته است از این رهگذر در قالب شعر شکوی، اهدافی والا را دنبال نماید که همین امر، اهمیت و ارزش آن را بیشتر می‌کند و بسیاری از سنت و باورهای اجتماعی و سیاسی نادرست را به نقد بکشد و این نوع ادبی را متحول سازد.

واژه‌های کلیدی: ادبیات غنایی، شکواییه، احمد خانی، مثنوی مم و زین.

۱- مقدمه

شکواییه[1] یکی از گونه‌های شعر غنایی است که «شاعر خویشتن خویش را در آن مجسم می‌کند و ضمن آن به بیان عواطف و احساسات شخصی و تأثرات خود از زندگی و طبیعت می‌پردازد»(رزمجو، ۱۳۷۰، ٦٦) و اما «ادبیات اعتراض، ادبیاتی پویا، آرمان‌گرا و مدافع ارزش‌های والا و راستین انسانی است، ادبیاتی که نابرابری را برنمی‌تابد و هرگز نمی‌تواند از کنار تفاوت‌های ناروا، بی‌تفاوت بگذرد حتی اگر این بی تفاوت بودن و برنتابیدن نارواییها، جز از راه جان فشانی‌ها و از خود گذشتگی‌ها مقدور نباشد»(سلطان فرگی، ۱۳۸۸، ۱۲) و «به آن دسته از سروده‌ها و نوشته‌ها اطلاق می-شود که به نوعی روح انتقاد یا اعتراض یا مقاوت شاعر و نویسنده را در برابر عوامل تحمیلی اجتماعی و سیاسی و اقتصادی حاکم منعکس کرده است»(پشت دار، ۱۳۸۹، ۱۵۸). شکواییه از کهن‌ترین گونه‌های شعر غنایی است که در ادبیات کردی جایگاه خاص خود را دارد. شعر شکوی با گسترش و استقبال فراگیر و قابل توجهی در ادبیات کردی مواجه شد به نحوی که دیوان‌ها و مجموعه‌های شعری، آکنده از نمونه‌هایی از این گونه‌ی ادبی بود که این خود در واقع، پاسخ مثبتی به رغبت عمومی جامعه به این غرض شعری است. زیرا شکواییه‌های شاعران کرد اغلب، بازگوکننده‌ی احساسات جامعه و تصویری از مشکلات و دغدغه‌های مردم بود و به این خاطر، تنها تقلیدی کورکورانه از شعر قدیم به حساب نمی‌آید، بلکه در ادبیات معاصر نیز بلندگویی برای بیان آتش غم و اندوه درونی مردم و سختی‌های آنان بود. از این رو در ادبیات کردی، کمتر شاعری است که در این عهد از انتقادات برکنار مانده و از اهل زمانه شکایت‌های جانگداز نکرده باشد. این شکایت‌ها همه انعکاسی از افکار عمومی است و درآن‌ها همه خلق از امرا و وزرا و رجال سیاست و دین گرفته تا مردم عادی به باد انتقاد گرفته شده‌اند.

مثنوی "مم و زین" همچون آیینه‌ای است که می‌توان در آن بسیاری از سنت-ها، باورها، خوی و خصلت‌ها و رفتارهای فردی و اجتماعی آن روزگار را برخواند. خانی به‌خوبی توانسته است با بهره گیری از مثنوی مم و زین، شناخت دقیق و عمیق زمانه، زبانی غنی و به کارگیری هنرمندانه‌ی ظرافت های هنری، به شکواییه‌های

سیاسی، اجتماعی، فلسفی، عرفانی بپردازد. وی به سبب موقعیت اجتماعی و همچنین تیزبینی نگاه شاعرانه‌اش، دید متفاوتی به دنیای اطراف و درون خود دارد و به همین علت بیانش نیز متفاوت است. تعارضاتی که احمد خانی میان آرمان شهر خویش و دنیای واقع می‌بیند سبب بیان شکواییه‌ی او شده است. شاعر در این اثر ارزشمند از عالمان به سبب علم بی عمل، از سیاستمداران به دلیل بی کفایتی و دنیاپرستی، از عوام به خاطر جهل و نفاق و از صوفیان و زاهدان به جهت تزویر و ریا انتقاد می‌کند و این نشان از واقعیت اجتماعی عصر اوست و چنان نیست که با کینه-ی شخصی این افراد را مورد طعن و لعن قرار داده باشد، بلکه قراین تاریخی هم تأیید کننده‌ی این ویژگی‌های اجتماعی و سیاسی دوره شاعر است.

۱-۱- طرح بین مسأله

این پژوهش در پی آن است تا پاسخگوی سؤالات زیر باشد؛

۱.احمد خانی با استفاده از چه شگردهایی به طرح انتقادات اجتماعی-سیاسی خود می‌پردازد؟

۲.محورهای شکواییه در مثنوی مم و زین کدامند؟

۳.خاستگاه دیدگاه‌های انتقادی خانی چیست؟ و انتقاد سیاسی شاعر در طرح چه مسائلی نمود یافته است؟

۱-۲- هدف، ضرورت و اهمیت پژوهش

شعر شکواییه تاکنون چندان مورد استقبال محققان و پژوهشگران کرد قرار نگرفته است تا از جنبه‌های مختلف زبانی و محتوایی مورد بررسی قرار گیرد، اما از طریق آثار ادبی می‌توان دوره‌ای را که اثر در آن به وجود آمده شناخت زیرا ادبیات و متون ادبی نماینده‌ی فراز و نشیب‌های اجتماعی یک ملت است که «ویژگی‌های هر عصر را به دقت ثبت می‌کند و نمودار بلیغ‌ترین و گویاترین راه و رسم‌هاست» (ولک و وارون، ۱۳۷۳، ۱۱۰). از این‌رو، « رویدادها و رفتارهای اجتماعی را دانست و سیر

تحول پدیده‌ای اجتماعی را ردیابی کرد» (روح الامینی، ۱۳۷۹، ۱۰). تا آنجا که می‌توان در آیینه هنر و ادبیات تصویری را از واقعیات اجتماع روزگار هنرمند باز یافت (ولک و وارن، ۱۳۷۳، ۱۱۱۰ و میرصادقی، ۱۳۷٦، ۹۹) و بدون تردید احمد خانی از جمله شاعرانی است که از تحولات اجتماعی و سیاسی عصر خویش، تأثیر پذیرفته و در اشعارش گوشه‌هایی از اوضاع و احوال دوره‌ی زندگی و درونمایه‌های تربیتی، اخلاقی و اجتماعی را می‌توان به صورت شکواییه در آثار او ردیابی کرد. از این رو، این مقاله قصد دارد مضمون‌های به کار رفته در مثنوی مم و زین را از جنبه‌های شکواییه مورد بررسی قرار دهد تا راهنمایی برای محققان در زمینه‌ی ادب شکواییه باشد.

۱-۳- روش تحقیق

روش پژوهش تحلیل محتواست و واحد تحلیل، بیت‌های مرتبط با انتقادات سیاسی، اجتماعی، عرفانی و ... می‌باشد که دارای مضمونی همراه با شکوی و عتاب است. نگارنده در مرحله اول به مطالعه پرداخته و سپس اشعار شکوایی را از مجموع کامل مثنوی مم و زین فیش برداری کرده است. در پایان مرحله فیش‌برداری، فیش-ها بر اساس تقسیم بندی پنج گانه انواع شکواییه دسته بندی شده‌اند. سپس هر دسته را بر اساس موضوع زیر شاخه طبقه‌بندی نموده و سپس به بهره برداری و نگارش آنها پرداخته شده است.

۱-۴- فرضیه های پژوهش

۱.احمد خانی تحت تأثیر فضای سیاسی زمانه مثنوی اش را به شیوه‌ای روایت کرده که به چند لایه شدن متن و نهان سازی دیدگاه‌های انتقادی اش از سطح به عمق و از صراحت به ابهام منجر شده است.

۲.شکواییه‌های خانی از نظر بسامد و فرم بیرونی و موضوع قابل بررسی است.

۳.انسان و اجتماع به عنوان دو مؤلفه اساسی در شکواییه‌های او مورد توجه است.

۱-۵- پیشینه پژوهش

اگر چه آثار زیادی درباره اندیشه‌های احمد خانی به رشته تحریر در آمده، اما درباره اندیشه‌ای انتقادی او و در اثر گرانقدرش مم و زین، تاکنون پژوهشی همه جانبه و منطبق با اهداف این مقاله در بررسی همهٔ ابعاد انتقادی شاعر اعم از اجتماعی، سیاسی، عرفانی و شخصی صورت نگرفته است.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- شکواییه

شکوایه در لغت «به معنای گله و شکایت است. گله و گله‌مندی، نالیدن و زاریدن»(دهخدا، ۱۳۷۲، ذیل «شکوی») و در اصطلاح «به معنای اظهار شکوه و شکایت از درد و رنج»(انوری، ۱۳۸۱، ذیل بث الشکوی») و به «اشعاری اطلاق می‌شود که شاعر در قبال ناملایمات و محرومیت‌های وارده بسراید و حکایت از رنج و اندوه و یأس و ناکامی و تیره‌روزی و بدبختی گویندهٔ آن کند»(مؤتمن، ۱۳٦۴، ۲۸۸) به بیانی ساده‌تر« هر شعری که محتوی آن برآمده از دردهای درونی و اسرار شاعر و هدف از آن عقده-گشایی و یا خبرکردن از حال شخص باشد»(رزمجو، ۱۳۷۰، ۱۰۹). با این وجود می‌توان گفت که شکواییه در واقع نوعی پرده‌برداری از رنج‌ها و آلام درونی است که شاعر را می‌آزارد. اغلب شاعران کرد وجود خویش را مورد خدشه‌ی اجتماع ، سیاست، روزگار و فلک و حتی معشوق خود قرار داده‌اند و با زبان شکوایی شرح حال خویش را بیان کرده‌اند که در واقع تعارضاتی که شاعران میان آرمانشهر خویش و دنیای واقع داشته‌اند سبب بیان شکوائیه‌ی آنان شده است تا آنجا که آثار جاودانه‌ای در بیان شکایات خلق کرده‌اند که بررسی آنها در ادب کردی ضرورت خاصی دارد. شکواییه‌ها را با توجه به تنوع موضوعی آنها می‌توان «به پنج دستهٔ کلی تقسیم کرد که عبارتند از فلسفی، عرفانی، اجتماعی، سیاسی و شخصی. هرچند اغلب آمیزه‌ای از این نوع را در شکواییه‌ای واحد نیز می‌توان یافت»(سرامی، ۱۳۸۹، ۴۹۲).

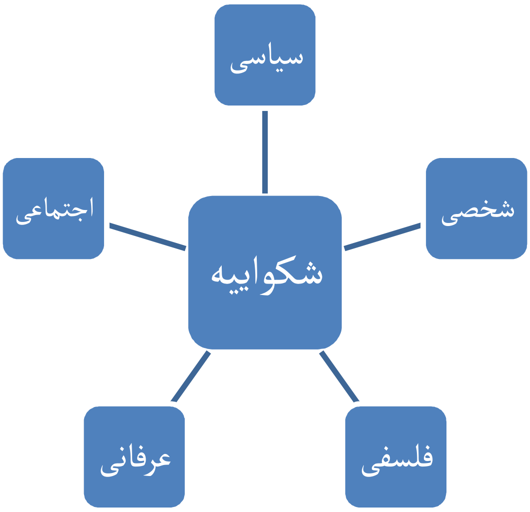

حال به مهم‌ترین نمودهای شعر اعتراضی در مثنوی مم و زین همراه با تحلیل نمونه‌های شعری بیان می‌گردد.

۲-۲- بررسی انواع شکواییه در مثنوی مم و زین

احمد خانی از جمله شاعرانی است که غم و اندوه از جانمایه‌های اشعار اوست که شکوه و شکایت در شعر او نمود خاصی یافته است. عوامل متعددی همچون عوامل سیاسی، فرهنگی، اجتماعی به خصوص استعمارگری عثمانی ها در روح و جان شاعر تأثیر بسزایی داشته و او را برانگیخت تا درباره‌ی موضوعاتی چون بی‌عدالتی ستمگران، استعمارگری؛ استبداد و خودکامگی، نکوهش چرخ، ستم حاکمان ظالم، ریاکاری زهد فروشان و.. شکوه‌سرایی کند و اندوه دل خود را از جور زمانه و اهل روزگار خویش در شعر جلوه‌گر سازد. شکواییه‌های احمد خانی که برخاسته از جوهره‌ی تعهدات او در جهت گسترش فضایل اخلاقی و بهبود اوضاع سیاسی و اجتماعی ملت مظلوم کرد است، به لحاظ درون‌مایه دارای ابعادی است که بدان اشاره می‌شود:

۲-۲-۱- شکوایيه های سیاسی

شکواییه‌ی سیاسی یکی از انواع شکواییه‌هایی است که در آن شاعران از حاکمان وقت، مدیران سیاسی جامعه و فضای بسته‌ی آن شکایت می‌کنند و

درونمایه اصلی نوع اشعار شکواییه « شعر نگرانی و دلهره و شکواست در سوگ آزادی» (رستگار فسایی، ۱۳۷۲، ۲۶۹). محرك اساسی که احمد خانی را به سوی شعر شکواییه‌های سیاسی سوق می‌داد، بلاها و مشکلات فراوان این دوره بود. از همین رو، واقعیت دردناکی که مردم در آن به سر می‌بردند، خانی را وادار می‌نمود تا به خواسته‌ها و ضرورت‌های عصر لبیک گوید و شعر خود را آئینه‌ی تمام نمای این خواسته‌ها قرار دهد. از این منظر، شعر شکوه و عتاب بازتابی روشن از حیات رنج آور و مشقت‌باری است که آحاد مردم در آن قرار دارند. خانی نارضایتی سیاسی موجود در جامعه را به زیبایی در شکوه‌های خویش به تصویر می‌کشد که به آن بسنده می‌کنیم:

۲-۲-۱- ۱-استعمار

احمد خانی در دورانی می‌زیسته که بر اساس کشورهای مستعمر (استعمارگر) سایه شوم خود را بر روح ملت مظلوم کرد انداخته بود. کردستان در دوران خانی به صورت سرزمینی مستعمره درآمده بود و این موضوع را کاملا در شعر او می‌توان جستجو کرد که با زبان شکوی چنین ابراز می‌کند:

ئەڤ قولزومێ روم و بەحرێ تاجیک　هندی کو بکەن خروج و تەحریک
کورمانج دبن ب خون مولەطـــەخ　وان ژێک فە دکن میثالێ بەرزەخ
(م، ۲۰۰۸، ٤٤)

این قلـــزم روم و بحـــر تاجیک　از بس که کننـــد خروج و تحریک
کـــرمـــانج شود به خون شـــناور　چـــــون ســرخ گـــلان بـــاغ پر پر
(م، ۲۰۱۲، ۲۹)

البته این نشان از واقعیت‌های سیاسی و اجماعی عصر اوست و چنان نیست که خانی با کینه‌ی شخصی این ملت‌ها را مورد طعن و لعن قرار داده باشد، بلکه قراین تاریخی هم تأیید کننده‌ی این ویژگی‌های سیاسی است و شعر شکوی به مثابه‌ی سندی تاریخی است که از فساد و ستمی که جامعه و ملت مظلوم کرد با آن مواجه بودند، پرده بر می‌داشت. همانگونه که احمد خانی در مثنوی مم و زین ابیاتی

مستقل را به شکوی و عتاب اختصاص می‌داد چنانچه به صراحت ابراز می‌دارد که منشا این همه ظلم و بی‌عدالتی در زمان ما چیست؟

ئەز مامە د حیکمـــەتا خودێـــدا   کـــورمـانج د دەولـــەتا دنێـــــدا
ئایا ب چ وەجهێ مانە مەحـرووم   بیلجوملـە ژ بۆ چ بـوونە مەحکووم

(م، ۲۰۰۸، ۴۴)

من مانـــده به حکـمت خداوند   کرمـــانج در ایـــن جهـان آزمـند
آیـا ز چـــه روی مانـده محـروم   بالجمله چراست مات و محکـــوم؟

(م، ۲۰۱۲، ۲۹)

همین محیط بسته سیاسی و فرهنگی شاعر از یک سو، و ویژگی‌های خاص روانی و شخصیت درونگرا، آرام و انزواطلب خانی از سوی دیگر، وی را برآن داشت تا اندیشه‌ها و افکار سیاسی و اجتماعی مورد نظر را به گونه‌ای غیر مستقیم به مخاطب منتقل نماید. وی با ایجاد شیوه‌ی هنری خاص خویش، آزادی خود را حفظ کرده و با تکیه بر ذهن خلاق خویش با محدودیت‌های موجود به مبارزه پرداخت.

۲-۲-۱-۲- استبداد

استبداد و خودکامگی یکی دیگر از مسائل و موضوعات سیاسی عصر خانی است که وی این مسئله را به خوبی در شعر خود تبیین نموده و سعی بر آن داشته است تا بی پروا درد و رنج‌های ملت ستمدیده‌اش را با کلامی گیرا به گوش جهانیان برساند و در خصوص خودکامگی و دیکتاتوری رژیم حاکم چنین ابراز نماید:

ئەڤ روم و عەجەم ب وان حەصارن   کورمانج هەمی ل چـــار کەنارن

(م، ۲۰۰۸، ۴۴)

ایـــن روم و عجـــم به آن حصـــارند   کـرمانـــج همه به چـار کنـارند

(م، ۲۰۱۲، ۲۹)

شرایط ناگوار زندگی، زاییده‌ی ظلم و ستم ممالک و کارگزاران آن‌ها از سویی، و حوادث طبیعی از سوی دیگر بود، شاعر را واداشت تا حاکمان را مورد حمله‌ی تیرهای شکوی و گلایه‌ی خود قرار دهد و روزگار را نیز که مردم را دچار

بسیاری از بلاهای طبیعی کرده است، مورد سرزنش و عتاب نماید. در هر صورت « غم غربت خانی، غم میهن است، غمی جانکاه از اوضاع آشفته‌ی میهن است که با شیفتگی به موطن و پیشینه‌ی آن و با رهایی از قید و بندها است و افسوس خویش را بر وطن زیبایش که از دست رفته و جولانگاه لشکرهای پی در پی دشمنان شده و باعث متلاشی شدن آن شده است، چنین اظهار بیان می‌نماید»(شکری، ۲۰۲۰، ۲۱):

بفکر ژ عه‌ره‌ب حه‌تا ڤه گورجـــان　　کورمانجییه بویه، شوبهێ بورجان
ئه‌ڤ روم و عه‌جه‌م ب وان حه‌صارن　　کورمانج هه‌می ل چار که‌نـــــارن

(م، ۲۰۰۸، ۴۴)

بیـن عـرب و زمـین گـــــرجی　　کـــرمـــانج شـده شبیه برجی
این روم و عجـــم به آن حصارند　　کـرمانج همه به چـار کـنارند

(م، ۲۰۱۲، ۲۹)

چنانچه مشاهده می‌شود، خانی مضمون شعری خود را تا اندازه‌ای به مسایل مردم معطوف ساخته است چنانچه جهان بینی او با هاله‌ای از سیاست آمیخته شده است و گاهی در اوضاع سیاسی پرشکوه و اعتراض خویش غرق می‌شود.

۲-۲-۱-۳- فساد زمامداران

خانی از اوضاع و احوالی که بر جامعه‌ی او حاکم است، بسیار دردمند است. توجه سران حکومتی، دولتمردان و ثروتمندان به مادیات و طمع در مال اندوزی را یکی از لغزش‌ها و تهدیدات از منظر وجدانی بیدار برمی‌شمارد:

خاصما دڤێ عه‌صرێدا کوهه‌میان　　مه‌عشووق و حه‌بیبه بۆمه هه‌میـــان
یه‌عنی ژ طه‌مـــه‌ع دراڤ و دینار　　هه‌ریه‌ک ژ مه‌را وه‌بوونه دڵـــدار

(م، ۲۰۰۸، ۴۷)

خاصه که به این زمان و دوران　　معشوق و حبیب گشته همیـــان
یعنی ز طمع فلـــوس و دینـــار　　هر يك شده ما را همچو دلـدار

(م، ۲۰۱۲، ۳۲)

در حقیقت احمد خانی سعی دارد «برای التیام زخم درون جامعه‌اش اشعاری بسراید تا مردم خفته و غفلت زدهٔ خویش را بیدار سازد. یکی از واقعیت‌های که از نظر خانی پنهان نمانده است و بدان توجه داشته است؛ وجود جو خفقان و اختناق شدید بر مردمان عصرش و هم چنین ظلم و ستم بیگانگان بر ملت ستمدیده ملت کرد می‌باشد و تا حد از بین رفتن سرزمین اجدادی و باعث متلاشی شدن آن می‌شود»(شکری، ۲۰۲۰، ۲۳) و با این وجود می‌توان در نظر داشت که « هدف نهایی مثنوی مم و زین، نه فقط حظ هنری، بلکه ایجاد انگیزه برای شکست دادن دولت-های اشغالگر بوده که وجودشان تهدیدی برای امنیت، آزادی است. در این راستاست که احمد خانی، نیازمند افشاگری و تلاش در جهت آگاهی بخشی است. از این روی به افشای پلیدی و نقش مخرب دشمن و مدعیان می‌پردازد؛ چهره‌ای منفور از دشمنان نشان می دهد و هرگونه ترس، تهدید، اضطراب و انفعال را نکوهش می‌کند»(همان، ۲۴).

۲-۲-۱-۴- عدم اتحاد و یکپارچگی

از اصول اساسی برای ایجاد تحول در جامعه، اعتقاد به وحدت ملی است. اتحاد و یکپارچگی، رمز موفقیت و غلبهٔ مردم بر زورگویان و سلطه طلبان ستمگر است. در مقابل، تفرقه، عامل فروپاشی یک جامعه و سقوط و عقب ماندگی آن و آفتی است که چون خوره، پیکرهٔ جامعه را می‌خورد و آن را می پوساند (شکورزاده بلوری، ۱۳۸۰، ۸۴۲) دعوت به اتحاد و مبارزه با تفرقه در مثنوی مم و زین از مباحث مهمی است که از اندیشه خانی خالی نماده است . در حقیقت احمد خانی مثنوی مم و زین را با گونه ای تعهد اجتماعی و نگرش اعتقادی درآمیخت که خاستگاه آن به طور توأمان، باورهای دینی و ملی، آگاهی های تاریخی و حساسیت های سیاسی و اجتماعی بود. این اشعار، ساختاری هدفمند و عمدتا مبتنی بر الزام های تاریخی و سباسی دارند؛ در حقیقت، واکنشی عاطفی و شاعرانه در برابر حوادث و واقعیات بیرونی هستند که در کنار خاصیت ادبی، نمادین و زیباشناختی، ماهیت تبلیغی، تهییجی و بیدارگونه یافته اند. وی سعی می‌کند که ملت کرد را به اتحاد در برابر

مبارزان فرا خواند و مردم را دعوت به همبستگی نماید. تا آنجا که رمز موفقیت یک امت را تنها در اتحاد آنها برمی شمارد. خانی با سرودن مثنوی «مم و زین» و با تصویرگری فردایی روشن، آرامش، صلح و آبادی امیدی را در دل مبارزان(روم و عجب و عجم) زنده نگه می‌دارد تا از جان خویش بگذرند تا آینده ای بهتر را رقم بزنند. وی می کوشد تا روحیة امید به آینده‌ی روشن را در ملت خود که رنج کشیده و مظلوم اند، زنده نگه دارد و به این منظور، همگان را به جدیت، تلاش و مبارزه برای یوغ بیگانه دعوت می کند تا سایر ملل‌ها را که سایه شوم و نحس خود را بر این ملت مظلوم گسترانیده بودند، در مقابل ملت کرد زانوی غلامی خم کنند(شکری، ۲۰۲۰، ۱۲).

گەر دێ هەبووا حە ئیتیحـــادەک — ڤیکــرا بکــرا مــە ئینقـیـــادەک
روم و عەرەب و عەجەم تەمامــی — هەمیان ژ مـــــەڕا دکــر غولامــی
تەکمیل دکر مە دین و دەولـــەت — تەحصیل دکر مە عیلم و حیکمەت
تەمییز دبوون ژ هەڤ مەقـــالات — مومتاز دبوون خودان کـــــەمالات

(م، ۲۰۰۸، ٤٥)

گر بــود ما را خــود اتحـــادی — مـــا را هــمه بــود انقیـــادی
روم و عرب و عجــم سـه تایی — میکرد به مـــا خــود اقتـــدایـی
تمییز می شد ز هـــم مقـــالات — ممـــتاز مـی‌شــد دگــر کمـالات
کامل می شـدیم به دین و دولت — تحصیل می‌گش،،،،ت علم و حکمت

(م، ۲۰۰۸، ۳۰)

خانی به عنوان شاعری عاقبت نگر و متعهد برای معضلات جامعه خویش، یک راهکار ارائه می‌دهد که کلید همة مشکلات است. «اتحاد و همبستگی» راه توصیة شدة او است. زیرا بر این باور است که در نتیجة اتحاد و همبستگی؛

غالب نەدبوو ل سەر نە ئەڤ روم — نەدبوونە خرابەیێ د دەســـت بوم
مەحکومێ عەلییە و صەعالـــیک — مەغلووب وموطیعێ تورک و تاجیک

(م، ۲۰۰۸، ٤٣)

غالب نمی گشـــت به جنگ ما روم   لانه نمی کـــرد به خانــه ها بـــــوم
محکـــــوم علیـه شدیم و تاریــک   مغلوب و مطیـــع ترک و تـاجیک
(م، ۲۰۱۲، ۲۸)

فحوای این ابیات بیانگر آن است که احمدخانی، آن ها را برای نظام بخشیدن به جریان حرکتی جمعی یا در جهت ایجاد تغییر و تحولی سیاسی و اجتماعی سروده است. «در این دست از سروده‌ها، شاعران از نابرابری‌های اجتماعی، نادانی، فساد اخلاقی عوام و ناملایماتی از این قبیل شکایت دارند»(سرامی، ۱۳۸۹، ۴۹۲). البته در ادبیات کردی اغلب شاعران به نابرابری‌های اجتماعی و ناهماهنگی های زندگی با نگاهی ژرف نگریسته و به آن ها واکنش اعتراضی نشان داده‌اند.

۲-۲-۲- شکواییه‌های اجتماعی

جوهره‌ی این شکواییه‌ها بیان ناهماهنگی و جامعه‌ی آرمانی شاعر با جامعه‌ای است که خود در آن به ناکامی زندگی می‌کند. دیوان کمتر شاعر کرد از این گونه شکواییه‌ها خالی است. شاعر در این گونه اشعار از مردم زمانه، مردم شهر و دیار خود، اوضاع پریشان جامعه و هرگونه نابسامانی که در جامعه می بیند به شکوه و شکایت می‌پردازد. شعر اجتماعی، شعری است که «درباره‌ی مردم، از زبان مردم، برای مردم، و ویژگی های جامعه سروده می‌شود، شعری برای اجتماع است و این سروده‌ها را در چهار حوزه می‌توان تحلیل کرد: نکوهش و سرزنش زشتی ها و ناروایی‌های اجتماعی، ستایش ارزش ها و رفتارهای بزرگ منصفانۀ مردمی، مبارزه با زشتی و زشت کاران، همدردی با مردم در غم‌ها، حادثه‌ها و اوضاع اجتماعی»(درگاهی، ۱۳۸۹، ۴۱). احمد خانی در طرح واقعیت‌های اجتماعی، رویکردی منطقی داشته تا آنجا که سبب آفرینش گونه ای از ادبیات در اثر گرانسنگ او شده است که بیانگر اعتراض، انتقاد و فریاد خاموش او در برابر درد و رنج مردم و کاستی‌های جامعه‌ی او شده است[۲] که به مهم‌ترین این نوع از شکواییه‌ها بسنده می‌کنیم:

۲-۲-۲-۱- شکوه از ظلم و ستم

ظلم و ستم بر ملت مظلوم کرد، چون محرکی، ذوق و قریحه احمد خانی را جریحه دار نموده تا از بدبخت‌ترین و مظلوم‌ترین انسانها از جمله کردان طرفداری نماید. احمد خانی شعر خود را به عشق و علاقه به سرزمین مادری می‌آراید؛ وی به دلیل رشد حرکت‌های استقلال طلبانه از دولت‌های امپراطوری عثمانی و با دولت-های استعمارگر منطقه‌ای، شعر وطنی و دفاع از وطن را در خود جای داده است و بدان توجه نموده است و از دخالت بیگانگان در امور کردستان و تقسیم گستاخانه‌ی منافع آن بین اجانب، دلی پرخون و روحی نگران و آشفته دارد و از استقلال ملی کردها حمایت و طرفداری می‌کند.

هەر دوو طەرەفان قەبیلێ کورمانج   بۆ تیـــرێ قـــەزا کرینە ئامـــانج
گۆیا کو ل سەر حـەدان کلیـــدن   هەر طایفـە سەددەکن سەدیـدن

(م، ۲۰۰۸، ۴۴)

از هـــر دو طرف قبیـــل کرمانـــج   تیـــــــر قضـــا را شـــدند آمانـــج
گویا که به سرحـــــدان کلیدنـــد   هـــــــر طائفـــه یك ســـد سدیدند

(م، ۲۰۱۲، ۲۹)

احمد خانی به علت زندگی در جامعه‌ی آلوده به ستم، شعار عدالت و مبارزه با ظلم را برافراشته و این خصلت انسانی را تبلیغ می‌کند و از نظر او ملت با ضعف، تسلیم و از دست دادن اراده و کرامت خویش، مسؤول فرار از مواجهه با دشمنان و زمینه ساز سلطه‌ی آنان است. احمد خانی از اینکه همه حاکمان و سیاست مداران بواسطه‌ی مردم بدان درجه رسیده اند، چنین ابراز بیان دارد:

ئەو چەندە مە دانە وان سیاسەت   حەتتا وەکو بوون خودان ریاسەت

(م، ۲۰۰۸، ۲۳۷)

هر چند ما بدادیم بدانان سیاست   تا که شـــدند صاحب ریـــاست

(م، ۲۰۰۸، ۳۰۲)

اما در نهایت وفادار نبودن حاکم به عهد و پیمان خود می‌تواند پیامدهای بدی را به دنبال داشته باشد. به این دلیل که تزویر و ریاکاری در سیاست، روابط سیاسی

را غیر امن و پایه‌ی اعتمادهای سیاسی را سست می‌سازد و به صمیمیت و صفای مابین افراد لطمه وارد می‌سازد تا آنجا که اعتماد و اطمینان خود را از بین می‌برد، و سپس همین برگزیدگان از جانب مردم به هر کار نامشروع و ناپسند قانع می‌شوند:

ئەو چەندە دکێشن ئەو سیاسەت   راچینە ب مەرتەبا نەجاسەت

(م، ۲۰۰۸، ۲۴۵)

از فرط شکنجه و سیاست   راضی بشوند با نجاست

(م، ۲۰۱۲، ۳۱۱)

با این وجود بررسی این نوع شکواییه در مثنوی مم و زین، فارغ از قیود شعری و اجتماعی، نشان دهندهٔ دقت نظر این شاعر در موضوعات اجتماعی است که از این منظر هم می‌توان شعر او را ابزاری برای بیان مسائل اجتماعی دانست.

۲-۲-۲-۲- شکوه از بی‌عدالتی و بیداد اجتماعی

اساسی‌ترین رمز سلامت و بقای یك نظام به اجرای عدالت در آن جامعه است، و هر قدر که عدالت کم رنگ و مورد بی‌توجّهی باشد، حکومت و حاکمان نیز در نظر مردم کم رنگ و کم علاقه خواهند شد. احمدخانی، عدالت را رکن اساسی و برترین معیار در عرصه‌ی سیاست و حکومت قلمداد می‌کند و مبنای همه‌ی حرکت‌های صحیح می‌داند. از این‌رو، در روایت مم و زین، "زین" برادرش را برای تلاش جهت استقرار عدل و عدالت چنین توصیه می‌کند:

هندێ د حوکومەتێ خوبور دی   هندێ وەکو گرنییان نو بەردی
عەدلا کو ژ بۆ خودێ تو خاص کی   مەظلووم ژ ظالمان خولاص کی

(م،۲۰۰۸، ۲۱۱-۲۱۲)

هر روزه روا نما عدالت   از جامعه طرد کن جهالت
تو دادگری به دل عیان کن   مظلوم رها ز ظالمان کن

(م، ۲۰۱۲، ۲۳۱)

از اینرو، خانی عدالت را از با ارزش‌ترین معیارهای زندگی اجتماعی به حساب می‌آورد. خانی به زیبایی هر چه تمام تر دردهای اجتماعی را می‌سراید و از بی‌عدالتی و بیداد اجتماعی شکوه دارد. مثنوی مم و زین، در ضمن متون روایی خود،

بسیاری از دستاوردهای مردمی را آورده است که بیانگر روح اجتماعی سرشار از حوادث است. وی با سرودن این سروده توانست به مثابه‌ی انعکاسی از واقعیات جامعه در حل مسائل و حتی بحران‌های اجتماعی بهره برد:

شەرحا غەمێ دل بکم فەسانە   زینێ و مەمێ بکم بەهانە

(م،۲۰۰۸، ۵۲)

شرح غم دل کنم فسانه   زین و مم خود کنم بهانه

(م، ۲۰۱۲، ٤۲)

حس غربت در وطن، به علت فشار و خفقان و بیدادهای اجتماعی، به احمد خانی روی آورده است و از این وضعیت اجتماعی تحمل ناپذیر شکوه دارد و شاعر با طعنه ظریفی گمراهی و جهالت پادشاه را عامل انحطاط و فساد اجتماعی ذکر می-کند. از اینرو، این امر باعث شده است تا احمد خانی با حسرت چنین آرزو کند که؛

رابت ژ مە ژی جیهان پەناهەک   پەیدا ببتن مە پادشاهەک

شیرێ هونەرا مە بیێتە دانێن   قەدرێ قەلەما مە بێتە زانین

(م، ۲۰۰۸، ٤۲)

پیدا بشود جهان پناهی   برما بکند او پادشاهی

باغی ز هنر بگل نشاند   قدر قلم مرا بداند

(م، ۲۰۱۲، ۲۸)

وی به عنوان شاعری متعهد، به واسطه‌ی رسالت و مسئولیتی که بر دوش خود احساس می‌کند، نسبت به نابهنجاری‌های گوناگون که به ویژه در ساختار اجتماعی و سیاسی می‌بیند، واکنش نشان می‌دهد. از طرفی هم نسبت به وضع جامعه کنونی عصر خویش چنین ابراز گلایه و اعتراض می‌کند که؛

خێزان و گەدا، وەبوونە مونعیم   موفلیس بویە ژن پەرست و موغلیم

(م،۲۰۰۸، ۱۱۲)

درویش و گدا گشته منعم   مفلس شده زن پرست و مغلم

(م،۲۰۱۲، ۱۱۱)

۲-۲-۲-۳- شکوه از راکد بودن بازار شعر

تصویری که احمد خانی از جامعه‌ی زمان خود ارائه می دهد نشان دهنده‌ی ارزش‌های اجتماعی است. جامعه‌ای که خانی در آن زندگی می‌کند در اثر رذایل اخلاقی و بدل شدن ارزش‌ها به ضد ارزش و رواج یافتن ضد ارزش‌ها، بی‌روح و ملال آور شده است. خانی متوجه شده بود که جهل و سهل‌انگاری و سستی به عنوان عواملی بازدارنده بر تفکر و عمل مردم سایه انداخته است. لذا زبان به شکایت گشوده و یأس خود را از ناآگاهی و بی‌توجهی مردم نسبت به مصالحشان چنین ابراز می‌کند:

عیلم و هونەر و کەماڵ و ئیذعان   شیعر و غەزەل و کیتاب و دیوان

.. کەس ناکەتە مەیتەرێ خوە جامی   رانـاگرتن کەسەك نیـظامی

(م، ۲۰۰۸، ۴۷)

علم و هنر و کمال و ایمان   شعر و غزل و کتاب و دیوان

کس جامی به نوکری نخواند   کس قدر نظامی را نداند

(م، ۲۰۱۲، ۳۲)

البته بازار شعر و ادب در عصر خانی، راکد و کساد بود و شعر، همچون کالایی بود که مورد استقبال قرار نمی گرفت. به همین خاطر، شعر دچار افول گردید و جایگاه پشین خود را از دست داد. ناآگاهی افراد جامعه از مسائل اجتماعی و وظایف مربوطه و غفلت از رویدادهایی که خواسته و ناخواسته در جامعه رخ می‌داد، احمد خانی را به درد می‌آورد و همین عامل، او را به سرودن اشعاری با رویکرد انتقاد اجتماعی سوق می‌داد و از وجود جهل و جاهلان در جامعه، انتقاد و گاه با تعابیر تند در قالب آرایه‌های ادبی، ضمن غنا بخشی به گفتار خود، به توجیه مخاطب و تأثیر گذاری در روح و روان آنها پرداخته و تلاش خود را در زودودن جهل و تشویق به علم آموزی به کار می‌برد.

گەر عیلمێ تەمام بدی ب پۆلەک   بفروشی تو حیکمەتێ ب صۆلەک

(م، ۲۰۰۸، ٤٧)

علـــــم و ادب و کمـــال و آرا　　یک پول سیـــــــاه نیرزد اینــجا

(م، ۲۰۱۲، ۳۳)

شایان عنایت است که «تحولات زندگی جمعی و پیدایش احتیاجات و مشکلات تازه تجدیدنظر در میراث تمدنی را ایجاب می‌کند. علاوه بر این حیات جمعی وقتی ادامه پیدا می کند که فرهنگ گسترش یابد و آنچه را برای برخورد با شرایط تازه مورد نیاز است به وجود آورد (شریعتمداری، ۱۳۸۴، ۹۷). اما «خانی بر این باور است که این امید و انگیزه همچو آرمانی، زمانی به تحقق می پیوندد که دولتی با وجود پادشاه و سروری در زیر سایهٔ شمشیر و قلم پیدا شود که اشاره به وجود چنین سروری می تواند باعث ایجاد روحیه و نشاط معنوی نزد مردم شود» (شکری، ۲۰۲۰، ۱۳).

رابت ژ مه ژی جیهان پەناهـەک　　پەیدا ببـــــتن مه پادشـــاهەک

شـــیرێ هونەرا مه بێته دانێـــــن　　قـــەدرێ قەلەما مه بێته زانیــــن

دەردێ مه ببیتین عیـــــــــلاجێ　　عیلمــــێ مه ببیـــــتن رەواجێ

(م، ۲۰۰۸، ٤۲)

پیـــــدا بـــــشود جــهان پناهی　　برمــــا بکـــــــند او پادشـاهی

بــــاغی ز هــــنر بگل نــشاند　　قــــدر قلــم مــــــرا بــداند

درد دل مــا رســد به درمــــــان　　هم دانـــــش ما رسد به کیـوان

(م، ۲۰۱۲، ۲۸)

۲-۲-۳- شکواییه شخصی

این عنوان از شکواییه اگر چه در میان شاعران عمومیت دارند اما در مثنوی مم و زین دیده نمی‌شود. شاعر در این اشعار از ضعف جسمانی و پریشان حال، بیماری، پیری، خواری و بی کسی، تنهایی و بی همدمی از ممدوح و معشوق شکوه سر می دهد. احمد خانی در میان اشعار شکوایی خود هیچ شکواییه شخصی ندارد. اوضاع سیاسی و اجتماعی آن هم برای کسی چون احمد خانی که خود در بطن

تنش‌ها و دگرگونی‌های سیاسی بوده است مجالی برای شکواییه های شخصی نگذاشته است.

۲-۲-۴- شکواییه فلسفی

در این نوع شکواییه، معمولاً شاعر به دستگاه آفرینش، نحوه‌ی خلقت خویش، نابرابری‌های بخت و اقبال انسان‌ها، ناپیدایی غایت امور، مرگ، قضا و قدر و همهٔ آنچه برای بشر گنگ و ملموس است شکوه می‌کند و شاعر به موضوعاتی از این قبیل اعتراضاتی دارد که به صورت شکواییه مطرح می‌کند. البته ناگفته نماند که احمدخانی بیشتر شکایات خود را متوجه مسایل سیاسی و اجتماعی می‌کند. او پیش از آنکه افلاک و ستارگان را مایه رنج و درد ملت کرد بداند، آدمی و ستم و ظلمشان نسبت به یکدیگر را عامل مشکلات می‌داند. با این حال چند مورد شکواییه فلسفی هم در مثنوی مم و زین به چشم می‌خورد که بیشتر از یأس فلسفی او در جامعه واپس گرای کردستان نشأت گرفته‌اند.

۲-۲-۴-۱- شکایت از قضا و قدر

احمد خانی در شکوه‌های فلسفی خود از نگاه سیاسی و اجتماعی بهره می‌جوید و منشآ اصلی شکوه‌های فلسفی او هم ناکامی‌های اجتماعی و سیاسی است. احمد خانی روزگار را سوژه‌ی خود برای عتاب و شکوی قرار می‌دهد و به خاطر محنت‌ها و مشکلاتی که از طرف روزگار به او رسیده، زمانه را مورد سرزنش قرار می‌دهد. خانی از روزگار مأیوس گردیده و این بار شکوه بر قضای محتوم الهی می‌برد که منشا این همه ظلم و بی عدالتی در زمان او چه بوده است؟

ئەز مامە د حیکـمەتا خودێــدا   کــورمانج د دەولەتــا دنــێدا
ئایا ب چ وەجهێ مانە مەحرووم   بیلجوملە ژ بۆ چ بوونە مەحکووم

(م، ۲۰۰۸، ۴۴)

من مانـــده به حکمت خداوند   کرمانــج در این جهــان آزمــند
آیا ز چه روی مانـــده محـروم   بالجمله چراست مات و محکوم؟

(م، ۲۰۱۲، ۲۹)

۲-۲-۴-۲- شکایت از بی اعتباری جهان

بی اعتمادی به جهان و نوعی ناپایداری و پوچ گرایی که از جامعه واپس گرای احمدخانی نشأت می‌گیرد در شعرهای فلسفی خانی به عنوان مضمونی فلسفی که محصول نگاهی عرفانی است شکل می‌گیرد. شکوه خانی از دنیا و ابتلای به آن است، دنیا در شعر خانی چون زندان است که انسان مؤمن به آن مبتلا می‌گردد. و این جهان را برای کافران بسان بهشتی می‌داند:

دونـیا ل مه گەرچی بوویه زیندان — ئیرۆهه تەنـــێ ئەزم موسلمـان
دونیـــا کو بەهشـــتێ کافـــرانه — مەئوایی بـــەلایێ موئمیـــنانه

(م،۲۰۰۸، ۱۸۲)

دنیا شـده بهر مـــن چـو زنــدان — شایی شده‌ام تاکنون مسلـمان
دنیا چـو بهــشت کافـران است — مــأوای بـلای مؤمنان است...

(م،۲۰۱۲، ۲۲۰)

۲-۲-۴-۳- شکایت از بخت و اقبال و روزگار

شکوه و اعتراض نسبت به روزگار، صریحی یا کنایی در اشعار خانی خود را نشان می‌دهد. پرسش زیر برخاسته از روح فلسفی وی و شکایت و اعتراضی است که به اوضاع اجتماعی خود و نظام آفرینش دارد. از جمله چیزهایی که احمد خانی از آن می‌نالد و نسبت بدان از روزگار، شکوه دارد آمدن بی‌اختیار وی به وجود و در پی آن، رنج‌هایی است که از این وجود نصیب وی شده است. وی از این اوضاع شکوه سر می‌دهد:

دا کەشف ببت ل بـــەر مه ئەحـــوال — کانـــێ دبتن مویەسسەر ئیقبال
ئیـــدبار مه وا گـــەها کـــەمـــالێ — ئایـــا بویه قابلـــێ زەوالێ
قەط مومکینه ئەڤ ژچەرخێ لەولەب — طالـــع ببتن ژ بۆ مه کـەوکەب

(م، ۲۰۰۸، ٤۲)

تـا کـــــشف شود تمام احـــوال — آیا بشـــود میـــسر اقـــبال؟
بدبخـــتی ما رســــــد به پایان — خـــوشبختی ما شود نمایـــان؟

آیـــا بـــشـود ســـتاره بخت ظاهر بر ما ز گردش تخــــت
(م، ۲۰۱۲، ۲۸)

در حقیقت ناکامی و رنج‌ها عواطف درونی خانی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و او را به شکوه و شکایت وامی‌دارد. شکواییه های خانی اغلب نوعی پرده برداری از رنج ها و آلام درونی است که شاعر را می‌آزارد . از سوی دیگر؛ خانی با آن دید تیره و تاریک نسبت به زندگی وقتی دست خود را از تأثیرگذاری بر شرایط کوتاه می‌بیند، راهی جز آنکه به بخت خود بنالد، ندارد:

بەختێ مە ژ بۆ مەرا ببت یـــار جارەک ببتن ژ خواب هوشیار
(م،۲۰۰۸، ٤٢)

این طالع ما شـود دمی یـــــار یکباره شود ز خــواب بیـــدار
(م، ۲۰۱، ۲۸)

۵-۲-۲ - شکواییه عرفانی

شکایت از دوری از مبدا و اصل و گرفتار شدن در عالم مادیات یکی از شکوه های عرفانی است که احمدخانی به آن اشاره کرده است. شکواییه های عرفانی همراه با تسلیم در برابر نابرابری های درونی انسان ها و بی قراری برای رسیدن به اصل بیان می گردد. البته به تعبیر عرفانی «در این مرتبه سالک به یگانگی مطلق می‌رسد و به دوئی التفاتی نمی‌کند، و بیننده و بینش همه یکی می‌شود. اینجا مرتبه-ای است که «منی» یا «انانیت» از میان رخت برخاسته است.»(پورجوادی، ۱۳۸۰، ۲۳۸) این نوع شکواییه را می‌توان با تأمل در جریان روایت مم و زین به خوبی درک کرد چنانچه شکایت از دوری از مبدأ و اصل و گرفتار شدن در عالم مادیات یکی از شکوه‌های عرفانی است که احمدخانی به آن اشاره کرده است. «عشق عرفانی «مم» که حاصل سیر جان و روان او از تمایلات مادی و عبور از خواست‌های پست حیوانی است، با شناخت و معرفت حق همراه بوده و نقطهٔ اوج اتصال بشر، به جنبه‌ی الهی خود و اتحاد با منبع و مبدأ کمال مطلق است. این کیفیت نفسانی همراه با

اشتیاق دردناک وصال، موجب شدیدترین هیجانات روحی در انسان می‌شود و عاشق را با نیاز جان سوز وصال و عطش پیوستن به مبدأ آفرینش، دل باخته و سر از پای ناشناخته خواهد ساخت. در واقع رضایت وصال «مم» با «زین» از جانب «زین-الدین»، در این سرای فانی(Dead)، کارساز سلوک مم نگشت، بلکه ریاضت بود که به یاد یار، پیوسته دل خوش کرده و از طعام ذکر و شراب انتظار توشه‌ی زندگی برگرفته به این امید، تا زمانی فرا رسد که به دیدار یار نایل گردد و با حصول مقام آیینگی، در او مستحیل شود و باطنش مستغرق هیبت عشق گردد و نشان این استغراق در همه‌ی وجودش باز نموده شود. تا اینکه «مم» در جواب به «میر» می-گوید:

ئـەز نـاچمە حەصرەتا چو میران   ئەز نابتمە بەندەیێ ئەسیران
ئـەڤ میر و وەزیرییا مەجـازی   ئـەڤ شوعبەدە و خەیالبازی

(م، ۲۰۱۲، ۲۸۱)

هــرگز نــروم به پیــش میـــری   بنـــــده نشوم به هیچ اســـیری
ایــن میـر و وزیـــری مـجــازی   ایـن شعبـــده و خـــیال بـازی

(م، ۲۰۱۲، ۲۸۰).

زیرا شکواییه های عرفانی مم همراه با تسلیم در برابر نابرابری های درونی وی و بی قراری برای رسیدن به اصل بیان می گردد. از اینرو، اشتیاق رهیابی به بارگاه فنای حق در حق و آگاهی از رمز و راز عشق طاقت مم را طاق می‌کند و او که این سفر جان و روحانی را نه به پای جسم که به طی روح و دل پیموده است، فنا را بهترین و امن‌ترین جایگاهها برمی‌گزیند تا عشق را به کمال رساند، از این رو، پادشاهیِ امیر « زین‌الدین » را مجازی می‌خواند و آرزو می‌کند که زود این جهان را برای همیشه ترک گوید و به نزد خدای مهربان باز گردد. چون به چنان تکاملی دست یافته که این جهان زودگذر را پست تر از آن ببیند که در آن ازدواج بکند؛ لذا وصالشان را به سرای باقی می‌برد و تا مقام فنا پیش می‌رود.

دەستی خوە ژ قەیدێ گل کشـاندن   چەنگێ د دلێ خوە راوەشاندن

شـــەهباز ژ قەیدێ مەرکەزا فەرش پەروازکر و گەهیشتە زیل عرش
(م، ۲۰۰۸، ۲۲۱)

وقـتی که بکـــرد دعـای آخـر بگـشـــود در سـرای آخـر
شهـــباز ز قیـــد مـرکز فـرش پـرواز بکـرد و رفت تا عـــرش
(م، ۲۰۱۲، ۲۸۱)

با این سخنان جان«مم» به یکباره، قالب تن را رها می‌کند و به جانان می‌پیوندد و به سوی معشوق ازلی خویش می‌شتابد و از اینرو، فنای عاشق در مرگ متعالی مم دیده می‌شود. به بیانی ساده‌تر؛ مرگ ارادی «مم» در پایان روایت، فنای نمادین او در پایان طریقتی است که عاشق را به وحدت با معشوق لایزال می‌کشاند و وی را به بقای حقیقی و وحدت در سراپرده‌ی وصال می‌رساند.

پی‌نوشت‌ها

۱. شکواییه یا همان بث الشکوی ریشه‌ی قرآنی دارد و از قول یعقوب نبی(ع) در قرآن کریم گفته شده است. آنجا که می فرماید:« قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ »(یوسف/ ۸۶) یعقوب گفت: من ناله (آشکار) وحزن (پنهان) خود را فقط به خدا شکایت می‌برم و از (عنایت و لطف) خداوند چیزی را می‌دانم که شما نمی‌دانید.

۲. شایان عنایت است، شکوه از دستگاه حکومتی با درون مایه اجتماعی و به نشانه اعتراض به خاطر وضعیت جامعه آنگونه که در شعر معاصر مطرح است در مثنوی مم و زین نمودی ندارد.

دستاوردهای پژوهش

برآیند پژوهش حاکی از آن است که؛

۱.احمد خانی داستان مم و زین را، محملی مناسب برای بیان اندیشه‌های انتقادی دانسته است. شکواییه های احمد خانی در مثنوی مم و زین برخاسته از احساس مسئولیت و جوهرة تعهدات اوست که شاعر از آن در جهت گسترش فضایل اخلاقی و بهبود اوضاع سیاسی و اجتماعی بهره گرفته و شعر انتقادی را ابزار هدایت فرد و جامعه قرار داده و تلاش نموده تا در خلال انتقاد از مایه‌های تباهی و

فساد، ساختار یک جامعة آرمانی را بر پایة اهداف متعالی اجتماعی در ذهن خوانندگان ترسیم کند.

۲.احمدخانی از شاعرانی است که با وجود شخصیت صلح جو و آرامش طلبی که دارد، ابعاد گونگون اعتراضات اجتماعی، سیاسی، فلسفی و حتی عرفانی در آثار وی دیده می‌شود. وی از «من» شخصی می‌گذرد و به «من» جهانی می‌رسد و به این ترتیب ابعاد گوناگون اعتراض را به تصویر می‌کشد. سه محور بنیادین شکوی در مثنوی مم و زین، شامل استکبار ستیزی و اندیشه‌های استبداد ستیزی در قالب اعتراضات سیاسی؛ افکار پرسش گرایانه پیرامون نظام هستی در فالب شکوابیه‌های فلسفی و نکوهش نابهنجاری گوناگون اجتماع در قالب شکواییه‌های اجتماعی است.

۳.شکوی در مثنوی مم و زین، تلاشی ادبی و هدفمند بود که خانی از آن، به عنوان وسیله‌ای برای مواجه شدن با ظلم و ستم ممالیک و کارگزاران آنها و افشا نمودن فساد بهره می‌جستند، از همین رو رنگ سیاسی و اجتماعی در آن آشکار و بارز بود. مهم‌ترین محور انتقادات اخلاقی و اجتماعی احمد خانی آن است که در آن اقشار مختلف جامعه را مورد مؤاخذه قرار داده است.

۴.ناآگاهی ملت کرد از مسائل فردی، اجتماعی و وظایف مربوطه و غفلت از رویدادهایی که خواسته و ناخواسته در جامعه رخ می‌داد، احمدخانی را به درد می‌آورد و همین عامل، وی را به سرودن اشعاری با رویکرد انتقاد اجتماعی سوق می‌داد. و این شکواییه‌های اجتماعی به طور تأثیرگذاز و جامعه‌گرایانه در اشعارش به چشم می‌خورد.

۵.احمد خانی از جمله شاعرانی است که در واکنش به مسائل جامعه نگاه اعتراضی دارد، به لحاظ سیاسی- اجتماعی نیز دوران او، دوره‌ای است که مسئله نابرابری اقتصادی-اجتماعی، فقر، بی عدالتی و از همه مهم‌تر استبداد و استعمار بر جامعة او سایه افکنده است. مسلماً همة این‌ها از ذهن شاعر متعهد دور نمانده است و او نتوانست در برابر بی‌عدالتی، ظلم و ستم، استبداد و خفقان و ... سکوت کند. بنابراین آن‌ها را در شعرش به صورت صریح یا نمادین بیان کرده است.

٦.احمد خانی مثنوی مم و زین را ابزار اختفای اندیشه‌های انتقادی مرکزی و درون‌مایه مسلط شعرش می گرداند تا از فشار سیاسی بکاهد، به طوری که با نگاهی سطحی به عنوان مثنوی مم و زین، نه تنها اندیشه‌های منتقدانه و مضمون‌های سیاسی و اجتماعی آن به ذهن متبادر نمی شود بلکه نگرشی احساسی و عاطفی را به مخاطب منتقل می نماید. اگر چه جنبه‌های عاطفی در جهان‌بینی خانی، نقش پر رنگی دارند و او راه حل بسیاری از مسائل بنیادی و معضلات اجتماعی را در تهییج احساسات و تحریک عواطف می‌جوید اما حضور این نگرش عاطفی در بسیاری از نقدهای تند سیاسی و اجتماعی، ابزاری است برای نمایش تأثیر گذار مشکلات و سیاهی‌های جامعه و پیش از هر چیز ترفندی برای دور شدن از اتهامات سیاسی محسوب می‌شود.

کتابنامه

- **قرآن مجید**
- **الف) کتاب**
- انوری، حسن (۱۳۸۱)، **فرهنگ بزرگ سخن**، تهران: سخن.
- پورجوادی، نصرالله (۱۳۸۰). **اشراق و عرفان (مقاله‌ها ونقدها)**، تهران: مرکز نشر دانشگاهی
- خانی، احمد.(۲۰۰۸). **مم و زین**، ترجمه م. هژار. هه‌ولێر: ئاراس
- خانی، احمد.(۲۰۱۲).**مم و زین**، ترجمه د.شیرزاد شفیع بارزانی.چ اول. اربیل: دانشگاه صلاح‌الدین
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲)، **لغت نامه**، تهران: دانشگاه تهران.
- رزمجو، حسین (۱۳۷۰)، **انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی**، مشهد: آستان قدس.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۷۲)، **انواع شعر فارسی**، شیراز: نوید.
- روح الامینی، محمود (۱۳۷۹)، **نمودهای فرهنگی و اجتماعی در ادبیات فارسی**، چاپ سوم، تهران: آگه.
- میرصادقی (ذوالقدر) میمن (۱۳۷٦). **واژه نامه‌ی هنر شاعری**، تهران: کتاب مهناز.
- ولک، رنه؛ وارن، آوستن (۱۳۷۳)، **نظریه ادبیات**، ترجمة ضیاء موحد و پرویز مهاجر، چاپ چوم، تهارن: علمی و فرهنگی.
- شریعتمداری، علی (۱۳۸۴)، **اصول و فلسفة تعلیم و تربیت**، تهران: امیر کبیر.
- مؤتمن، زین العابدین (۱۳٦٤)، **شعر و ادب فارسی**، بی جا،کتابفروشی حافظ و کتابفروشی مصطفوی.
- **ب)مجلات**
  - پشت دار، علی محمد (۱۳۸۹)، **چشم انداز آزادگی و ادب اعتراض در شعر فارسی**، مجلة تخصصی علوم ادبی، ۱۵۷-۱۸۰.

- درگاهی، زین العابدین(۱۳۸۹)، **شعر نقد و شعر اجتماعی**، کتاب ماه ادبیات، شماره ۱۵۲، ص ۳۷-۴۲.
- سلطان فرگی، مرتضی(_۱۳۸۸)، **بررسی شعر اعتراض در ادبیات معاصر پارسی**، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سبزوار.
- شکری، جیهاد (۲۰۲۰)، **جلوه‌های پایداری در مثنوی مم و زین**، مجله علوم انسانی دانشگاه نوروز، شماره(۳)، جلد(۹)، صص ۸-۲٦.

ج) سایت

- سرامعلی، قدمیاری(۱۳۸۹)، بث الشکوی(htpp://www. Encyclo paedia islamica.com/madkhal PHP sid=492

الملخص

تحليل الشعر المعارض و التذمرى فى مثتويه مم و زين

الشعر المعارض والتذمرى يعتبر احد اقدم انواع الاشعار الغنائية فى الادب الكوردى حيث ان له مكانه خاصة وقد تم دعمه فى الادب الكوردى حتى اصبح الناس مدمنين على هذا النوع من الاشعار وهذا نلتمسه بقرائة الدواوين والكتب المطبوعة. مثنوية مم وزين تعتبر واحدة من هذه الانواع من الأشعار الأدبية التى حملت فى طياتها نوع من التذمر والمعارضة وعن طريقها تم التأثير على الجوانب السياسية والأجتماعية وحتى القاموس الأجتماعى للمجتمع الكوردى تم التأثير عليه بواسطتها. هذا البحث يسعى الى استخدام الطريقة الوصفية-التحليلية لشرح مثنوية مم وزين لخانى واظهار طريقة استخدامه لمفهوم التذمر فى سياق شعره. نتيجة البحث تلخص اهمية ابتكار الشعر التذمرى لخانى فى الأدب الكوردى بطريقة لا يتم انتقاده بها وكيف انه حقا قام بالتأثير على النواحى الاجتماعية والسياسية حيث قام بأبتداع التغير والابتكار فى الادب الكوردى.

كلمات الرئيسيه: مثنوى مم و زين، خانى، بث الشكوى، ادب الاغنايى.

Abstract

Analysis of The Resisting and Complaining poetry in mam u zin's Mathnawi

The Resisting and complaining poetry considered to be one of the oldest Lyrics type of poetry in the Kurdish Literature.It had a special space and had been supported in the Kurdish Literature in a way people started to addict this type of poems as it shown in the printed Divans and books.

Masnawi of Mam u Zin is one of these types of literature that carried a resisting and complaining flavor in which it affected the political, social and even the social dictionary of the Kurdish community.

This Research paper tends to use the Descriptive-Analytical method to analyze the Masnawi of Mam u Zin to show how Khani used the complaining poetry in his context.

The Result of this paper concludes the importance of Khani’s innovation of complaining poetry in Kurdish Literature in a way not to be criticized and how it does affect the social and political systems, so he accordingly brought innovation to the Kurdish Literature.

Keywords: mam u zin's Mathnawi, Khani, Complaining poetry, Lyrics

بنیاتی وشەی (مەلە) و چارەنوسی لە زمانی کوردیدا

پ.د. فاروق عومەر سدیق
ئەندامی کارای ئەکادیمیای کوردی- هەولێر
drfaruq977@gmail.com

پێشوتە:

ژیان وەستاو نییە، ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییانەی کە بیر و مێشکی قسەکەرانی زمان پێکەوە دەبەستنەوە قەتیس و چەقبەستو نابن و هیچ کات و زەمانێک لە جۆش و خرۆش و جوڵە و شڵەقاندنی خۆیان ناکەون، بەڵکو لە فەرهەنگی زماندا بەردەوام دینەمۆ و بزوێنەر و وزەبەخش و تەکانپێدەری گەشەسەندن و بەرەوپێشچون و دەوڵەمەندکردن و خوڵقێنەری وشە و ئیدیۆمی نوێن.

فەرهەنگ بۆ جێبەجێکردنی ئەو ئەرکەی کە بریتییە لە دەستەبەرکردنی کەرەسە و پێکهاتەی زمانی، دو (٢) ڕێگە دەگرێتەبەر: یەکەمیان: ئەگەر بوار پێدراوبێت بە گوێرەی یاساکانی وشەسازی باوی ناو زمانەکە خۆی وشەی تازە سازبو، ئامادە دەکات. دوەمیان: بەئاگایی، یا بێئاگایی بێت، باوەش بۆ خواستن و قەرزکردنی وشە و پێکهاتەی زمانیی لەم لاو ئەولا، دەگرێتەوە.

پەیبردن بە بنیاتی[1] وشە و چونە خوارەوە بەڕەگ و ڕیشە و بێخیدا، نەک هەر دەستکەوتی گەورە و گرنگی زمانیی لێ دەکەوێتەوە، بەڵکو چەندین ڕاستی و زانیاری نازمانیی، وەک: دەرکەوتنی سروشتی دەوروبەر و سیستێمی ژیان و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و کلتوری هاوبەش و چەشنی دانیشتوانی ئەسڵی ئەو ناوچانە و جۆری ئەو زمانانەی کە لەو سەردەمانەدا لەئارادابون و قەوارە و سنوری پەیوەندی و کۆنتاکتیان لەگەڵ دراوسێ و دورو نزیک لێیانەوە و ڕەوینەوە و لابردنی تەموژ و غوبار لەسەر زۆر لایەنی نادیار و شاراوە و ونبوی ئەو زەمانە جیاوازانەی کە مرۆڤ پیایاندا، تێپەڕیوە، لێ سەوزدەبێت.

وشەی (مەلە) کە بەرامبەری لە عەرەبیدا: (السباحة) و لە ئینگلیزیشدا: (swimming)ە، یەکێکە لە وشە کۆنەساڵەکانی فەرهەنگی گشتی زمانی کوردی. لەڕەوتی ژیانیدا، تا ئەمڕۆ، چەندین قۆناغی جۆراوجۆری لە گۆڕینی فۆڕم سیمانتیکدا، بڕیوە و خۆڕاگر و چالاکانە لەکاردایە.

وشەیەک کە خاوەنی ئەو تایبەتییانە بێت، ئەوە هەڵدەگرێت و دەهێنێت کە بە باسێکی زانستیی سەربەخۆ، حەقی خۆی بدرێتێ. ئێمە بۆیەکەم جار لە مێژوی زمانناسی ئێرانی و کوردیدا، بەم باسە، چوینە ژێر ئەو بارەوە کە تاکو ئێستا، دەستی بۆ نەبراوە.

ئەم باسە، لە: [پێشوتە و (٢) دو بەش و ئەنجام و کورتەکەی بەزمانانی عەرەبی و ئینگلیزی] پێکهاتوە:

لە یەکەم بەشدا: تایبەتێتی سیمانتیکی و لێکسیکی و مۆرفۆلۆژیی (مەلە) و (مەلەکردن) کە لەو سازبوە، نیشاندراون.

لە دوەم بەشدا: ئیتمۆلۆژییەکەی ساغ و یەکلایی کراوەتەوە.

یەکەم بەش

لایەنی سیمانتیکی و لێکسیکیی وشەی (مەلە) و نەشونماکردنی

سیمانتیکی (مەلە) و لەوانەشدا کە لەو سازبون، لە چەند فەرهەنگێکدا، ئاوا، نیشاندراون:

١- (مەلە) بەناو ئاوا ڕۆیشتن و کەوتنە سەر ئاو بە هۆی جوڵاندنی پەلوپۆوە. خۆ شتن بەئاو؛ (مەلەکردن) چونە ناو ئاو و پەلوپۆ جوڵاندن بۆ هاتوچۆ کردن بەسەریا. بریتییە لە چونە ناو ئاو و خۆ تێهەڵکێشانی؛ (مەلەوان) کەسێکە کە مەلە بزانێ؛ (مەلەوانی) زانینی مەلە. (خاڵ،١٩٨٧، ٣١١-٣١٢)

٢- مەلە: شنا، مله، آب بازی.

مەلەڤان: شناگر، ملەوان، آب باز.

مەلەکردن: شناکردن، ملەکردن، آب بازی کردن.

مەلەوان: ملاح، آب باز، دریانورد، ملوان، شناگر. (پور،١٣٧٣، ٦٧٨)

٣- مەلە: ١- سۆبایی، لەئاودا نەخنکان و پەڕینەوە.

٢- خۆ شتن. بەرامبەریان لە فارسیدا، (شنا) و (آبتنی)یە.

مەلەڤان: کەسێ کە سۆبایی دەزانێ، بە فارسی (شناگر)ە.

مەلەکردن: ١- سۆبایی کرن؛ ٢- خۆشتن، بەفارسی ١- شناکردن؛ ٢- آبتنی.

مەلەوان: گەمی ئاژۆ ٢- مەلەزان، بەفارسی: ملوان کشتی ٢- شناگر.

مەلەوانی: ١- کاری گەمیە ئاژۆ ٢- سۆبایی ٣- خۆ شتن. بەفارسی: ١- کشتی رانی، ملوانی ٢- شناگری ٣- آبتنی.

مەلۆنێ: سۆبایی، بەفارسی (شناگری).

مەلۆو: سۆبایی کەر، بە فارسی (شناگر). (هەژار، ١٣٨٤، ٨٣٣-٨٣٤)

٤- مەلە: ئاوبازی [جووڵانەوەی مرۆڤ لەسەر ئاودا بەبێ ئەوەی ڕۆبچێت] ؛

مەلە: وسڵ [غوسڵ: خۆ شۆردنی شەرعی]؛

مەلەوان: ئاوباز [مەلەزان] . (کوردستانی، ١٣٨٨، ٦٢٠-٦٢١)

لێکدانەوەی سیمانتیکی (مەلە) لای نوسەرانی ئەو فەرهەنگانە، بەگشتی لەم خاڵانەدا، یەک دەگرنەوە:

١- ئاوبازی و یاریکردن لە ئاودا.

٢- پەڕینەوە لە ئاودا.
٣- خۆ شتن.
لە (مەلە)، (مەلەکردن)، سازبوە (ناوی ڕوداو)ەکەیەتی کە بە (خۆشتن)، وتراوە. مرۆڤیش لە خۆشتندا، هەرچی چڵک و پیسی هەیە لێی دەبنەوە، واتە لە لەشی (جیا دەبنەوە).
وەک دەزانین، وشەکانی زمان لە بیرو مێشکدا، بەپێی یاسا و دەستور لەسەر بناغەی جۆری چەمک و واتاوە بەسەر چەندەها فیڵدەواتادا دابەشبون و ڕێکخراون و لەمانیش، فەرهەنگی زمان، پێکدێت. یەکێک لەو فیڵدە مەزن و فرە ئەندامەی کە دەشێت جیهانیی، پێی بوترێت، ئەوەیە کە سەنتەرەکەی چەمک و واتای (جیابونەوە)یە.
ئێمە لەم باسەماندا، لەبەر بێشوماری ئەندامانی ئەو فیڵدە کە (مەلەکردن) یەکێکە لەوان، چەند گروپێکیان لێ هەڵدەبژێرین و بە دو (٢) دایەگرام، نیشانیان دەدەین:

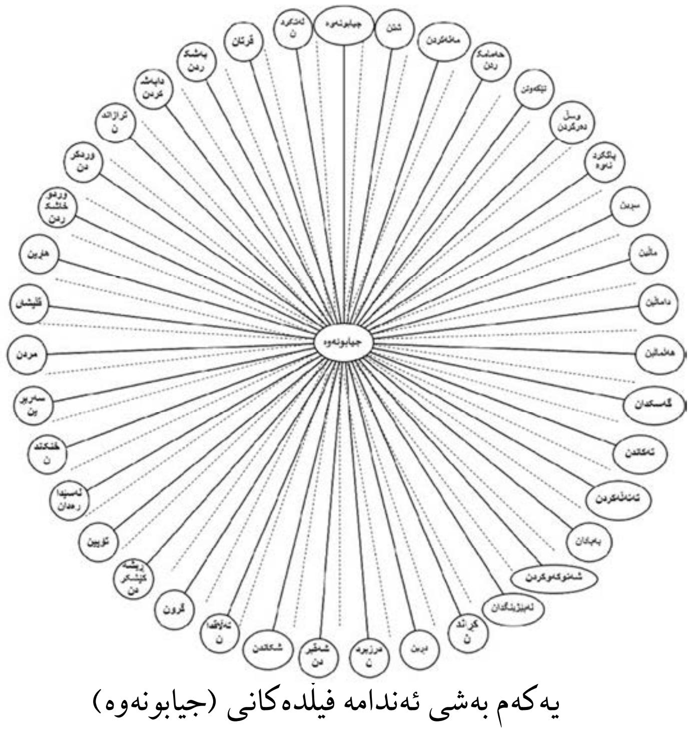

یەکەم بەشی ئەندامە فیڵدەکانی (جیابونەوە)

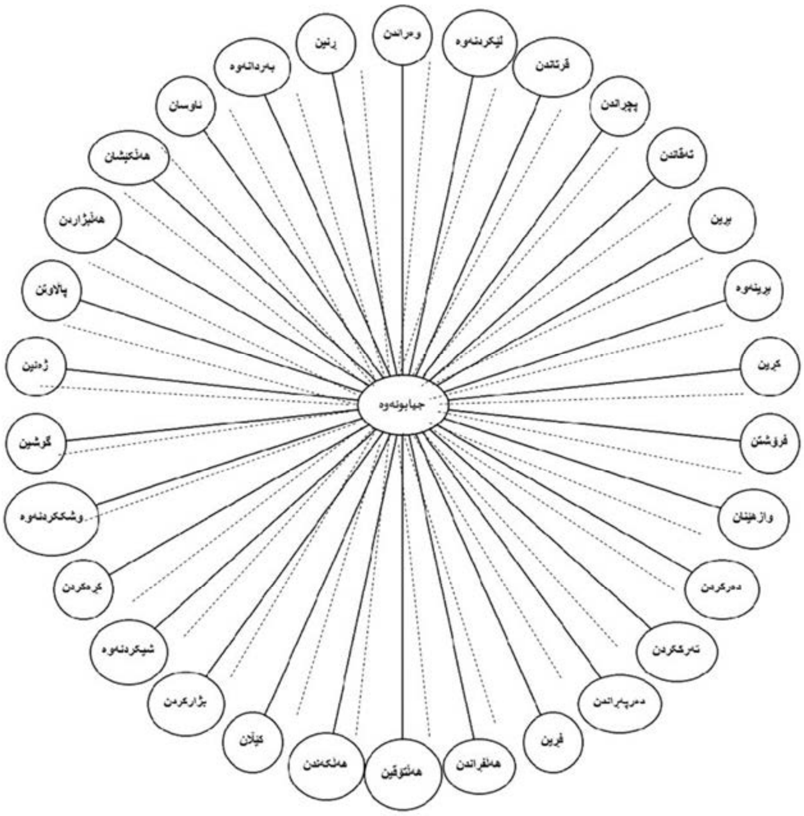

دوەم بەشی ئەندامە فیڵدەکانی (جیابونەوە)

فەرهەنگی زمان بۆ دەستەبەرکردنی کەرەسە و پڕکردنەوە و ڕانەوەستان لە ئاست پێویستییەکانی کۆمەڵ، چەندین ڕێگا دەگرێتەبەر لەوانە: بەکارهێنانەوەی سەرلەنوێ مادە و پێکهاتە زمانییەکانیی کە پێشتر ئامادە و بەکارهاتون، جا یا بە گۆڕینی پۆلەکانیان، یا گۆڕینی واتاکانیان لەسەربەخۆوە بۆ میتافۆر. (سدیق،٢٠١٧، ٢٦٧-٣١٢).

ئەندام فیڵدەکانی (جیابونەوە)ش، بەشێکیان، بەر ئەو ئەرکە کەوتون لەوانە: جیابونەوە، مەلەکردن، شتن و ...... هی تریش، وەک:

١- لە هاوڕێکانی جیانەبوەتەوە. (ڕاستەوخۆ)

حسابی تۆ هەمیشە جیابوە. (میتافۆر)

٢- لەڕوبارەکەدا <u>مەلەی کرد</u>   (ڕاستەوخۆ)
لە گۆمی مەنگدا، <u>مەلەدەکات.</u> (میتافۆر)
٣- جلەکانی باش <u>شتوە.</u>   (ڕاستەوخۆ)
ناحەزەکانی باش <u>شتوە.</u> (میتافۆر)

وشە، بۆی هەیە لە یەک کاتدا، لە چەند فیڵدە واتاییەکدا، ئەندام، بێت، ئەوەش، نیشانەی گرنگی و پێویستیی فەرهەنگی زمانە، بە واتاکەی، بۆ نمونە (مەلە) جگە لە ئەندامێتی لە فیڵدی جیابونەوەدا لە دوانی تریشدا، هەر ئەندامە، وەک: فیڵدی (ئەوزاری گەیاندن)

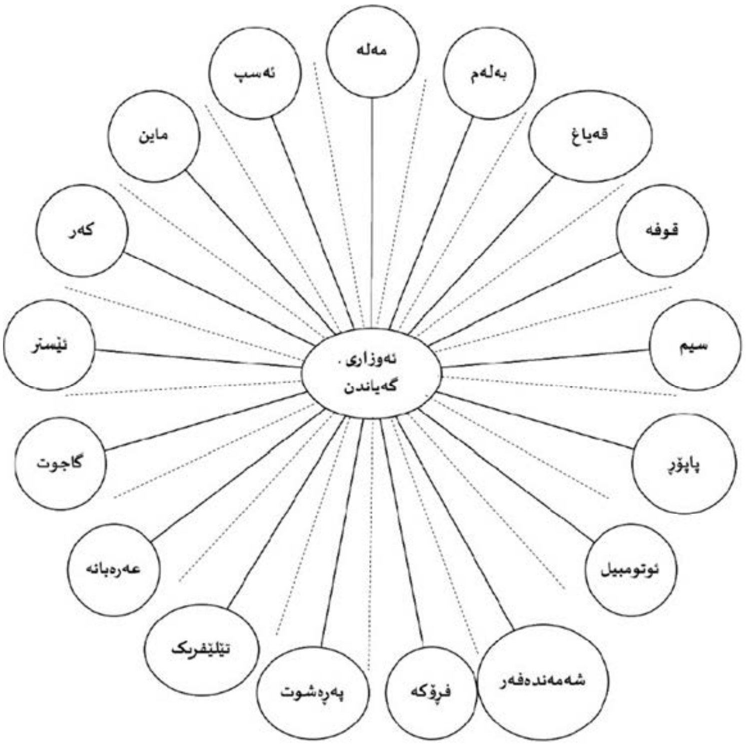

فیڵدی یاری

ئەو گۆڕانانەی کە لە سروشت و دەوروبەر و ژیانی مرۆڤ و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا، بەردەوام و بێ وەستان، ڕودەدەن، فاکتەری هەرە بەهێز و بنەڕەتی لەکارکەوتنی هەندێ ئەندام فیڵد و هاتنە کایەی بەشێکی ترن، هەر بەنمونە: کوا

ئەوزاری (قوفە)؟، (عەرەبانەی دو ئەسپی؟)؛ کوا یاری (ئاشەبەتەندورە)، (میچمیچێن)؟، بەڵام تاکو ئێستا هیچ فاکتەر و هۆیەک، نەیتوانیوە، جێ بە (مەلە) و (مەلەکردن) لەو فیلدانەدا کە نیشانمان دان، لەق بکەن.

سیمانتیک و بوار و مەبەستە هەمەجۆرەکانی بەکارهێنانی (مەلە) کە وەک هەموو وشەیەکي تری زمان لە گۆڕان و گەشەسەندن بوە، بەدروستی دەزانین کە لەم وێنەیەدا، وردیان بکەینەوە:

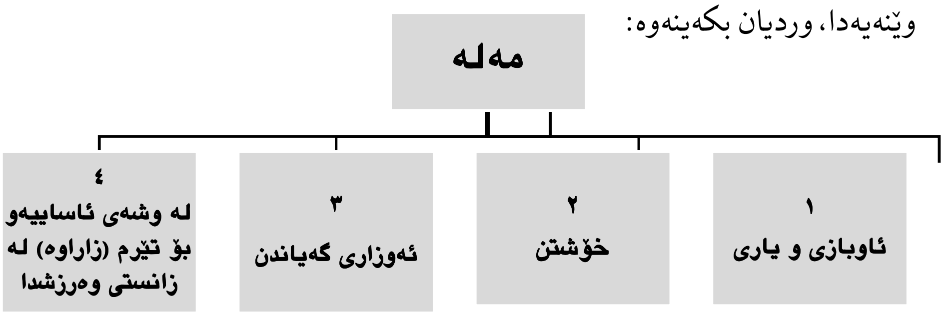

پلەی بەکارهێنانی ئەو (٤) جۆرە بەم شێوەیە، شی دەکرێنەوە:

یەکەمیان: لەبرەودایە.

دوەمیان: لەکزی و پوکانەوەدایە.

سێیەمیان: لە کزبوندایە.

چوارەمیان: وەک تێرمێک لە زانستی وەرزشدا، لەبرەودایە.

لەڕاستیدا، ئەم ئاڵوگۆڕە لە واتادا، دەچێتە ناو بابەتی (فراوان بون و تەسکبونەوەی) واتاوە.

ستراکچەری (مەلە) و سازبوان لێی لە مۆرفۆلۆژیدا

(مەلە) وشەیەکی تاک مۆرفێمی سەربەخۆیە. لە گراماتیکدا بەمەبەستی پێدانی کەس و ژمارەو، هاوشێوەی ئەم ناوی ڕوداوانە: (کارکردن، ئیشکردن، سەیرکردن، تەماشاکرن، پیاسەکردن، هاوارکردن، خەباتکردن، شەڕکردن، نانکردن، قەرزکردن، سوێرکردن، تەواوکردن، پینەکردن، سەعیکردن، درۆکردن، شوکردن، زەرەرکردن، قازانجکردن، تەوقەکردن، دەنگکردن، ڕەنگکردن، لۆمەکردن، هەڕەشەکردن، جوانکردن، ئازادکردن، بەڕەڵاکردن، چاککردن، خراپکردن، خوارکردن، ڕێککردن،

رەشکردن، سورکردن، تاڵکردن، قەڵەوکردن و .... هی تریش) کە لە [ناو، یا ئەجێکتێڤ+ (کردن)] سازێنراون، ئەمیش، لە (مەلە) + (کردن) پێکهێنراوە.

وشەی (مەلە) بوە بە بناغە بۆ دروستکردنی ناوی لێکدراو و دارِێژراوی لە نمونەی: باسکەمەلە، پشتەمەلە، بۆقەمەلە، وشکەمەلە، مەلەوان، مەلەوانی، مەلەوانگە و ...... هی تریش. لە ئەدەبی کوردیدا، هەندێک لەو ناوانە، خراونەتە قاڵبی شیعرەوە، وەک:

کوێرایم دایە، مەلە نازانم
هیوام هەر تۆیە، دەردت لە گیانم (قانع، ١٣٩٠، ٤٧٩)

کام گێژە کەوتوومە ناوی
بۆ کام گێژە مەلەی سستم (دیلان، ٢٠١٣، ٢٠٠)

ئاخ نازانن دڵ چۆنە لەبروسکەی سەرگۆنە
ئاگر بەر بووە کای کۆنە کەوتمە مەلە، وەک سۆنە (پیرەمێرد، ٢٠١٦، ٣٤٤، ٣٨٣)

نانا نارِۆم، مەلەی دەکەم
لەنێو دەریای مەندی خەیاڵ
داهێزاو، رِوگرژ، توورِە
دڵ پرِتاسە، مێشک بەتاڵ (هێمن، ١٣٦٦، ٧٧)

(نالی) لە هەوا کەوتە سەما، بوَ شەناوَر
بە وشکە مەلە بیمی هیلاکی غەرقی بوَ (نالی، ١٩٧٦، ٣٧٨)

ئەرِۆن بەرەوخوار بە پشتە مەلە
ئەپژێتە دەمیان تیشکی ئەم کەلە (کامەران،٢٠١٣، ٩٣)

بەکورتی یا شێخ لەگەڵ مەلەوان

ڕۆین گەیشتنە ئاوی فراوان

یا شێخ ڕوی کردە کابرای مەلەوان

وتی: چلۆنی کاکی پاڵەوان

شێخە نووشتانێ لەل مەلەوانێ

بوو بوون بە هاوڕێ، لە بیابانێ (قانع، ١٣٩٠، ٤٧٨-٤٧٩)

لە دیالێکتی خوارودا بەگشتی (مەلە) فۆرمی سەرەکییە، بەرامبەری لە سەرودا، ئەمانەمان بەرچاوکەوتون: سۆبایی، سۆباهی، سۆڤایی، سۆبەکاری؛ دەشێت ئەم ناوی ڕوداوانەش: سۆبەکاری کرن، سۆڤایی کرن، سۆمەرکرن، سۆبەکاری دابنێین، مەلەکرن، یەکسان بن، واتە ببن بە سینۆنیمی (مەلەکردن)ی خوارو، هەر لەوێ (سۆبەکار) = (مەلەوان). (باکایێف،١٩٥٧)، (کوردۆیێف،١٩٦٠) (زادە، ١٣٧٩)، (هەژار، ١٣٨٤، ٨٣٣).

دیارە لەو ناوچانەدا کە قسەپێکەرانی هەردو دیالێکتەکە سنوریان لەیەکترەوە، نزیک بێت، هەردولا سود لە بەکارهێنانی پێکهاتە زمانییە هاوواتاکان دەبینن.

دوەم بەش

ئێتمۆلۆژی وشەی (مەلە)

بۆ گەیشتن بەڕەگ و بێخی (مەلە) و سازبوانی، وەک: مەلەکردن، مەلەوان، مەلەوانی، مەلەوانگە و هی تریش، بە پەسەندی دەزانین، سەرەتا لە نیشاندانی سروشت و ئێتمۆلۆژی ساغکراوەی چەند وشەیەکی فارسییەوە کە لە هەمان بواری سیمانتیکی ئەو وشە کوردییانەدا، کاردەکەن، دەست پێبکەین:

(علی اکبر دهخدا) نوسیویەتی: (شنا) مەلەوانی و ئاوبازییە. ڕیشەی ئەمیش و ئەوانەشی، وەک (شناه. آشنا. شنار. شناب. شناو. شیناب)ی بەڕەگی (snā) ئاوێستاوە کە (خۆ شتن)ی گەیاندوە و بە (snâ)ی هندی کۆنیشەوە کە واتای (چونە حەمام، یا حەمامکردن)ی بەخشیوە، بەستوەتەوە، واتای وشەی (ملوان)یشی بە کەشتیوانی و کارکردو لەسەر کەشتی بازرگانی و دەریاوان و مەللاح، لێکداوەتەوە. (دهخدا، ١٣٧٧، ج ١٠، ١٤٥٠٨، ج ٤، ٢١٥٠٤).

بە وتەی (ئیبراهیم پورداود)، وشەی (ملوان) لەجێی (ملاح) هێنراوەتە ناو زمانی فارسییەوە.[٢] دوای کنەکردن، زانرا کە (مله) لە لەهجەی کوردیدا، واتای (شنا) و (ملوان)یش، (شناگر)ە. لەپاشاندا، گومان پەیدابوە لەوەی کە ئایا (مله)ی کوردی ڕەگ و ڕیشەکەی ئێرانی و ئارياييیە، یا وەک سەدەها وشەی تری ئەو زمانە، بێگانەیە.

کورد، ئەو کەسانەن لەناو گشت قەومە ئێرانییەکاندا، کۆنترین مەردومن کە لە زۆر قەدیمەوە لەگەڵ تایەفەی سامی نەژادەکاندا لە کۆنتاکدا، بن.

دزەکردنی زمانی ئارامی (سریانی) پێش حوکمڕانی عەرەب بۆ ناو لەهجەی کوردی، ئاسان بوە. هەروەک چۆن زمانی پەهلەویش، کە لەسەردەمی ئەشکانی و ساسانیدا، ئیشی پێدەکرا، دورنەبوە.

لەو دزەکردنەوە، سەدەها وشەی ئارامی کە لە نوسینە پەهلەوییەکاندا، بەکارهاتون و (هزاورش)یان، پێ وتراوە[٣]، پاشماوەی ئەو ڕۆژگارانەن و زۆرترینیان، هی سەردەمانی پێشترو زەمانی هەخامەنشینەکانن.

کورد کە لە ڕۆژئاوای ئێران دراوسێ و لەگەڵ سامی نەژادەکاندا، پێکەوە دەژیان، بەناچاری وشەیان لەیەکتر قەرزدەکرد. لە گەڕان و پشکنین بەدوای وشەی (مله)دا، بۆم دەرکەوت کە ئەم وشەیە لە چەندین ساڵی پێش لەدایکبونی حەزرەتی مەسیحەوە، (ئاسارە مێژوییەکان شایەتی ئەوە دەدەن) کە لەسەر زەمینی عێراقی ئێستادا، هەبوە و لە گشت زمانە سامییەکاندا بە هەندێ گۆڕانەوە لەکاردا بوە و دوای ئەوە چوتە ناو زمانی عەرەبییەوە.

(مله malah) لە زمانی سۆمەری (= شنعار) چوەتە ئەکەدییەوە و بوە بە (ملهو malahu)؛ لە ئەکەدییەوە چوەتە ئارامییەوە و بوە بە (ملاهە mallaha)؛ لە زمانی عیبریدا (مله) بوە بە (mallah)؛لە زمانی بابلی و ئاشوریدا، (ملهوmalahu) گۆڕاوە بە (ملاحو malâhu) و (ملهوتو malahũtu) و بە (کەشتیوان)، وتراوە.

(ملاح) لە زمانی عەرەبیدا، هەر ئەو وشە سۆمەری و ئەکەدییە دێرینەیە کە بەرلەناوچونی دەوڵەتی بابل لەخوارو پێش هاتنە سەر کاری پاشایەتی ئاشوری لە سەروی عێراقی ئێستادا، بەسەر زاری خەڵکی ئەو ناوچەیەوە بوە.

چەند وشەیەکیش لەو دو قەومە کۆنەساڵەوە لەسەر دەستی بابلی و ئاشوری و ئارامییەکان، چونەتە ناو ئێرانەوە و ئێستاش، هەر ماون.

لەوەدا کە فۆرمی (مله)ی کوردی لە بنەڕەتدا (سۆمەری)یە، گومانی ناوێت، تەنها قسە لەسەر ئەوەیە کە ئایا ئەم وشەیە لە لەهجەی کوردیدا، پاشماوەی ئارامییەکان (سریانییەکان)ە و لەوانەوە ماوەتەوە، یا ئەویش هاوشێوەی وشەی تر لە عەرەبەکانەوە هاتوە و گۆڕیویانە؟ ئەم شک و گومانە، جارێ دەبێت بخرێتە ئەولاوە تا لە لەهجەی کوردییەوە، دەکۆمێنتی کۆن پەیدا دەبێت. لە بەدبەختی ئەم لەهجەیەشدا، ئاساری تاڕادەیەک زۆر کۆن لەبەردەستدا، نەبوە.

لە کۆتایی کنە و بەدواداگەڕانەکەدا، (مله) لە وشەی (ملوان)دا، ئێرانی نییە. وشەسازان، هەر لەبەرئەوەی لە زمانی کوردییەوە، وەریان گرتوە بە ئێرانییان، داناوە بێئاگابون لەوەی لەم لەهجەیەدا، سەدەها وشەی عەرەبی، یا سامی هەن بەجۆرێک گۆڕاون کە جارێکی تر دژوارە ناسینەوەیان. نیشاندانی شێوەی ئەسڵی عەرەبی، یا ئارامییان، ئاسان، نییە.(پورداود،١٣٨٠، ٣٦٧-٣٧٠)

دکتر معین، دەربارەی (شنا)، نوسیویەتی: شنا šenā[= شناه = آشنا = شناو].
بەرامبەری لە ئاوێستادا: (snā)یە و واتای شڵپوهۆڕی مرۆڤ و گیانلەبەری ترە لە ئاودا، ئەویش، بەجوڵاندنی بازو و پێیە.

شناگر: šenā-gar[= آشناور]، واتە ئەو کەسەی لە ئاودا مەلە دەکات (مەلەوان).

آشناور: سباح

شناور: šenā-var[= آشناور] (مەلەوان)

ملوان: malav-ān لە [سۆمەری malah]دا بە (کشتیبان)، (ملاح)، دەریاوان و بەو کەسانەش کە لە کەشتیيە بازرگانییەکاندا، کاردەکەن، وتراوە. (معین،١٣٨١، ٧٠٣، ١٠٤٩)

بەلای (مصطفی پاشنگ)ەوە:

شنا/ šenā / (ئاوبازی و مەلەوانی)یە.

شنا/ شناه = آشنا

ریشەی (شنا) لە ئاوێستادا: (snā)یەو واتاکەی (خۆ شتن) بوە بەرامبەریشی لە هندیی کۆن و سانسکریتیدا: (snā)یە و مەبەستیش، (شتن)، یا (چونە حەمام/ حەمامکردن) بوە.

لە پەهلەویدا: شناو/ snāv = شناو

(شتن) + او (آب) = شتن (شتن، یا تێکەوتن)

ملوان / malavan

(ملە malah)ە لە زمانی سۆمەریدا.

بە ئاشوری و بابلی (ملهو malahu)یە <(malahwtu)بوە و بەکارکردن لە کەشتیدا، وتراوە.

(ملە) لە زمانی کوردییەوە وەرگیراوە و چوەتە ئارامی و سۆمەری و ئاشوری و بابلییەوە، (بان) و (وان) سوفیکسی پارێزگاریکردنن.

ملوان = ئەو کەسەیە لە کەشتیدا، کاردەکات (ملوان = مله + وان)، دوای دەستەڵاتی عەرەبەکان، چوەتە ناو زمانی عەرەبییەوە، بوە بە (ملاح). (پاشنگ،١٣٨١، ٧٥١، ٩٦٧، ٩٦٨)

محمد حسن دوست، بەرامبەر بە لێکدانەوە و بنجی وشەی (شنا) و (ملوان)دا، نوسیویەتی:

شنا /ši-nā/ (مەلەوانی و ئاوبازی)یە. دیارە کورتکراوە و سوکبوی (آشنا)یە و دەچێتەوە سەر

(*ušnah < *abi- šnāka-) ئەمانیش لە (ڕەگی $\sqrt{sn\bar{a}}$)کە واتاکەی (شتن)ە، سازبون.

مڵ̅وان / ma-la.vān> mala+van واتە (دەریاوان، مەلاح).

وەک دەرکەوتوە، بەشی یەکەمی (má-lahu)ی سۆمەرییە، واتە (کەشتیوان) > ئەکەدی (malaẖu) > ئارامی mallâẖu> عیبری mallāẖ> عەرەبی (ملاح).

لە فارسی ناوەڕاستی تورفانی m'l'h (mallāh) واتە: (مەلاح) > سامی.

لە کوردیدا: (malá)، (مەلەوانی و ئاوبازی)یە.

(malawān) و (melewân)(مەلەوان و ئاوباز)ە.

لە گۆرانیدا: (mäläwân) و (malahwân) (مەلەوان و ئاوباز)ە.

لە لوڕیدا: (mālö) (مەلەوانی) و (خۆشتن)ە لە ئاودا.

لە دەوانیدا: (ناوی دێیەکە لە کازرون، کازرونیش ناوی شار و ویلایەتێکە لە ئوستانی فارس). (mela) واتە (شنا). (دوست،١٣٩٣، ١٩٠٩، ٢٦٣٩).

دەکرێت سەرنج و لێکدانەوەی ئەو نوسەرانەی کە ناومان بردون، دەربارەی بنج و واتای (شناو) (ملوان) لەو (٢) دو خاڵەدا، کۆبکەینەوە:

١- وشەی (شنا) و ڤەریانتەکانی تری و ئەوانەش کە لەو سازبون لە ئەسڵدا، زادەی ئەو ڕەگەیە کە لە ئاوێستا و هندیی کۆن و سانسکریتیدا (snā)یە و واتای (خۆ شتن) و (چونە حەمام) و (حەمامکردن)ی بەخشیوە.

٢- وشەی (ملوان) لە ئەسڵدا، فارسی نییە و لە زمانی کوردییەوە وەرگیراوە و ڕیشەکەی (مله)یە کە لە بنەڕەتدا، (ملهو malahu)ی سۆمەرییە.

بەڕای (گێرتسینبێرگ) ڕەگی ($\sqrt{sn\partial}$) لە وشەکانی (snati) و (snayeite) لە زمانە هندو ئەوروپاییە کۆنەکاندا: واتای (مەلە)یان گەیاندوە. لە زمانی ئاسیدا، بون بە (nain) و لە تاجیکیشدا، بە (šino).

ڕەگی ($\sqrt{sn\partial}$) دیسانەوە لە وشەکانی: (snati)و (sha) بەرامبەریان لە تاجیکیدا: (šinokardan)ە، واتە (مەلەکردن). (گێرتسینبێرگ،١٩٧٢، ٢١٨).

(تسبۆلۆڤ)، دەربارەی بنج و واتای (مەلە) و (مەلەکردن) لە کوردیدا، نوسیویەتی:

ئەوانە لەگەڵ (ملاحة milāḫa)ی عەرەبیدا کە واتای (مەلەکردن و دەریاوانی) دەبەخشن، (mala)ی لوڕی کە لە عەرەبییەوە چوەتە ناوی واتای (مەلە) و (مەلەوانی) و (malavō)یش کە (مەلەوان) و (مەلەکەر) دەگەیەنن، بەراوردبکە. (تسبۆلۆڤ، ٢٠٠١، ٦٠٦، ٦٠٧).

لێرەوە گەیشتوینەتە ئەو باوەڕەی کە بەدڵنیاییەوە بڵێین: ڕەگ و ڕیشەی وشەی (مەلە)ی کوردی، بنج و بێخەکەی وشەی (مەلەهو malaḫu)ی سۆمەرییە، بەڵام بەرەبەرە بەتێپەڕبونی کات و سەردەم، لەناو کوردیدا،ستراکچەری ئەو وشە سۆمەرییە بەر بەرداشی ئیکۆنۆمی کەوتوە و واتاکەشی لە (کەشتیوان)ەوە، گۆڕاوە بە (مەلە) کە بە خۆ شتن و یاری و ئاوبازی و ئەوزاری گەیاندن لە ئاودا و دواتر بە چەشنێکی تایبەت لە زانستی وەرزشدا، بەکارهێنراوە.

بەڕای ئێمە، گۆڕانی واتای (کەشتیوان) بۆ (مەلە) لۆگیکییە و نەپچڕان نییە لە واتا ئەسڵێکەی، چونکە یەکێک لە مەرجە هەرە سەرەکی و گرنگەکان کە پێویستە لە کەسێکدا، هەبێت، ئەنجا بکرێت بە کەشتیوان، مەلەزانین و مەلەوانییە.

لە ڕاستیدا، شڵپوهۆڕی بەلەم و کەشتی و پاپۆڕ و ئەوانی تریش، بەرزبونەوە و نزمبونەوەیان بەم لاو بەولادا، دیمەنێکە هەر لە (مەلە) و (مەلەکردن) دەچێت.

ڕاستییەکی مێژوویی کە بە سروشتی زەوی و زەمینی کوردستان و دەورووپشتییەوە بەستراوەتەوە و فاکتەرێکە لە فاکتەرەکانی مانەوە و خۆڕاگری و کۆنەساڵیی وشەکانی: مەلە، مەلەکردن، بەلەم، کەشتی، قایغ، قوفە و ...... گەلێکی ترە لەوان، ئەوەیە، ئەگەرچی دەچێتە زانستی جیۆلۆجییەوە، بەڵام بە پێویستمان زانی زۆر بە

کورتیش بێت، قسەی تێدا بکەین. ملیۆنەها ساڵ پێش ئێستا، لە دەریای سپی ناوەڕاستەوە تا کێوەکانی ڕۆژئاوای ئێران، دەریایەکی زۆر مەزن و فراوان، هەبوە و (تێسیس)ی پێوتراوە.

کوردستان و دەریاچەکانی: زرێبار، [دەریاچەی ورمێ لە ئاوێستادا، ناوی (چاچیست čaēčasta)ە]، واتە: درەخشان و بریسکەدار، لە پەهلەویشدا: (چێست čecist) بوە و ئاتەشکەدەی (ئازرگشسپ (ئاگری ئەسپی نێر))یش لە کەناری ئەودا، بوە.](مصطفی پاشنگ١٣٨١: ٤٣٥). قەزوین، وان و .... چەندەها شوێنی تر کەوتبونە سنوری ئەو بەحرە گەورەیەوە و هەندێ لە ئاسارەکانی، وەک ئەو خرکە بەردە گەورانەی کە ئەم لاو ئەولای جادەی تاسڵوجەیان گرتوە و ئەو گیانلەبەرە بەبەردبوانە لە شاخی ئەزمەڕ دۆزراونەتەوە، نمونەی پاشماوە و ئاساری ئەو ڕۆژگارانەن، جگە لەوە گەنجینەی لەبنەهاتوی نەوت و غاز و دەشتە بەپیت و بەرەکەتەکانی: شارەزور، بازیان، بیتوێن، کۆیە، هەولێر، بەجێماوی دەریای تێسیسن.(٤)

گۆڕانی نمای(٥) ژیانی مرۆڤ لە کۆچەرییەوە بۆ نیشتەجێبون، زۆر دابونەریتی کە جاران خوی پێوە گرتبون، یا نەیهێشت، یا زۆر کزی کردن، لەوانە گواستنەوەی شوێنی خۆ شتنی بو لە کەناری چەم و ڕوبارەکانەوە بۆ جێی تایبەتی، کانی ژنان و کانی پیاوان بەو مەبەستە لەیەکتری جیاکرانەوە. وەختێکیش، شارۆچکە و شار دروست کران، حەمامی گەورە بۆ هەموان و حەمامی تایبەتیش لە ماڵاندا بۆ (خۆ شتن)، دروستکران.

لێرەوە، دەورو گرنگیی (مەلە) بۆ (خۆ شتن) بەرەبەرە بەرەو کزی و پوکانەوە چو.

لە زمانی فارسیدا، وشەی (شستن) لە ڕەگی ($\sqrt{šn\bar{a}}$)ی ئاوێستایی کە لەگەڵ ($\sqrt{sn\bar{a}}$)ی هندیی کۆن و سانسکریتیدا لەیەک دەدەن، دروست بوە.

لە ئاوێستادا: (šanāv) = شستن + او (آب) = ششتن بە ئاو، تێکەوتنە بۆ ناو ئاو.(پاشنگ،١٣٨١، ٧٣٩)

لە کوردیدا، (شستن)یش بەکارهاتوە، هەروەک چۆن لە (شستوشۆ)دا، دیارە، بەڵام بەکارهێنانی کەم بوەتەوە ئەم وشانە: (شتن)، (شوشتن)، (شوتن)، (شۆرتن)، (شۆردن) بەرامبەر (شستن)ی ئێستای فارسی، ڕادەگیرێن کە تێکڕایان، سازبوی

($\sqrt{\check{s}\varepsilon}$) و ($\sqrt{\check{s}or}$)ن و گۆڕاوی ($\sqrt{\check{s}n\bar{a}}$) و ($\sqrt{sn\bar{a}}$)ی ئاوێستا و هەندیی کۆن و سانسکریتین.

سازبونی ستراکچەری (شتن) دەتوانین بەم شێوەیە نیشانی بدەین:

$$\sqrt{\check{s}\varepsilon} - \quad + (\text{-t}) + (\varepsilon\text{n}) > \check{s}\varepsilon\text{t}\varepsilon\text{n}$$

(شۆردن)یش بەم شێوەیە بوە:

$$\sqrt{\check{s}o} - +(\text{-r}) + (\text{-t}) + (\varepsilon\text{n}) > \check{s}\text{ort}\varepsilon\text{n} > \check{s}\text{ord}\varepsilon\text{n}$$

لەوانیش، وشەکانی: شتنەوە، شۆردنەوە، سازێنراون و (شۆرا) و یشیان لێ دروستکراوە.

لە فەرهەنگی کوردیدا، ($\sqrt{\check{s}or} -$) لە سازکردنی وشەی نوێدا لە ($\sqrt{\check{s}\varepsilon} -$) زۆر زۆر بەرهەمدارترە.

ئەمانە هەندێک لەو وشانەن کە بەیارمەتی (شۆر)، سازێنراون:

دەستشۆر، جلشۆر، تاتەشۆر، پشیلەشۆر، بەردەشۆر، مردوشۆر.

وشەی (دەستشۆر)یش لە کوردیدا لە شێوەی (دەستشۆ)شدا لەئارادایە.

لەبەر نەبونی دەکۆمێنتی نوسراو و لە زماناسییدا زۆر گرانە دەست بخرێتە سەر ئەو زمانانەی کە وشەیەکی وەک (مەلە)ی لێ هاتبێتە کوردییەوە، گرنگ ئەوەیە کە ئەمڕۆ وشەی (مەلە) یەکێکە لە کۆنە ساڵەکانی فەرهەنگی زمانی کوردی و تاکو ئێستا ئەکتیڤانە کاری خۆی دەکات، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، لەناو ئەو بۆچونانەی کە دەربارەی سەرچاوەکانی هاتنی (مەلە)ی، دوانیان بەپەسەند دەزانین، یەکەمیان: وشەی (مەلە) کە لە بنجدا گۆڕاوی فۆڕم و واتای (مەلهو)ی سۆمەرییە و زمانی سۆمەریش، سەر بەهیچ گروپە زمانێک، نییە و بەر لە هاتنی ئارییەکان، زمانی دانیشتوانی بومی و ئەسڵی ئەم ناوچانە بوە، بەڵام بەنەمانیان، دوای خۆیان، چەندەها وشەیان بەجێهێشتوە و لەبەر بەهێز و بنج داکوتاوییان زمانەکانی کە دوای سۆمەری هاتون قۆستویانەتەوە و هەر کاریان پێکراوە.

دوەم: ئەوەیە کە وشە سۆمەرییەکان، دوای ئەوان چونەتە زمانەکانی: ئەکەدی، ئاشوری، بابلی، سریانی و کە (زمانەکانیان گروپی زمانە سامییەکانن) و دواتر،

لەوانیشەوە پاش گۆڕان بەسەر فۆڕم و واتایان بۆ جارێکی تر ئەو وشە سۆمەرییانە، چونەتە زمانانی ترەوە، یەکێک لەو وشانە (مەلە)ی کوردییە.

لای ئێمە هەردو بۆچونەکە پەسەندە و بەدوری نازانین کە بەڕێگایەک لەو دوانە (مەلە) هاتبێتە ناو زمانی کوردییەوە، بەڵام ئەو بۆچونەی کە گوایە (مەلە) گۆڕاوی (ملاح)ی عەرەبییە، زۆر بەدور دادەنێین، چونکە کۆنتاکتی نێوان زمانی کوردی و عەرەبی خۆی لەخۆیدا، ئەوەندە کۆن، نییە.

ئەنجام

١-(مەلە)، وشەیەکی پۆلاینی خۆڕاگری کۆنەساڵی دیالێکتی خواروی زمانی کوردییە. لە خەباتی مان و نەماندا تا ئێستا بەسەرکەوتویی لە کاردایە.

٢- یەکێک لە تایبەتێتییە هەرە گرنگەکانی لە سیمانتیکدا، ئەوەیە کە لەیەک کات و ساتدا، توانیویەتی لە چەندین فیڵدەواتای زۆر گەورە و فراوانی وەک: (جیابونەوە)، (ئەوزاری گەیاندن)، (یاری) ئەندامێکی چست و چالاک و بەهێزبێت.

٣- (مەلە) لە ڕەگ و ڕیشەدا، گۆڕاوی پێکهاتە و فۆڕم و واتای (مەلەهو)ی سۆمەرییە. ئەم ڕاستییەش، بۆ یەکەم جارە لە زمانناسیی کوردیدا، چەسپێنرا.

٤- لە زۆربەی زمانە ئێرانییە نوێیەکاندا، وشەی (شنا) بەرامبەر بە (مەلە)ی کوردی ڕادەگیرێت. (شنا) و هاوڤەریانتەکانی لە بنجدا لەڕەگێکی ئێرانین، بەپێچەوانەی زمانە هاوگروپەکانی (مەلە) لەسەر بناغەی وشەیەکی غەیرەز ئێرانی بنیاتنراوە، ئەمەش نیشانەی ئەو ڕەوتە سەربەخۆیەیە کە زمانی کوردی لە تەمەنیدا، گرتویەتەبەر.

٥- بە گرێدانی ئەو چوار ئەنجامە، پێنجەم دێتە ئاراوە کە ئاوێنەبەندی ڕەنگدانەوەی چارەنوسی پڕ لە شەوق و ڕەونەقی (مەلە)ن.

پەراوێزەکان

[1]- (بنیات) بە فۆڕمەکەی تریشی (بونیاد) بەکاردێت، هەر لە وشەکانی: (بنیات، بنیاتکەر > بنیاتگەر، بنیاتگەری) سازێنراون، بەرامبەریشی لە فارسیدا: (بُنیاد bun-yād)ە کە بەئەسڵ براوەتەوە سەر (بوندات bun-dāt)ی فارسی ناوەڕاست و ئەمیش لە بنجدا لە: [(بودنە) -budna* واتە (بن) + (داتی dāti) کە لە ڕیشەی (دا - dā) بەواتای (دانان، جێگیرکردن)ی زمانی ئێرانی کۆن] سازبوە. (دوست، ١٣٩٣، ٥٢٣).

[2]- لە زمانناسیی ئێرانیدا، لەو لێکۆڵینەوانەدا کە دەچنە چوارچێوەی (ڕەوتی مێژوویی)یەوە، کوردی، فارسی، تاجیکی، بەلوجی، تاڵیشی، ئاسی، ئەفغانی، واخۆنی، ئیشکاشیمی، بەرتەنگی، سەراکولی و .... هی تریش، بە دیالێکتی ئەو زمانە ئێرانییە کۆنە دادەنرێن کە ئەمانی لێ کەوتوەتەوە.

پورداودیش، هەر بەو مەبەستە، جارێک (لەهجە کردی) و جارێکی تریش لە هەمان باسدا، (زبان کردی) بەکارهێناوە.

[3]- لە (هزاورش)دا، وشە بە ئارامی نوسراوە، بەڵام چ وشەیەکی لە زمانە ئێرانییەکاندا، بەرامبەر بوبێت، بە لەفوزکردنی ئەوان خوێنراونەتەوە، نەک بە ئارامی، وەک: بە ئارامی نوسراوە: (ابیتر) بە (پیتر) لە فارسی کۆندا و بە (پدر) لە پەهلەویدا، خوێندراوەتەوە، ئەمانەش، چەند نمونەیەکی ترن لە هزاورش:

گبرا = مرت = مرد (پیاو)؛

عینە = چشم (چاو)؛ ایش = کس (کەس)؛

انشونا = مرتوم = مردوم (مەردوم)؛

یدە = دست (دەست)؛

یوم = روج = روز (ڕۆژ)؛

گملا = اشتور = شتر (وشتر، یا حوشتر)؛

نیشە = زن (ژن)؛

زهبا = زر (زێڕ)؛

کلبا = سگ (سەگ)؛

رویشە = سر (سەر)؛

میا = آپ = اب (ئاو).

(بابکان، ١٣٨٩، ٢٩٣، ٢٩٤، ٢٩٥، ٢٩٩، ٣١١، ٣١٢، ٣١٤، ٣١٧، ٣٢٠، ٣٢٤، ٣٢٦، ٣٢٨).

[٤]- ئەو زانیارییانەی کە پەیوەندییان بە بەحری (تێسیس)ەوە ، هەیە لە (٢٠٢١/٧/١٨) بەدەمیی لە نوسەری ناودار (سدیق ساڵح ئەحمەد) کە لە جیۆلۆجیشدا، بکالۆریۆسی هەیە، وەرگرتوە.

[٥]-أ- لە زمانی فارسدا، وشەی (نَماد) کە بە (نِماد) و (نُماد)یش، تەلەفوز دەکرێت، واتاکەی (نیشاندەر، دەرخەر)ە. لە بنجدا، دەچێتەوە سەر (-ni-māta) ئێرانی کۆن کە لە ڕەگی [ma(y)] و واتای (ئەندازەگرتن)ە سازبوە. وشەی (نِماط) عەرەبیش، گۆڕاوی (نَماد) (دوست،١٣٩٣، ٢٧٧٦).

ب- هەر لە فارسیدا (نما)ش بەکاردەهێنرێت کە دیارە گۆڕاوی (نَماد)ە. (نما) لەسازکردنی ئەم وشانەدا، بەشداره: بدن نما، رونما، قبلەنما (معین،١٣٨١، ١١٢٢).

لە کوردیشدا (نما) لەگەڵ (نما)ی فارسیدا لەیەک دەدات و هەمان واتاش دەبەخشێت. لای هەژار ئەم واتایانە دەگەیەنێت: دیمەن، شاندەر: (قیبلەنما) (هەژار،١٣٨١، ٨٦٩) هەر لە کوردیدا، لە وشەی (نەشونما)شدا، بەدی دەکرێت.

سەرچاوە:

بەزمانی کوردی:

- پیرەمێرد، ٢٠١٦، دیوانی پیرەمێرد، بەرگی ١، ٢، ٣، سلێمانی.
- خاڵ، شێخ محەمەدی، ١٩٨٧، فەرهەنگی خاڵ،جزمی سێهەم، سەقز.
- دیلان، ٢٠١٣، دیوانی محەمەد ساڵح دیلان، چاپی دوەم، هەولێر.
- زادە، ئیسماعیل مستەفا ،١٣٧٩، بەرەو فێربوونی دیالێکتی کرمانجی ژووروو، مەهاباد.
- سدیق، فاروق عومەر ،٢٠١٧، زمانناسی کوردی، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی نارین، بێروت.
- قانع ،١٣٩٠، دیوانی قانع، چاپی شەشەم، تاران.
- کامەران، ٢٠١٣، دیوانی کامەران، چاپی دوەم، هەولێر.
- کوردستانی، ئایەتوڵڵا شێخ موحەممەد مەردۆخی، ١٣٨٨، فەرهەنگی مەردۆخ، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، سنە.
- نالی، ١٩٧٦، دیوانی نالی، بەغدا.
- هێمن، ١٣٩٦، ناڵەی جودایی، چاپی یەکەم، مهاباد.
- هەژار ، ١٣٨٤، هەنبانە بۆرینە، چاپ چهارم، تهران.

بەزمانی فارسی:

- بابکان، کارنامه اردشیر ،١٣٨٩، به اهتمام دکتر محمد جواد مشکور، چاپ دوم، تهران.
- پاشنگ، مصطفی ،١٣٨١، فرهنگ پارسی پاشنگ، جلد دوم، چاپ یکم، تهران.
- پور، محمد تقی ابراهیم، ١٣٧٣، واژەنامەی کردی- فارسی، تهران.
- پورداود، ابراهیم، ١٣٨٠، هرمزنامه، چاپ اول، تهران.
- دهخدا، علی أکبر، ١٣٧٧، لغت نامه، ج ١٠، ج١٤، چاپ دوم، تهران.
- دوست، محمد حسن ،١٣٩٣،فرهنگ ریشەشناختی زبان فارسی، چاپ اول، جلد اول، تهران.
- معین، محمد ،١٣٨١، فرهنگ فارسی، چاپ چهارم، تهران.

بەزمانی ڕوسی:

- باکایێف، چ. خ. ،١٩٥٧، فەرهەنگی کوردی- ڕوسی، مۆسکۆ.
- تسابولۆڤ. ر. ل. ،٢٠٠١، فەرهەنگی ئێتمۆلۆژی زمانی کوردی، یەکەم بەرگ، مۆسکۆ.
- کوردۆیێف، ک. ک. ،١٩٦٠، فەرهەنگی کوردی- ڕوسی، مۆسکۆ.
- گێرتسینبێرگ. ل. گ، ١٩٧٢، ستراکچەری مۆرفۆلۆژی وشە لە زمانە هندوئەوروپاییە کۆنەکاندا، لینینگراد.

الملخص

بنية كلمة (مەلە: العَوم، السباحة)
ومصيرها في اللغة الكوردية

من الكلمات العريقة العتيقة في المعجم العام للهجة الجنوبية للغة الكوردية، التي بقيت وثبتت صامدة، ذائدة عن نفسها في كفاحها الطويل، ولم تفسح المجال لكلمة أخرى أن تحل محلها، أو تزعزعها، كلمة (مه له: العَـوْم، السِّباحة).

إنَّ قدرة هذه الكلمة وأهميتها، متعددة الأبعاد، فمثلاً هي في الجانب السيمانتيكيّ عضو في حقول دلالية مثل: (الافتراق) و(وسائل السَّير) و(اللعب)، التي تعد من الحقول الدلالية المهمة المعتبرة، ليس في المعجم الكورديّ فحسب، بل في معظم لغات العالم.

لم يظهر لحد الآن في علم اللغة الكوردية واللغات الإيرانية بحث مستقل عن كلمة (مەلە: العَوم، السباحة) تناول جميع المناحي السيمانتيكيّة، والليكسيكيّة، والمورفولوجية، والإتمولوجية، أي الدلاليّة والمعجمية والصرفية والتأصيلية، لذا أرتأينا أن نتحمل هذا العبء، خدمة للكلمة الكوردية.

المبحث الأول: تناول الخصائص السيمانتيكيّة والليكسيكيّة والمورفولوجيّة لكلمة

(مەلە:العَوْم) و(مەلەكردن: السِّباحة).

وفي المبحث الثاني: تم التحقيق من التأصيل الإتمولوجي لكلمة (مەلە: العَـوْم، السِّباحة).

ABSTRACT

The Basis of the Word “Mala” and its fate in Kurdish language

Mala is one of the oldest Kurdish words that, throughout its long history, has fought for survival and has not allowed other words to shake its position.

The potential and significance of a word may vary. For example, the word can be a member of the semantic field “separation”, “transportation”, and “sports game”. Such semantic fields are not only found in Kurdish but in many other languages as well.

To date, no independent study has been conducted in Kurdish or other Iranian languages, to cover the semantic, lexical, morphological, and etymological aspects of the word Mala. Hence, we deemed it necessary to conduct the study which falls into an introduction and two parts in addition to the conclusions, and as follows:

Part one explores the semantic, lexical, and morphological characteristics of the words “mala” and “malakirdin” while part two examines the etymology of the word “mala”.

پرۆسەی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لە ساڵی ١٩٨٧ دا

لێکۆڵینەوەیەکی بەڵگەنامەییە

د. بورهان حاتەم عوسمان
کۆلێژی ئاداب - بەشی مێژوو
زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر
Burhan.Othman@su.edu.krd

پێشەکی

گوندەکانی پارێزگای هەولێر، لەنێویشیاندا گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە خاوەن پێگەیەکی بەهێزی ئابووری و سیاسی بوون. لەڕووی ئابوورییەوە سەرچاوەی دابینکردنی بەروبوومی کشتوکاڵی و ئاژەڵداری ناوچەکە بوون و تاڕادەیەکی زۆر ئاسایشی خۆراکیان پاراستووە. لەڕووی سیاسیشەوە پشت و پەنایەکی قایمی بزاڤی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد بوون. بەشێوەیەك سەرکەوتنی خەباتی هێزەکانی پێشمەرگە لەدژی حکومەت تاڕادەیەکی زۆر بەسترابووەوە بە گوندەکانەوە و سەرچاوەی سەرەکی دابینکردنی پێویستییە مرۆیی و ماددییەکانیان بووە. بۆیە بەبێ هاوکاری گوندەکان نەدەتوانرا درێژە بەو خەباتە بدرێت. حکومەتیش بیانووی سەرەکی بۆ وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە هەر ئەومەسەلەیە بووە.

لێکۆڵینەوە لەبارەی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لە ساڵی ١٩٨٧، گرنگیی زۆری هەیە، چونکە سەرباری ئەو ڕۆڵە ئابووری و سیاسییەی ئەو گوندانە گێڕاویانە، بەڵام تا ئێستا بەشێوەیەکی ئەکادیمی لای لێ نەکراوەتەوە. بایەخی لێکۆڵینەوەکە زێتر لەوەدایە بەڵگەنامەییە و زانیارییەکانی نێوی لە خودی بەڵگەنامە نهێنییە بڵاونەکراوەکانی حکومەت وەرگیراوە، کە بەوردی ژمارە و پلان و بەرنامە و چۆنییەتی و ڕۆژ و مانگ و ساڵی وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەکەی

تێدا خراوەتەڕوو. هەرچەندە ئەم زانیارییە وردانە لەبارەی سەرجەم گوندەکان لەبەردەستدا نەبوون، بەتایبەتی ئەو گوندانەی کە لە قۆناغی دووەمدا وێرانکراون، بۆیە ئەمە یەکێك لەو گرفتانە بووە، کە توێژەر ڕووبەڕووی بووەتەوە. ساغکردنەوەی ناوی گوندەکانیش گرفتێکی دیکە بووە، چونکە ناوی زۆربەی گوندەکان لە بەڵگەنامە فەرمییەکانی حکومەتدا بە ڕێنووسی عەرەبی و بەشێوەی هەڵە نووسراون، بۆیە لە هەندێك کاتدا بە زەحمەت توانراوە ناوەکان بناسرێتەوە.

لەبارەی سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوەکە، بەشێوەیەکی سەرەکی پشت بەو بەڵگەنامە فەرمییە نهێنییانەی حکومەت بەستراوە، کە تا ئێستا بڵاونەکراونەتەوە. بەشێك لە بەڵگەنامەکان لە ئەرشیفی پارێزگای هەولێر وەرگیراون و دانەی کۆپیکراویان لای توێژەر پارێزراوە، بەشێکی دیکەشیان لە کەسایەتییەکی سیاسی وەرگیراون و دانەی ڕەسەنیان لای توێژەر پارێزراوە. لە گرنگترین ئەو بەڵگەنامانەش بریتین لە بەڵگەنامەکانی پارێزگای هەولێر، کە لەگەڵ دەزگا ئەمنی و سەربازی و کارگێڕییەکانی دیکەدا ئاڵوگۆڕی پێکراوە و ڕۆژانە زانیاری لەبارەی پرۆسەی وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە تێدا خراوەتەڕوو. بە هەمان شێوە بەڵگەنامەکانی قایمقامییەتی شارۆچکەی کۆیە بایەخی تایبەتییان بۆ لێکۆڵینەوەکە هەبووە. لەکاتی کاولکردنی گوندەکاندا بە بەردەوامی قایمقامییەت و لێژنەی ئەمنی کۆیە نووسراو و برووسکەیان بۆ بەرپرسانی سەرووی خۆیان کردووە و تێیدا لە بەڕێوەچوونی پرۆسەکە و دوا پەرەسەندنەکان ئاگاداریان کردوونەتەوە. جگە لەمانەش چەندین کتێب و بڵاوکراوەی حکومی لە دەروازەی لێکۆڵینەوەکەدا کەڵکی لێ وەرگیراوە.

سەبارەت بەو میتۆدەی، کە لە لێکۆڵینەوەکەدا پەیڕەوکراوە، دیارە لەبەرئەوەی لێکۆڵینەوەکە بەڵگەنامەییە، بۆیە دوای خستنەڕووی بەڵگەنامەکان، میتۆدێکی ئاماری و شیکاری بەکارهێنراوە. تێیدا بایەخ بە ژمارەی گوندەکان دراوە و شیکاری بۆ بەشێك لە بەڵگەنامەکانیش کراوە.

لێکۆڵینەوەکە لە دەروازەیەك و سێ تەوەرە و ئەنجام پێکهاتووە. لە دەروازەدا بە کورتی تیشك خراوەتە سەر بارودۆخی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی

گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لەنێوان ساڵانی ١٩٥٨-١٩٨٧. لە تەوەرەی یەکەمدا باس لە هۆکارەکانی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەکە و دواتریش سەرەتاکانی ئەو پرۆسەیە لە ساڵی ١٩٦٣ تا ساڵی ١٩٨٧ کراوە. تەوەرەی دووەم تەرخانکراوە بۆ خستنەڕووی ئەو پلان و بەرنامەیەی، کە لە کۆبوونەوەکاندا بەرپرسانی سەربازی و کارگێڕی و ئەمنی، بۆ ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکان دایانناوە. لە تەوەرەی سێیەم و کۆتایی لێکۆڵینەوەکەدا بەدرێژی باس لە پرۆسەی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لە ساڵی ١٩٨٧ دا کراوە. وەك ئەوەی حکومەت نەخشەی بۆ کێشابوو، پرۆسەکە بە دوو قۆناغی جیا بەڕێوەچووە. قۆناغی یەکەم ماوەی نێوان (٢٠ی نیسان تا ٢٠ی ئایاری ١٩٨٧)ی خایاندووە. قۆناغی دووەمیش لە ٢١ی ئایار تا ٢٠ی تەمموزی ١٩٨٧ بەردەوام بووە. هەر لەو تەوەرەیەدا ئاماژە بە هەڵوەشاندنەوەی هەردوو شارەدێی شۆڕش و تەقتەق کراوە و ئەو پێشنیاز و بڕیارانە خراوەتەڕوو، کە بۆ وێرانکردنی هەردوو شارەدێیەکە دەرکراون، بەڵام دواتر جێبەجێ نەکراون.

سەرباری ئەو هەوڵ و ماندووبوونەی توێژەر لە بە ئەنجامگەیاندنی لێکۆڵینەوەکە، بەتایبەتی بەدەستخستنی بەڵگەنامەکان، بەڵام لێکۆڵینەوەکە وەك هەر کارنامەیەکی دیکەی ئەکادیمی لە کەموکوری بەدەر نییە، بۆیە هەرهەوڵێك بۆ پڕکردنەوەی کەلێن و کەموکورییەکان، جێگەی سوپاس و پێزانینە.

دەروازە:

پوختەیەک لەبارەی بارودۆخی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لەنێوان ساڵانی ١٩٥٨-١٩٨٧

شارۆچکەی کۆیە دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی عێراق، لەنێوان هەرسێ لیوای هەولێر و سلێمانی و کەرکوکدا هەڵکەوتووە. دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی لیوای هەولێرەوە (تەیب، ٢٠٠٨، ل٢٣). لەڕووی کارگێڕییەوە تا کۆتایی سەردەمی حوکمڕانی عوسمانییەکان سەر بە سەنجقی کەرکوك بووە. دوای دامەزراندنی لیوای هەولێر لە ساڵی ١٩٢٣ شارۆچکەی کۆیە، کە لە هەردوو شارەدێی (ناوەند و تەقتەق) پێکهاتبوو، بووەتە شارۆچکەیەکی سەر بە لیواکە (محەمەد، ١٩٩٩، ل٦). ئەوەی پەیوەندی بە بارودۆخی سیاسی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە هەیە لەو ماوەیەدا، دیارە هەر لەکاتی هەڵگیرسانی شۆڕشی چواردەی تەمموزی ١٩٥٨ لە عێراقدا، گوندەکانی شارۆچکەکە بە گەرمییەوە پێشوازییان لە شۆڕشەکە کردووە (دلزار، ١٩٩٤، ل٥). دوای دەرکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ژمارە (٣٠)ی ساڵی ١٩٥٨ جووتیاران سوودمەند بوون و بەشێکیان بۆ یەکەم جار بوونە خاوەن زەوی (عثمان، ٢٠١٩، ل٤٦-٤٨). هەر لە سەرەتای هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلوولی ساڵی ١٩٦١ گوند و ناوچەکانی شارۆچکەی کۆیە بەشداری چالاکانەیان لە شۆڕشەکەدا کرد (صاڵح، ٢٠٠٨، ل٦١)، بەم هۆیەشەوە لەلایەن حکومەتەوە زیانی گەورە بە گوندەکان گەیەندرا. دوای ڕێککەوتنی ١١ی ئاداری ١٩٧٠ی نێوان حکومەتی عێراق و سەرکردایەتی شۆڕشی کورد، بۆ ماوەیەك ئاشتی و سەقامگیری بۆ ناوچەکانی کوردستان لەنێویشیاندا گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە گەڕایەوە و بەشێك لە دانیشتوان توانییان بگەڕێنەوە سەر ماڵ و حاڵی خۆیان. بەڵام لە ساڵی ١٩٧٤ دا جارێکی تر شەڕ دەستپێکردەوە و ناوچەکە ڕووبەڕووی نائارامی بوویەوە (صاڵح، ٢٠٠٨، ل١٠٠-١٠٦). دوای دەستپێکردنەوەی خەباتی چەکداری لە ساڵی ١٩٧٦ تا ناوەڕاستی هەشتاکان گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە بوونە شوێنی چالاکییەکانی شۆڕش و حەوانەوەی پێشمەرگەی سەرجەم لایەن و پارتە سیاسییەکان.

سەبارەت بە ڕەوشی ئابووری گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لەو ماوەیەدا. دیارە کۆڵەگەی سەرەکی ئابووری گوندەکان کشتوکاڵ و ئاژەڵداری بووە. بەگوێرەی

ئامارە فەرمییەکان لە ساڵی ١٩٥٨ دا ڕووبەری زەوییە کشتوکاڵییەکانی شارۆچکەی کۆیە (١٨٦٤٦٢) دۆنم بووە. ئەمە لە کۆی (٢٣٩٣٩٠٣) دۆنم ڕووبەری زەوییە کشتوکاڵییەکانی لیوای هەولێر، واتە زەوییە کشتوکاڵییەکانی ڕێژەی (٧،٧%)ی لیواکەی پێکهێناوە. لە گوندەکاندا چەندین جۆری بەروبوومی کشتوکاڵی بەرهەمهاتووە، بەتایبەتی توتن و گەنم و جۆ و داری بەرداری وەك هەنجیر و سێو و هەنار و ترێ. بەگوێرەی هەمان ئاماری پێشوو لە ساڵی ١٩٥٨ ڕووبەری (١٧٧٥) دۆنم لە شارۆچکەی کۆیەدا کراوەتە توتن و بەرهەمەکەشی (٢٨٢) تەن بووە، کە دەکاتە (٢٩،٩%)ی بەرهەمی توتنی لیواکە، ئەمەش لەدوای شارۆچکەی ڕەواندز بەرزترین ڕێژەی بەرهەمهێنانی توتن بووە لە لیواکەدا. هەر لە هەمان ساڵدا ڕووبەری (٤٢٢٠٠) دۆنم لە شارۆچکەکەدا کراوەتە گەنم و بەرهەمەکەی (٣٥٨٦) تەن بووە و ڕێژەی (٥،٥%)ی بەرهەمی گەنمی لیواکەی پێکهێناوە، بەرهەمی جۆش (١٩٧٠) تەن بووە و ڕێژەی (٥،٧%)ی لیواکەی پێکهێناوە. سەبارەت بە دارە بەردارەکانیش ژمارە و ڕێژەیان بەم شێوەیە بووە: ژمارەی دار هەنجیر (١٣٩٧٧) دار بووە و ڕێژەی (١٨،١%)ی لیواکەی پێکهێناوە، ژمارەی دار سێویش (٧٨٤٥) دار بووە و ڕێژەی (٢٠،٦%)ی لیواکەی پێکهێناوە. هەروەها ژمارەی دار هەناریش (٣٢٠٢٦) دار بووە و ڕێژەی (١٧%)ی لیواکەی پێکهێناوە (الجمهورية العراقية، ١٩٦١، ص٧٧، ٨١- ٨٢، ٨٤). ئەمە جگە لە بوونی چەندین جۆری دیکەی میوە و سەوزە، کە لە گوندەکاندا چاندراوە.

جگە لە لایەنی کشتوکاڵی، ئاژەڵداریش بەشێکی دیکەی گرنگی ئابووری گوندەکانی شارۆچکەکە بووە. بەگوێرەی ئاماری کشتوکاڵی ساڵی ١٩٥٨ چەندین جۆری ئاژەڵی وەك مەڕ و ماڵات و ڕەشەوڵاخ بەخێوکراوە. وەك لەم خشتەیەی خوارەوەدا ڕوونکراوەتەوە (عثمان، ٢٠١٩، ل٣٥٦):

یەکەی کارگێری	مەڕ	بزن	مانگا	گامێش
ناوەندی شارۆچکەی کۆیسنجەق	١١١٠٠	١٩٩٨١	٣٩٤١	٣٧
شارەدێی تەقتەق	٩٨٥٤	١٣٢٢٥	٢٧٦٠	٧٩
کۆی گشتی	٢٠٩٥٤	٣٣٢٠٦	٦٧٠١	١١٦

وەك لە خشتەکەدا دەردەکەوێت، زۆرترین ئاژەڵ، کە لە شارۆچکەکەدا بەخێوکراوە بزن بووە، کە (٣٣٢٠٦) سەر بووە. دواتر مەڕ، کە (٢٠٩٥٤) سەر بووە. جێگەی ئاماژەپێدانە شارۆچکەکە لەدوای شارۆچکەی ناوەندی هەولێر، زۆرترین ژمارەی (گامێش)ی لەسەر ئاستی لیوای هەولێردا تێدا بەخێوکراوە، بەتایبەتی لە شارەدێی تەقتەق. وێڕای ئەمانە، شارۆچکەکە دەوڵەمەند بووە بە سامانی پەلەوەر، یەکێك لە گرنگترین پڕۆژەکانیش لەو بوارەدا پڕۆژەی کێڵگەی پەلەوەری تەقتەق بووە، کە بە بڕی (٤) ملیۆن و (٢٢٢) هەزار دینار دامەزراوە، داهاتی ساڵانەی بەرهەمهێنانی (٢) ملیۆن و (٨٢٠) هەزار جووجەڵە بووە. هەروەها یەکێك لە سەرچاوە سەرەکییەکانی دابینکردنی هێلکە بووە بۆ شار و ناوچەکانی هەولێر و سلێمانی و دهۆك و موسڵ و کەرکوك و شەرگات (المنشأة العامة لدواجن المنطقة الشمالية، ١٩٨٧/٩/١٣؛ محافظة اربيل - اللجنة الامنية، ١٩٨٨/٦/٢).

سەبارەت بە ڕەوشی کۆمەڵایەتی و دانیشتوانەوە، دەکرێت لەڕێگەی هەندێك سەرژمێریی دانیشتوان بارودۆخەکە ڕوونبکرێتەوە. بەگوێرەی ئاماری فەرمی ساڵی ١٩٥٧ ژمارەی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە (١٤٩) گوند بووە، (٨٤) گوند کەوتوونەتە شارەدێی ناوەندی کۆیسنجەق و (٦٥) گوندیش لە شارەدێی تەقتەق. ژمارەی دانیشتوانی گوندەکانیش (٢٧٢١٥) کەس بووە، کە (١٣٥٠٩) نێر و (١٣٧٠٦) مێ بووە (الجمهورية العراقية، د. س، ص٢٥٠-٢٥٦). لەڕووی پێکهاتەی نەتەوەییەوە بەگوێرەی ئاماری ساڵی ١٩٦٥ ژمارەی دانیشتوانی شارۆچکەی کۆیە (٤٥٠٧٦) کەس بووە، ژمارەی کورد (٣٨٣٦١) کەس و ژمارەی عەرەب (٦٦٩٣) کەس و ژمارەی کلدان و سریان (١٦) کەس و ئاشووری (٤) کەس و تورکمان (٢) کەس بووە (خصباك، ١٩٧٣، ص١٣٢-١٣٤). لەڕووی پێکهاتەی ئایینیشەوە بەگوێرەی ئاماری ساڵی ١٩٦٥ (٤٤٥٠٥) کەس موسڵمان و (٣٠٠) کەس مەسیحی و (٤) جوولەکە و (٣) ئێزیدی و (٢) سابیئە هەبووە (الجمهورية العراقية، ١٩٧٣، ص٤٥٤-٤٥٧). بەگوێرەی ئاماری ساڵی ١٩٧٧ ژمارەی دانیشتوانی شارۆچکەی کۆیە (٤٨١٤٧) کەس بووە، ژمارەی شارنشینەکان (١٧١٠٩) کەس بووە، کە (١٥٣١٩) کەس کەوتوونەتە ناوەندی شارۆچکەکە و (١٤٧٧) کەس لە شارەدێی تەقتەق و (٣١٣) کەسیش لە

شارەدێی شۆڕش بووە. ژمارەی گوندەکان (١٤٥) گوند بووە، ژمارەی گوندنشینەکانیش (٣١٠٣٨) کەس بووە، کە (٩٠٤٣) کەس لە ناوەندی شارۆچکەکە و (١٤١٣٠) کەس لە شارەدێی تەقتەق و (٧٨٦٥) کەس لە شارەدێی شۆڕش نیشتەجێ بوون (الجمهورية العراقية، ١٩٧٨، ص٤-٦). واتە ڕێژەی گوندنشین لە شارۆچکەکە (٦٤،٤%) بووە، بەمەش زۆرینەی دانیشتوانی شارۆچکەکە نیشتەجێی گوندەکان بوون.

خزمەتگوزارییە گشتییەکانی وەك خوێندن و تەندروستیش بەشێکی دیکەی لایەنی کۆمەڵایەتی شارۆچکەی کۆیە بوو. لە ساڵی ١٩٧٧ ژمارەی قوتابخانەکانی شارۆچکەکە (٧٩) قوتابخانە بووە، کە (٥٣) قوتابخانە لە گوندەکاندا بووە. بەمەش نزیکەی (٦٥%)ی گوندەکان قوتابخانەی لێ نەبووە. ڕەوشی تەندروستی گوندەکانیش لەبارێکی نالەباردا بووە و زۆربەی هەرە زۆریان بنکەی تەندروستییان تێدا نەبووە، بۆیە چەندین نەخۆشی بڵاوبووەتەوە و خەڵکی لەڕێگەی پزیشکی میللی و سروشتییەوە چارەسەریان کردوون (حویزی، ١٩٨٤، ل٢٣٠-٢٣١).

تەوەرەی یەکەم:
هۆکارەکان و سەرەتاکانی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە

١- هۆکارەکانی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە

لە سەرەتادا پێویستە پێناسەی هەردوو چەمکی ڕاگواستن و وێرانکردن بکەین و ئاماژەیەکی خێرا بە قۆناغەکانی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی کوردستان بدەین. ڕاگواستن بە مانای گواستنەوە و گۆڕینی شوێنی جوگرافی بە زۆرەملێ دێت، ئەمەش لەڕێگەی بەکارهێنانی تۆقاندن و فشارخستنەسەر و بەکارهێنانی هێزەوە، کە گۆڕینێکی هەمیشەیی لە شوێنی نیشتەجێبوون و ماڵی ئاسایی لە یەکەیەکی جوگرافی بۆ یەکەیەکی جوگرافیی دیکە لە خۆبگرێت، هەرچی وێرانکردنە مەبەست لێی تێکدان و خاپوورکردن و هەندێك جار سووتاندنی شوێنێکی دیاریکراوە، جا ئەمە خانوویەکی ئاسایی یا شوێنێکی پیرۆز یا باڵەخانە و دام ودەزگا بێت (عەبدوڵلا، ١٩٩٩، ل٤).

چەندین هۆکار لە پشت ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیەدا بووە، کە حکومەت وەك بیانوویەك بەکاری هێناون بۆ ئەنجامدانی پرۆسەکە. لەپێش هەمووشیانەوە هاوکاریکردن و حەواندنەوەی گوندەکان بۆ هێزەکانی پێشمەرگە. بەشێوەیەك لە زۆربەی هەرە زۆری بەڵگەنامە نهێنییەکانی دەزگا ئەمنی و سەربازی و کارگێڕییەکانی حکومەتدا، لەکاتی ڕووخانی گوند و شارۆچکەکاندا ئاماژە بە بوونی هێزەکانی پێشمەرگە کراوە، کە بوونەتە شوێنی حەوانەوە و دابینکردنی خۆراك و خواردەمەنیان و سەرچاوەی مەترسی بۆ سەر هێزەکانی حکومەت. بۆ نموونە لەبارەی هۆکاری بڕیاری وێرانکردنی شارۆچکەی تەقتەق لە نووسراوێکی نهێنی پارێزگای هەولێر لە ١٥ی ئەیلوولی ١٩٨٧ دا ئاماژە بەوە کراوە، لەبەرئەوەی ناوچەکە بووەتە وێستگەیەکی پشوودان و حەسانەوەی پێشمەرگەکانی دەشتی کۆیە و بەستی شەڵغە و دەشتی هەولێر، بۆیە پێشنیازی ڕووخاندنی شارۆچکەکەیان بۆ بەرپرسانی سەرووی خۆیان کردووە (محافظة اربیل- اللجنة الامنیة، ٩/١٥/ ١٩٨٧). لەبارەی هۆکاری بڕیاری وێرانکردنی شارۆچکەی شۆڕش (دێگەڵە)ش لە نووسراوێکی نهێنی فەیلەقی (٥)ی سوپای عێراق، کە ئەرکی پاراستنی ناوچەکەی لە ئەستۆدا بووە، لە ١٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٧ دا ئاماژە بەوە کراوە، لەبەرئەوەی شارۆچکەی دێگەڵە کەوتۆتە ناوچەیەکەوە بووەتە مایەی هەڕەشەی پێشمەرگە بۆ سەر سوپا، لەلایەکی دیکەوە لەڕووی سەربازییەوە هیچ سوودێکی لێ نابینرێت، بۆیە پێشنیازی ڕووخاندنی شارۆچکەکەیان بۆ پارێزگای هەولێر کردووە (الفیلق الخامس، ١٠/١٠/ ١٩٨٧، بڕوانە: پاشکۆی ژمارە ١). هەروەها لە نووسراوێکی دیکەی نهێنی بەڕێوەبەرایەتی ڕێکخستنی هەواڵگری ناوچەی باکوور (مدیریة منظومة استخبارات المنطقة الشمالیة)، کە لە ١٦ی تشرینی دووەمی ١٩٨٧ ئاراستەی پارێزگای هەولێر کراوە، هاتووە: "پشتگیری لە وێرانکردنی شارۆچکەی شۆڕش دەکەین، لەبەرئەوەی بە بەردەوامی تێکدەرەکان هاتوچۆی شارۆچکەکە دەکەن و ڕۆژانە لە نزیکییەوە بازگە دادەنێن تا دەسەڵاتی هێزە سەربازییەکانمان لەوێدا لاواز بکەن. شارۆچکەی ناوبراو یەکێکە لە سەرچاوەکانی هێزە تێکدەرەکان بۆ بەدەستهێنانی کەرەستەی

خواردەمەنی و پێداویستییەکانی دیکەیان" (منظومة استخبارات المنطقة الشمالية، ١٦/ ١١/ ١٩٨٧، بڕوانە: پاشکۆی ژمارە ٢).

یەکێکی دیکە لە هۆکارە گرنگەکانی ڕاگواستنی گوندەکانی کوردستان لەلایەن حکومەتی عێراقەوە نەوت بووە، بەشێوەیەك حکومەت هەوڵیداوە کورد لە ناوچە نەوتییەکانی کوردستان ڕاگوێزێت و دووریان بخاتەوە، چونکە پێی وابووە بەم هەنگاوە مەترسییەکانی کورد لەسەر پاشەڕۆژی عێراق کەمدەکاتەوە و نایهێڵێت. بۆیە زۆربەی هەرە زۆری ناوچە نەوتییەکانی کوردستان بەر سیاسەتی کۆچپێکردنی زۆرەملێ کەوتوون، لەوانەش ناوچەکانی شارۆچکەی کۆیە. لە شارەدێی تەقتەق سێ چاڵگەی گەورەی نەوت هەبوون، کە دەکەوتنە ناوچەی (شیوە سوور) بە دووری (١٠) کیلۆمەتر لە ڕۆژئاوای باشووری شاری کۆیە، درێژی چاڵگەکان (٢٠) کیلۆمەتر و پانییەکەشی (٧) کیلۆمەتر بووە، بە یەکێك لە باشترین جۆری نەوتی ئەوکاتی جیهان دادەنرا (مینە، ٢٠١٢، ل١٦٦، ١٧١). ئەمە جگە لەوەی ناوچەکە چەندین جۆری دیکەی سامانی کانزایی تێدا بووە، وەك (مەگنەتایت و گۆگرد و گەچ و بەردی کلس) (مینە، ٢٠١٢، ل١٧٢؛ عثمان، ٢٠١٩، ل١٥١). وێڕای ئەمانە چەندین هۆکاری دیکە هەبوون. لەوانەش: سڕینەوەی ناسنامەی نەتەوەی کورد و گۆڕینی دیمۆگرافیای ناوچەکە. هەروەها وێرانکردنی هەردوو کەرتی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری لە گوندەکان، کە بڕبڕەی پشتی ئابووری کوردستان بوو.

٢- ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لەنێوان ساڵانی ١٩٦٣-١٩٨٧

ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی کوردستان بەسەر سێ قۆناغی مێژوویيدا دابەش دەبێت: قۆناغی یەکەم لەنێوان ساڵانی ١٩٦٣-١٩٧٣، کە لە سەرەتای ئەم قۆناغەدا بەشێك لە گوندەکانی شارۆچکەی کۆیەی گرتەوە. بۆ نموونە لە هاوینی ساڵی ١٩٦٣دا لە ئەنجامی پەلاماری حەرەس قەومییەکان ژمارەیەك گوندی شارۆچکەی کۆیە سووتێنران لەوانەش (تۆبزاوە و هەرمۆتە و سماقووڵی گەلی و عەودالان) (بڕوانە: دلزار، ١٩٩٤، ل٥٥-٥٦؛ کۆیی، ٢٠٠٩، ل١٨٩٣-١٨٩٦). قۆناغی

دووەم لەنێوان سالآنی (١٩٧٤-١٩٧٩)، کە زێتر لە ناوچە سنوورییەکانی وەك (باڵەك و مێرگەسۆر و بارزان و ناودەشت و هەڵەبجە و زاخۆ)دا بەڕێوەچوو. لەم قۆناغەدا گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە بەر ڕاگواستن و کاولکردن نەکەوتن، بەڵکو ئۆردوگای زۆرەملێی لێ دروستکرا، کە حکومەت ناوی نابوون بە (گوندی هاوچەرخ) و کرانە شوێنێك بۆ نیشتەجێکردنی ڕاگوێزراوەکانی ناوچەکانی دیکە. لەم چوارچێوەیەشدا لە ساڵی ١٩٧٨ ئۆردوگای شۆڕش (دێگەڵە) لەسەر جادەی سەرەکی هەولێر- کۆیە دروستکرا و بەشێك لە ڕاگوێزراوانی عەشیرەتی (برادۆست)ی لێ نیشتەجێکرا (قادر و جامباز، ٢٠١٣، ص٢٢٢؛ مینە، ٢٠١٢، ل١٨٨). قۆناغی سێیەم نێوان سالآنی (١٩٨٠-١٩٨٩) دەگرێتەوە، کە ئەم قۆناغە مەترسیدارترین و بەزەبرترین قۆناغی وێرانکردنی گوندەکانی کوردستان بووە. لەم قۆناغەدا حکومەتی عێراق شەڕکردنی لەگەڵ ئێران کردە بیانوویەك بۆ کاولکردنی تەواوی گوندەکانی کوردستان، بەشێوەیەك لەو قۆناغەدا (٢٧٧٦) گوند لە سەرتاسەری کوردستاندا وێرانکران (عەبدوڵڵا، ١٩٩٩، ل٩-١٠)، کە گوندەکانی شارۆچکەی کۆیەش لەو چوارچێوەیەدا بوون.

لە دوای هاتنە سەر کاری سەددام حوسێن وەك سەرۆك کۆماری عێراق لە ساڵی ١٩٧٩، دەستیکرد بە پیادەکردنی سیاسەتی ڕاگواستن، کە سەرەتاش لە ساڵی ١٩٨٠زیاتر لە (١٢٠) هەزار کوردی فەیلی لە ناوچەکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق بەرەو سنووری ئێران ڕاگواست. دواتر ناوچەکانی کوردستانیشی گرتەوە، لەوانەش هەردوو شارەدێی (بیارە و تەوێڵە) لە پارێزگای سلێمانی. لە پارێزگای هەولێریش دوو گوندی سەر بە شارەدێی تەقتەق و چەند گوندێکی سەر بە شارۆچکەی مەخمور و ناوچەی باڵەکایەتی ڕاگوێزران (محەمەد، ٢٠٠٤، ل١٣٤-١٣٥؛ مینە، ٢٠١٢، ل١٧٧). بەم شێوەیەش هەر لە سەرەتای ڕاگواستندا گوندەکانی شارۆچکەی کۆیەی گرتەوە.

لە ساڵی ١٩٨٥ حکومەت بەشێوەیەکی بەرفراوان دەستیکرد بە کاولکردنی گوندەکانی کوردستان. بەتایبەتی ئەو گوند و ناوچانەی، کە دەکەوتنە سەر جادە سەرەکییەکانی نێوان شارەکان و مەترسی ئەوەیان هەبوو هێزی پێشمەرگە بۆ بۆسەدانانەوە و شەڕ سوودی لێ ببینێت. بۆیە زۆربەی گوندەکانی سەر جادە

سەرەکییەکان ڕاگوێزران و وێرانکران. لەوانەش گوندەکانی سەر جادەی گشتی هەولێر-کۆیە (مینە، ٢٠١٢، ل١٩٥). لەم چوارچێوەیەشدا (١٧) گوند لە شارۆچکەی کۆیە ڕاگوێزران و کاولکران (محەمەد، ٢٠٠٤، ل١٣٨). لەو ماوەیەدا بەهۆی شەڕ و پێکدادان لەنێوان هێزەکانی پێشمەرگە و سوپای حکومەت لە بەشێك لە گوندەکاندا، کە هێزەکانی حکومەت زیانی زۆریان بەرکەوت، بۆیە لە ئەنجامی نائارامی ناوچەکەدا بەشێك لە دانیشتوانی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە ناوچەکانی خۆیان جێهێشت. لە نووسراوێکی نهێنی بەڕێوەبەرایەتی گشتی پەروەردەی پارێزگای هەولێر، کە لە ٨ی نیسانی ١٩٨٥ دا ئاراستەی بەڕێوەبەرایەتی ئەمنی هەولێر کراوە، ئاماژە بەوە دراوە، کە ژمارەیەك مامۆستای هەردوو شارەدێی شۆڕش و تەقتەق لە شارۆچکەی کۆیە، سەردانی بەڕێوەبەرایەتی گشتی پەروەردەی هەولێریان کردووە و ئاگاداریان کردوونەتەوە بەهۆی چۆڵکردنی بەشێك لە گوندەکان ناتوانن دەوام لە قوتابخانەکانیاندا بکەن (المديرية العامة للتربية في محافظة اربيل، ٨/٤/ ١٩٨٥). بۆیە دوای بەدواداچوونی بەڕێوەبەرایەتی ئەمنی هەولێر لە نووسراوێکی نهێنیدا لە ١٦ی نیسانی ١٩٨٥ دا ئاماژەی بەوە کردووە، کە دانیشتوانی هەریەك لە گوندەکانی (سماقوڵی گرتك، سماقوڵی سەروچاو، سماقوڵی گەلی، کرۆژ، سکتان)، گوندەکانی خۆیان جێهێشتووە و چۆڵ بوونە و تەنیا شوانی مەڕ و ماڵاتی لێ ماوە (مديرية أمن محافظة اربيل، ١٦/٤/ ١٩٨٥).

لە سەرەتای مانگی ئابی ١٩٨٥ دا زۆربەی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە خرانە چوارچێوەی ناوچەی قەدەغەکراوی ئەمنی و کارگێڕی، بۆیە حکومەت خزمەتگوزارییە گشتییەکانی لەو گوندانەدا بڕی. لە نووسراوێکی نهێنی لێژنەی ئەمنی کۆیە، کە لە ٨ی ئابی ١٩٨٥ دا ئاراستەی پارێزگای هەولێر- لێژنەی ئەمنی کراوە، تیایدا لیستی ناوی (٨٠) گوندی شارۆچکەی کۆیە هاتووە، کە پێشمەرگەی تێدا بووە، بۆیە کەرەستەی خواردەمەنییان لێ بڕدراوە (اللجنة الامنية في كويسنجق، ٨/٨/ ١٩٨٥). هەروەها هەموو ئەو بریکارانەی خۆراك، کە بەعسی نەبوون و خزم و کەسوکاریان لە پلەی یەکەم و دووەم لەنێو ڕیزەکانی پێشمەرگەدا هەبووە، بریکارەکانیان هەڵوەشێندراوەتەوە. بەگوێرەی نووسراوێکی نهێنی لێژنەی ئەمنی

کۆیە لە ٣ی تشرینی دووەمی ١٩٨٥ بەم هۆیەوە (١١) بریکاری کەرەستەی خواردەمەنی لە شارۆچکەکەدا هەڵوەشێندراونەتەوە (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١١/٣/ ١٩٨٥). سەبارەت بە قوتابخانەکانیش بەگوێرەی بروسکەیەکی نهێنی و بەپەلەی پارێزگای هەولێر- لێژنەی ئەمنی بۆ نووسینگەی ڕێکخستنی باکوور (مكتب تنظيم الشمال) لە ١٦ی تشرینی دووەمی ١٩٨٥ دەوامی (٧١) قوتابخانە لە گوندەکانی شارۆچکەکەدا تا کاتێکی نادیار ڕاگیراوە. هەروەها (٤) بنکەی تەندروستیش لە گوندەکان داخراون (محافظة اربيل-اللجنة الامنية، ١١/١٦/ ١٩٨٥). بۆ خوێندنی ساڵی ١٩٨٦ بە هەمان شێوە خوێندن لە سەرجەم قوتابخانەکانی گوندەکانی شارۆچکەکە ڕاگیراوە (محافظة اربيل-اللجنة الامنية، ٣/١٣/ ١٩٨٦). بەم شێوەیە لە ساڵی ١٩٨٦ سەرجەم گوندەکانی سەر بە شارۆچکەی کۆیە بوونەتە ناوچەی قەدەغەکراوی ئەمنی و خزمەتگوزارییە گشتییەکانیان لێ وەستێندراوە.

لە سەرەتاکانی ساڵی ١٩٨٦ دا حکومەت دەستیکرد بە ئامادەکاری بۆ هەڵکوتانەسەر ئەو گوندانەی شارۆچکەی کۆیە، کە لەژێر کاریگەری هێزەکانی پێشمەرگە بوون و حکومەت دەسەڵاتی بەسەریانەوە نەمابوو. بۆیە لە نووسراوێکی نهێنی بارەگای فەرماندەیی هێزەکانی (٤١) لە ١١ی شوباتی ١٩٨٦ دا، کە ئاراستەی پارێزگای هەولێر کراوە، تیایدا داواکراوە ناوی ئەو گوندانەیان بۆ بنێرن، کە لەژێر کاریگەری هێزەکانی پێشمەرگەن و پێویستە پەلامار بدرێن و هێرش بکرێتە سەریان. پارێزگاش ناوی (١٣٨) گوندی شارۆچکەی کۆیەی بۆ فەرماندەییەکە ناردووە، کە (٤٩) گوند سەر بە شارەدێی ناوەندی قەزا و (٤١) گوند سەر بە شارەدێی شۆڕش و (٤٨) گوند سەر بە شارەدێی تەقتەق بوون (مقر قيادة قوات/ ٤١، ١١/٢/ ١٩٨٦).

تەوەرەی دووەم:
پلان و بەرنامەی وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لە ساڵی ١٩٨٧

حکومەتی عێراق لە سەرەتاکانی ساڵی (١٩٨٧)ەوە، کەوتە دانانی پلانێکی سەرتاپاگیر بۆ ڕاگواستن و کاولکردن و سووتاندنی گوندەکانی کوردستان، لەنێویشیاندا گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە. ئەم ماوەیە هاوکات بوو لەگەڵ پەرەسەندنی چالاکییە سەربازییەکانی هێزەکانی پێشمەرگە لەدژی حکومەت لە شارۆچکەکەدا. بۆیە لە چەندین بەڵگەنامەی نهێنی دەزگا ئەمنی و سەربازی و کارگێڕییەکانی حکومەت و حزبی بەعسدا ئاماژە بە مەترسی چالاکییەکانی پێشمەرگە کراوە. لە نووسراوێکی نهێنی سەرکردایەتی لقی هەولێری حیزبی بەعس، کە لە ١٧ی شوباتی ١٩٨٧ ئاراستەی پارێزگای هەولێر-لێژنەی ئەمنی کراوە، ئاماژە بەوە کراوە، کە لە شەوی ٢٣ی کانوونی دووەمی ١٩٨٧ کۆمەڵێك پێشمەرگە چوونەتە گوندی دێگەڵە لە شارەدێی شۆڕش و بەسەر ماڵەکاندا دابەشبوون و نانیان خواردووە. لەبارەی قەبارەی هێزە سەربازییەکانی ئەوێ لە خەڵکی گوندەکەیان پرسیوە، بۆیە لە نووسراوەکەدا هاتووە کە "زانیارییەکان بەڵگەنە لەسەر ئەوەی، کە تێکدەرەکان نیازی ئەوەیان هەیە پەلاماری شارەدێی شۆڕش بدەن" (حزب البعث العربي الاشتراكي القطر العراقي- قيادة فرع اربيل، ٢/١٧/ ١٩٨٧). هەروەها لە بروسکەیەکی نهێنی و بەپەلەدا لە ١٧ی ئاداری ١٩٨٧ لێژنەی ئەمنی پارێزگای هەولێر فەیلەقی (١) و فەیلەقی (٥)ی سوپای ئاگادارکردووەتەوە، لە هێرشێکی هێزەکانی پێشمەرگە بۆ سەر شارۆچکەی کۆیە (اللجنة الامنية في محافظة اربيل، ٣/١٧/ ١٩٨٧). لە بروسکەیەکی دیکەی بەپەلەی پارێزگای هەولێر لە ٢٣ی ئاداری ١٩٨٧ بۆ وەزارەتی ناوخۆ، باس لەوە کراوە، کە لە شەوی ٢٢ی ئاداردا ڕەبییەکانی نزیك جادەی گشتی نێوان شارەدێی شۆڕش- کۆیە و گوندی گۆمەتاڵ لەلایەن هێزەکانی پێشمەرگەوە بە چەکی ئاربیجی و نارنجۆکی دەستی هێرشیان کراوەتە سەر و (٧) جاش کوژراون، کە سەر بە فەوجی (١٩) بوون. چەك و تەقەمەنی و بەڵگەنامە و کەلوپەلەکانی نێو ڕەبییەکەش دەستیان بەسەرداگیراوە (محافظة اربيل -الشؤون الداخلية، ٣/٢٣/ ١٩٨٧).

پلان و بەرنامەی ڕاگواستن و تێکدانی گوندەکانی کوردستان لەنێویشیاندا گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە، ڕاستەوخۆ لەلایەن (عەلی حەسەن مەجید)ی ئەندامی سەرکردایەتی حیزبی بەعسەوە سەرپەرشتی کراوە و نەخشەی بۆ کێشراوە. ئەمەش دوای ئەوەی نێوبراو بەگوێرەی بڕیارێکی (سەددام حوسێن)ی سەرۆك کۆماری عێراق و سەرۆکی ئەنجوومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی حیزبی بەعس لە ٢٩ی ئاداری ١٩٨٧ کرایە بەرپرسی هەموو ناوچەکانی کوردستان و نوێنەرایەتی حیزبی بەعسی دەکرد بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتەکانی حیزبەکە لەو ناوچانەدا، بەشێوەیەك کە سەرجەم دەزگا مەدەنی و ئەمنی و سەربازییەکانی ناوچەکە دەبوو بڕیار لەو وەربگرن (الخرسان، ٢٠٠١، ص٨١٧).

بۆ دانان و خستنەڕووی بەرنامەی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی پارێزگای هەولێر و دهۆك لەنێویشیاندا گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لە ١٣ی نیسانی ١٩٨٧ دا کۆنگرەیەك لە بارەگای فەیلەقی (٥)ی سوپا بەسەرپەرشتی لیوا ڕوکن (طالع خلیل ارحیم)ی فەرماندەی فەیلەقی (٥) بەسترا. لەو کۆنگرەیەدا زۆربەی بەرپرسە سەربازی و حیزبی و کارگێڕییەکانی پارێزگای نەینەوا و هەولێر و دهۆکی حیزبی بەعس تێیدا بەشداربوون. لەوانەش (لیوا عبد سلمان حمندی/ ڕازگر (امین سر)ی لقی عموریەی سەربازی، ڕازگری لقی حزبی بەعس لە هەریەك لە پارێزگاکانی نەینەوا و هەولێر و دهۆك، پارێزگارەکانی هەردوو پارێزگای هەولێر و دهۆك، جێگری پارێزگاری نەینەوا، بەڕێوەبەری ئەمنی ناوچەی ئۆتۆنۆمی، بەڕێوەبەری ئەمنی پارێزگای نەینەوا، بەڕێوەبەری ئەمنی پارێزگای هەولێر، بەڕێوەبەری ئەمنی پارێزگای دهۆك، فەرماندەی فیرقەی ٢٣، فەرماندەی فیرقەی ٣٣، فەرماندەی هێزەکانی/ ٣٨، فەرماندەی هێزەکانی/٤٥). لە سەرەتای کۆنگرەکەدا فەرماندەی فەیلەقی (٥) ئاماژەی بەوە داوە کە پلانی تێکدان و وێرانکردنی گوندەکان بۆ گەڕانەوەی ئارامی و ئاسایشە لە ناوچەکانی کوردستان و کۆتایی هێنانە بە کاری تێکدەرانە بۆ تا هەتایە. پاشان دەستنیشانی ئەو گوندە قەدەغەکراوە ئەمنیانە کراوە، کە پێویستە لەپێشەوە ڕابگوازرێن، هەروەها تاوتوێی ڕێکار و پێداویستی و بەرنامەی کاری بەرپرسیارێتی فەیلەقی (٥) بۆ سەرکەوتنی پرۆسەی ڕاگواستن کراوە. دواتر فەرماندەی فەیلەقی (٥)

بەگوێرەی بڕیار و ڕاسپاردەکانی (عەلی حەسەن مەجید)ی ڕازگری نووسینگەی ڕێکخستنی باکوور نەخشە و قۆناغەکانی پرۆسەی ڕاگواستنی گوندەکانی دیاریکردووە، کە بەم شێوەیە بووە:

١- لە ١١ی نیسان تا ٢٠ی نیسانی ١٩٨٧ قۆناغی ئاراستەکردن و هۆشیارکردنەوەی گوندنشینەکانە، بەشێوەیەك ئەو تێگەیشتنەیان لا دروست بکرێت، کە ڕاگواستنیان لە گوندەکانەوە بۆ کۆمەڵگاکان لە بەرژەوەندیی ئەوانە و زیانیان بەرناکەوێت. بۆ ئەو مەبەستەش لێژنەی ئەمنی کۆیە چەندین کۆڕ و کۆبوونەوەیان لەگەڵ گوندنشینەکانی شارۆچکەکەدا کردووە. بۆنموونە لە ١٦ی نیساندا لەگەڵ دانیشتوانی گوندەکانی (شێخەلوان، گۆپتەپە، تەکەور) کۆبوونەتەوە (قائمقامية قضاء كويسنجق، ١٦/٤/ ١٩٨٧، بڕوانە: پاشکۆی ژمارە ٣).

٢- لە ٢١ی نیسان تا ٢٠ی ئایاری ١٩٨٧ قۆناغی یەکەمی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانە، کە بەپێی پلانەکە (٢٦) گوندی شارۆچکەی کۆیە، (١٥) گوند لە ناوەندی قەزا و (٤) گوندی شارەدێی شۆڕش و (٧) گوندی شارەدێی تەقتەق دەبێ لەو قۆناغەدا وێران بکرێن.

٣- لە ٢١ی ئایار تا ٢٠ی حوزەیرانی ١٩٨٧ قۆناغی دووەمی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانە. ئەرکی بەرپرسیارێتی جێبەجێکردنی پلانەکەش خراوەتە ئەستۆی فەرماندە سەربازییەکان. بەشێوەیەك ڕاگواستن و وێرانکردنی هەر کۆمەڵە گوندێك لەژێر سەرپەرشتی فەرماندەیەکی سەربازیی دیاریکراودا جێبەجێ بکرێت. بۆ نموونە وێرانکردنی گوندەکانی پارێزگای هەولێر لەنێویشیاندا گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لەژێر سەرپەرشتی فەرماندەی فیرقەی (٢٣) و فەرماندەی فیرقەی (٣٣) و فەرماندەی هێزەکانی/٤٥ و فەرماندەی بەرگری نیشتمانی/٥ بووە. ئەمە لەگەڵ دابینکردنی پێداویستیيە ئەندازەییەکانی وەك شۆفڵ و بلدۆزەر و ناقیلە لەکاتی جێبەجێکردنی پلانەکەدا (قيادة الفيلق الخامس، ٢١/٤/ ١٩٨٧، ص١-٢).

هەر لەو کۆنگرەیەدا فەرماندەی فەیلەقی (٥) چەندین ڕێنمایی بۆ جێبەجێکردنی پلانەکە خستووەتەڕوو. لەوانەش پێویستە جێبەجێکردنی قۆناغی

یەکەمی پلانەکە لەو گوندانەوە دەست پێبکات، کە لە ناوەندی شارەکان و ڕێگا سەرەکییەکانەوە نزیکن، ئەمەش لەبەر ئەم هۆکارانە:

١- ئەو گوندانە لە ناوەندی شارەکان و ڕێگا سەرەکییەکان نزیکن و مایەی مەترسین.

٢- وێرانکردنی ئەو گوندانە وادەکات کە هێزەکانی پێشمەرگە لە شارەکان دووربخرێنەوە.

٣- وێرانکردنیان پێویستی بە پرۆسەی سەربازی گەورە نییە، چونکە ژمارەی پێشمەرگەی تێدا کەمە و ئەوان لە قووڵایی گوندەکاندا ژمارەی زیاتریان هەیە.

٤- بەهۆی نزیکی گوندەکانەوە، دەکرێت بە کەمترین هێزی سەربازی زۆرترین گوند ڕابگوازرێن (قيادة الفيلق الخامس، ٢١/٤/ ١٩٨٧، ص٣).

٥- ڕاگواستنی گوندە نزیك شارەکان کاریگەری دەروونی لەسەر هێزەکانی پێشمەرگە دەبێت لە گوندە دوورەکان و لەوانەیە ببێتە مایەی ئەوەی ژمارەیەك لەوان بگەڕێنەوە نێو ڕیزەکانی حکومەت. لەلایەکی دیکە فەرماندەی فەیلەقی ناوبراو ئاماژەی بەوە کردووە پێویستە لە قۆناغی یەکەمدا هەوڵ بدرێت زۆرترین ژمارەی گوند ڕابگوازرێن. لە قۆناغی دووەمدا زیاتر جەخت لەو گوندانە بکرێتەوە، کە پێویستییان بە هێزی سەربازیی زیاتر و کاری هاوبەشی نێوان فەیلەقی (٥) و فەیلەقی (١) هەیە. هەروەها فەرماندەکە باسی لەوە کردووە، کە چەندین خێزانی نیشتەجێی گوندە قەدەغەکراوەکان ئامادەیی خۆیان دەربڕیوە گوندەکانی خۆیان جێبهێڵن و لە کۆمەڵگا زۆرەملێیەکان نیشتەجێ بن، کە دەزگا کارگێڕییەکان لە قۆناغی ئاراستەکردن و هۆشیارکردنەوەدا ئامادەیان کردووە. بۆیە دەکرێت ئەو خێزانانە بەر لە دەستپێکردنی قۆناغی یەکەم بە هەماهەنگی لەگەڵ هێزە سەربازییەکان و پارێزگارەکان ڕابگوازرێن (قيادة الفيلق الخامس، ٢١/٤/ ١٩٨٧، ص٥).

جگە لەمانە لە کۆنگرەکەدا بڕیاری ئەوە دراوە، کە سەرجەم فیرقە و فەرماندە سەربازییەکان بەیەکەوە کار بکەن و هەڵوێست و کارەکانی ڕۆژانەیان بۆ فەیلەقی (٥) بنووسن تا لە فەیلەقەوە بۆ نووسینگەی ڕێکخستنی باکوور بەرز بکرێتەوە، بۆ ئەوەی ئاگاداری چالاکی رۆژانەی یەکە سەربازییەکان بن. فیرقە و فەرماندە

سەربازییەکانیش پێویستە هەماهەنگی لەگەڵ پارێزگاکان بکەن بۆ دابینکردنی پێداویستییەکان. پێویستە پارێزگاکانیش ئاماری ورد دەربارەی ئەو خێزانانەی، کە ڕادەگوازرێن بدەنە فەیلەق و فیرقە و فەرماندەییە سەربازییەکان، بۆ ئەوەی لە حاڵەتی فەراهەمنەبوونی خانوو، خیوەتی پێویست بۆ نیشتەجێکردنی خێزانە ڕاگوێزراوەکان دابین بکرێت. لە درێژەی پلانی وێرانکردنی گوندەکاندا ئاماژە بەوە کراوە، پێویستە فیرقە و فەرماندە سەربازییەکان سوود لە مەفرەزە ئەندازەییە سەربازییەکان وەربگرن، لەکاتی پشکنینی ڕێگا و ئەو گوندانەی وێران دەکرێن، چونکە ئەگەری ئەوە هەیە لەلایەن هێزەکانی پێشمەرگەوە مینڕێژ کرابن. هەروەها بەگوێرەی پلانەکە دەبوو پرۆسەی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکان لە یەك کاتدا بێت، ڕێگە بەوە نەدرێت گوندنشینەکان خانووەکانیان چۆڵ بکەن و گوندەکان بە چۆڵی بمێننەوە، تا نەبنە پەناگەیەك بۆ هێزەکانی پێشمەرگە (قیادة الفیلق الخامس، ٢١/٤/ ١٩٨٧، ص٦-٧).

تەوەرەی سێیەم:
پرۆسەی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لە ساڵی ١٩٨٧

پرۆسەی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لەلایەن بەرپرسانی سەربازی و سیاسی و کارگێڕی بە دوو قۆناغی جیا نەخشەی بۆ کێشراوە، وەك لە پێشتردا ئاماژەی پێدرا. دواتر هەر بەپێی ئەو پلان و بەرنامەیە پرۆسەکە ئەنجامدرا. بۆیە لە خوارەوەدا باس لە هەردوو قۆناغەکە دەکەین.

١- قۆناغی یەکەمی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکان (٢٠/٤-٢٠/٥/ ١٩٨٧)

بەر لە دەستپێکی پرۆسەی ڕاگواستن و وێرانکردن، زانیاریی تەواو لەلایەن بەرپرسانی کارگێڕی و سەربازی دەربارەی گوندەکانی شارۆچکەکە تۆمارکراوە. لە نووسراوێکی نهێنی پارێزگای هەولێر، کە لە ٩ی نیسانی ١٩٨٧ بۆ فەیلەقی (٥) ناردراوە، واتە (١٢) ڕۆژ بەر لە دەستپێکردنی قۆناغی یەکەم. چەندین داتا و زانیاری لەبارەی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە خراوەتەڕوو. بەگوێرەی نووسراوەکە ژمارەی گوندەکانی شارۆچکەکە (١٤٦) گوند بووە و بە بەراورد لەگەڵ ئاماری ساڵی ١٩٧٧

تەنیا (١) گوند زیاد بووە، کە ئەویش لە ناوەندی قەزا بووە. لەو ژمارەیە (٤٩) گوند کەوتوونەتە ناوەندی قەزا و (٥٤) گوند لە شارەدێی تەقتەق و (٤٣) گوند لە شارەدێی شۆڕش بوون. (٨) گوند لەو کاتەدا و بەر لە دەستپێکردنی قۆناغی یەکەم ڕووخاو بووە، کە (٦) گوندی سەر بە شارۆچکەی ناوەند و (٢) گوند لە هەریەك لە شارەدێی تەقتەق و شۆڕش بوون. هەروەها تەنیا (١٢٨) گوند لەو کاتەدا ئاوەدان بوون و خەڵکیان تێدا بووە، کە (٤١) گوندی ناوەندی قەزا و (٤٨) گوندی شارەدێی تەقتەق و (٣٩) گوندی شارەدێی شۆڕش بوون (محافظة اربيل-اللجنة الامنية، ٤/٩/ ١٩٨٧). بەم شێوەیەش نزیکەی دوو هەفتە بەر لە دەستپێکردنی قۆناغی یەکەمی ڕاگواستن و کاولکردن، (١٢٨) گوند لە شارۆچکەی کۆیەدا ئاوەدان بوون و ژیان تێیاندا ئاسایی بووە.

قۆناغی یەکەمی ڕاگواستن و وێرانکردن و سووتاندنی گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە، لە ڕۆژی ٢٠ی نیسانی ١٩٨٧ دەستیپێکرد. واتە ڕۆژێك بەر لەو وادەیەی، کە لە پلانەکە نەخشەی بۆ کێشرابوو. دوو هەفتە بەر لە دەستپێکی وێرانکردنی گوندەکان گوندنشینەکان هەواڵی ڕاگواستنی خۆیان زانیوە، بۆیە زۆربەیان گوندەکانیان چۆڵکردووە، کە ئەمەش پێچەوانەی پلانەکانی حکومەت بوو، چونکە حکومەت دەیویست ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکان لە یەك کاتدا بێت، وەك لە پێشتردا باسی لێوەکرا. تەنیا ژمارەیەکی کەم لە خێزانەکان ماونەتەوە و حکومەت لەڕێگەی ئۆتۆمبێلی بارهەڵگر ڕایگواستوون. بەگوێرەی نووسراوێکی نهێنی بەڕێوەبەرایەتی شارەوانی هەولێر (٧) گەلابە بۆ ڕاگواستنی گوندەکانی شارۆچکەکە تەرخانکراوە (مديرية بلديات محافظة اربيل، ٤/١٩/ ١٩٨٧). بەم شێوەیەش دوای کۆچپێکردنی دانیشتوانەکەی دەستکرا بە تێکدان و کاولکردن، کە هێزە سەربازییەکانی سوپا و چەکدارەکانی فەوجەکانی بەرگری نیشتمانی (جاش)ەکان تێیدا بەشداربوون. یەکەمین گوند لەسەر ئاستی شارۆچکەی کۆیە گوندی (شێخەلوان)ی سەر بە ناوەندی قەزا لە ٢٠ی نیساندا وێرانکرا (اللجنة الامنية في كويسنجق، ٤/٢٠/ ١٩٨٧). ئەم گوندە گوندێکی بچووك بووە و تەنیا لە (٦) ماڵ پێکهاتوون و ژمارەی دانیشتوانی (١٨) کەس بووە و (٧) کم لە کۆیە دوورە. بەگوێرەی نووسراوێکی نهێنی لێژنەی

ئەمنی کۆیە گوندەکە وەك بارەگایەکی پێشمەرگەی لێ هاتووە و هێزەکانی پێشمەرگە بە بەردەوامی سەردانیان کردووە. هەر بەگوێرەی نووسراوەکە (١٢) کەس لە دانیشتوانەکەی لایەنگری حکومەت بوون و ئەوانی دیکە پشتگیری پێشمەرگەیان کردووە (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٢/٥/ ١٩٨٦). لەڕاستیدا ژمارەی لایەنگرانی حکومەت لەو گوندە و گوندەکانی دیکەشدا، کە لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی حکومەت ئاماژەیان پێدەکرێت، جێگەی متمانە نین، چونکە زۆربەی هەرە زۆری گوندنشینەکان دژی حکومەت بوون، یان لایەنگر یا هاوکار و یارمەتیدەری پێشمەرگە بوون. پێدەچێت موختاری گوندەکان زێتر بۆ خۆڕەپێشکردن لە حیزبی بەعس، ژمارەی لایەنگرانی حکومەتیان زیاد نووسیبێت و بۆ بەرپرسانی سەرەوەی خۆیان بەرزکردبێتەوە.

گوندی (گۆپتەپە)ی سەر بە شارەدێی شۆڕش وەك دووەمین گوند لە شارۆچکەکەدا لە ڕۆژی ٢١ی نیسان نیوەی وێرانکرا (قائمقامية كويسنجق، ٤/٢٢/ ١٩٨٧). لە ڕۆژی دواتردا، واتە ٢٢ی نیسان، نیوەکەی دیکەی ڕووخێندرا (قائمقامية كويسنجق، ٤/٢٣/ ١٩٨٧). ئەم گوندە (١٢) کم لە کۆیە دوورە و لە (٣٨) خانوو پێکهاتووە و ژمارەی دانیشتوانی (١٨٦) کەس بووە. بەگوێرەی نووسراوە نهێنییەکانی حکومەت، گوندەکە ڕێگای تێپەڕبوونی هێزەکانی پێشمەرگە بووە. هەر لە هەمان ڕۆژدا (٢٢ی نیسان) هەردوو گوندی (تەکەور)ی سەر بە شارەدێی شۆڕش و (کێلە سپی)ی سەر بە شارەدێی ناوەندی قەزا وێرانکران. گوندی یەکەمیان (١٠) کم لە کۆیە دوورە، لە (٢٥) خانوو پێکهاتووە و ژمارەی دانیشتوانی (١٢٣) کەس بووە. بەگوێرەی نووسراوە نهێنییەکانی حکومەت گوندەکە پێشمەرگەی تێدابووە و ڕێگای تێپەڕبوونیان بووە. گوندی دووەمیش (٨) کم لە کۆیە دوورە و تەنیا لە (٢) ماڵ پێکهاتووە و ژمارەی دانیشتوانی (٧) کەس بووە. حکومەت گوندەکەی وەك بارەگایەکی پێشمەرگە ئەژمار کردووە (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٢/٥/ ١٩٨٦).

لە ڕۆژی ٢٣ نیسان نیوەی گوندی (گۆمەشین) و لەگەڵ گوندی (پیرەر)ی سەر بە شارەدێی شۆڕش وێرانکران، لە ڕۆژی دواتردا (٢٤ی نیسان) نیوەکەی دیکەی گوندی (گۆمەشین) لەگەڵ زەویدا تەختکرا (قائمقامية كويسنجق، ٤/٢٥/ ١٩٨٧،

العدد/ ١٥٣؛ قائمقامية كويسنجق، ٤/٢٥/ ١٩٨٧، العدد/ ١٥٥، بڕوانە: پاشکۆی ژمارە ٤). گوندی یەکەمیان لە (٨٦) خانوو پێکهاتووە و ژمارەی دانیشتوانی (٤٦٦) کەس بووە. بەگوێرەی نووسراوە حکومییەکان ژمارەیەکی کەمی پێشمەرگە هاتوچۆی گوندەکەیان کردووە. بەڵام (٧٩) کەس لایەنگری هێزەکانی پێشمەرگە بوون و (١) پێشمەرگەشی هەبووە. گوندی دووەمیان لە (٣١) خانوو پێکهاتووە و ژمارەی دانیشتوانی (١٥٢) کەس بووە (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٢/٥/ ١٩٨٦). لە ڕۆژی ٢٥ی نیساندا گوندەکانی (هەواوانی سەروو، هەواوانی خواروو، قەیسەری، شیوەسەن، ئاسکی کۆیە، تۆپزاوە، مام مەحمودە)ی سەر بە شارەدێی ناوەندی قەزا وێرانکران (قائمقامية كويسنجق، ٤/٢٥/ ١٩٨٧). لە ڕۆژی ٢٦ی نیساندا هەرسێ گوندی (ئێلنجاغی گەورە (ئێلنجاغی شێخان)، ئێلنجاغی بچووك (ئێلنجاغی خوارێ)، مەرزان)ی سەر بە شارەدێی تەقتەق لەگەڵ زەویدا تەختکران (قائمقامية كويسنجق، ٤/٢٧/ ١٩٨٧، بڕوانە: پاشکۆی ژمارە ٥). لە ڕۆژی ٢٨ی نیساندا هەردوو گوندی (باوەقوب و گورزەیی)ی سەر بە شارەدێی شۆڕش وێرانکران (قائمقامية كويسنجق، ٤/٢٩/ ١٩٨٧). لە ڕۆژی ٢٩ی نیساندا هەرچوار گوندی (تەرگێنە، ئاریان، باقلێن، ئەشکەوت سەقا)ی سەر بە شارەدێی شۆڕش کاولکران (قائمقامية كويسنجق، ٤/٣٠/ ١٩٨٧).

لە ڕۆژی ٣٠ی نیساندا هەردوو گوندی (گۆمەتاڵ و سماق شیرینی گەورە)ی سەر بە شارەدێی شۆڕش وێرانکران (مديرية ناحية شورش، ٤/٣٠/ ١٩٨٧، بڕوانە: پاشکۆی ژمارە ٦). گوندی یەکەمیان (٧٢) خانوو و ژمارەی دانیشتوانیشی (٣٦٥) کەس بووە. بەگوێرەی نووسراوە نهێنییەکانی حکومەت (١٦٤) کەس لە گوندەکە لایەنگری پێشمەرگە بوونە و (١) پێشمەرگەشی لێبووە. ڕێگایەکی تێپەڕبوونی هێزەکانی پێشمەرگە بووە. گوندی دووەمیان (٢٦) خانوو و ژمارەی دانیشتوانیشی (١٢٩) کەس بووە (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٢/٥/ ١٩٨٦). لە ١ی ئاياری ١٩٨٧ هەردوو گوندی (عەبداڵان و بارەمیش)ی سەر بە شارەدێی ناوەندی قەزا وێرانکران. گوندی یەکەم (٥) خانوو و ژمارەی دانیشتوانیشی (٢٥) کەس بووە. گوندی دووەم (٢) خانوو و ژمارەی دانیشتوانیشی (٨) کەس بووە. لە ٢ی ئایاردا گوندی (شیلە/

شیلێ)ی سەر بەشارەدێی ناوەندی قەزا کاولکرا (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٢/٥/ ١٩٨٦؛ قائمقامية كويسنجق، ٥/٢/ ١٩٨٧). لە ٧ی ئایاردا گوندی (تاڵەبانی بچووك)ی سەر بە شارەدێی تەقتەق وێرانکرا. لە ٩ی ئایاردا گوندی (کونە گورگ)ی سەر بە شارەدێی تەقتەق کاولکرا (قائمقامية كويسنجق، ٥/٩/ ١٩٨٧). لە ١٠ی ئایاردا گوندی (تاڵەبانی گەورە)ی سەر بە شارەدێی تەقتەق وێرانکرا (قائمقامية كويسنجق، ٥/١١/ ١٩٨٧). لەنێوان ١١-٢٠ ئایاری ١٩٨٧ گوندەکانی (بیستانە، کانی کەند، داربەڕوولە، مام قلینج) ی سەر بە شارەدێی ناوەندی قەزا و گوندی (گەرمك)ی سەر بە شارەدێی تەقتەق وێرانکران (اللجنة الامنية في كويسنجق، ٥/١٢/ ١٩٨٧؛ اللجنة الامنية في كويسنجق، ٥/٢١/ ١٩٨٧). لە کۆتا ڕۆژی قۆناغی یەکەمیشدا هەموو ئەو گوندانەی تا ئەو کاتە وێران نەکرابوون، تۆپباران کراون، ئینجا کاولکراون. بەگوێرەی بروسکەیەکی نهێنی و بەپەلەی عەلی حەسەن مەجید بۆ فەرماندەی فەیلەقی (١) و (٥) ئەو گوندانەی کە لە قۆناغی یەکەمدا ڕاگواستن دەیانگرێتەوە و ماوەی ڕاگواستنیان کۆتایی پێهاتووە و هێشتا تێکنەدراون، پێویستە بە تۆپ و هاوەن لێیان بدرێت، ئینجا بچنە نێویانەوە و کاولبکرێن (قيادة مكتب تنظيم الشمال، ١٩٨٧/٥/٢٠). بەم شێوەیە لە قۆناغی یەکەمدا (٤٢) گوندی سەر بە شارۆچکەی کۆیە کاولکران. (١٧) گوندی سەر بە شارەدێی ناوەندی قەزا و (١٨) گوندی سەر بە شارەدێی شۆڕش و (٧) گوندی سەر بە شارەدێی تەقتەق. ئەمە لەکاتێکدا بەگوێرەی پلانی وێرانکردنی گوندەکان دەبوو لە قۆناغی یەکەمدا (٢٦) گوند وێران بکرێت. ئەمەش نیشانەی خێرایی بەجێگەیاندنی پرۆسەکەیە لەلایەن یەکە سەربازییەکانەوە.

لە قۆناغی یەکەمی وێرانکردنی گوندەکاندا، بەرپرسانی سیاسی و سەربازی ڕەخنەیان لە شێوەی جێبەجێکردنی پرۆسەکە گرتووە. بەتایبەتی وێراننەکردنی تەواوەتی بەشێك لە گوندەکان. لەو بارەیەوە لە بروسکەیەکی نهێنی و بەپەلەی (ڕازی حەسەن سەلمان)ی جێگری ڕازگری سەرکردایەتی نووسینگەی باکور لە ٢٥ی نیسانی ١٩٨٧ دا ئاماژە بەوەکراوە، کە عەلی حەسەن مەجید داوای کردووە، هەر هێزێك کە دەردەچێت بۆ وێرانکردنی گوندێك پێویستە گوندەکە بەتەواوی وێران بکات، ئینجا لە ناوچەکە بکشێتەوە (مكتب تنظيم الشمال، ٤/٢٥/ ١٩٨٧). لە

نووسراوێکی دیکەی فەرماندەی (هێزەکانی ڕەشید) لە ١٣ی ئایاری ١٩٨٧، کە بۆ پارێزگای هەولێر ڕەوانەکراوە، ئاماژە بەوەکراوە پرۆسەی وێرانکردنی گوندەکان لە ئاستی پێویستدا نییە. بەشێك لە خانوو و کێڵگە و دیواری بیناکان بەتەواوی نەڕووخێندراون، ئەمەش یارمەتی هێزەکانی پێشمەرگە دەدات تا خۆیان لێ حەشار بدەن. بۆیە داوای کردووە دووبارە گوندەکان وێران بکرێنەوە، بەشێوەیەك لەگەڵ زەویدا تەخت بکرێن و هیچ شوێنەوارێکیان نەمێنێت. هەروەها داوای کردووە سەرجەم پاشماوەی خانووەکان وەك تەختە و دەرگا و پەنجەرە و کەرەستەکانی دیکە لە شوێنەکە لابرێن، ئەگەر ئەوەش نەکرا، ئەوە دەبێ بسووتێندرێن (آمرية مواقع قيادة قوات الرشيد، ١٣/٥/ ١٩٨٧).

٢- قۆناغی دووەمی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکان (٢١/٥- ٢٠/٧/ ١٩٨٧)

بۆ پلاندانان و جێبەجێکردنی پرۆسەی وێرانکردنی گوندەکان لە قۆناغی دووەمدا، لە ١٠ ئایاری ١٩٨٧ لە بارەگای فەرماندەیی فەیلەقی (٥) دا بە ئامادەبوونی فەرماندەی فەیلەق لیوا ڕوکن (طالع خليل ارحيم) و پارێزگارەکانی پارێزگاکانی نەینەوا و هەولێر و دهۆك و ڕازگری حیزبی بەعس و بەڕێوەبەرە ئەمنییەکان لە هەر سێ پارێزگاکەدا، لەگەڵ (١٢) فەرماندەی دیکەی سەربازی، کۆنگرەیەك بەسترا. لەو کۆنگرەیەدا فەرماندەی فەیلەق تیشکی خستووەتە سەر ئەوەی، کە لە قۆناغی یەکەمدا تا ئەو کاتە جێبەجێکراوە، دواتریش باسی لە دەستپێکی قۆناغی دووەم کردووە، کە پێویستە بە بەراورد بە قۆناغی یەکەم بەخێراییەکی زیاتر پرۆسەکە تەواو بکرێت. ئاماژەی بەوەداوە کە لە قۆناغی یەکەمدا ڕۆڵی فەوجە جاشەکان بەگوێرەی پێویست نەبووە، بۆیە دەبێت لە قۆناغی دووەمدا ڕۆڵی زیاتر ببینن، بەتایبەتی ئەو فەوجانەی کە پێکهاتەی عەشایەری تێیاندا بەهێزە. هەروەها باسی لەوە کردووە لەبەرئەوەی گوندەکانی قۆناغی دووەم کەوتوونەتە قووڵایی ناوچەکانی ژێر هەژموونی هێزەکانی پێشمەرگە، بۆیە پێشبینی دەکەن لەو قۆناغەدا ڕووبەڕووی بەرگرییەکی سەخت ببنەوە. لەلایەکی دیکە لە کۆنگرەکەدا ئاماژە بەوەدراوە، کە هێزەکانی پێشمەرگە کاریگەرییەکی گەورەیان لەسەر گوندنشینەکان هەیە و هەندێك

لە دانیشتوان پەیوەندییان پێوەکردوون و بوونەتە پێشمەرگە، بۆیە داواکراوە بەشێوەیەکی چڕ گوندنشینەکان هۆشیاربکرێنەوە و چاودێرییەکی توندی کەسانی گومانلێکراو بکەن. جگە لەمانەش بڕیاردراوە چاودێری جووڵەی تراکتۆری گوندەکان بکرێت و دەستب گیرێت بەسەر هەموو ئەو تراکتۆرانەی، کە لە دەرەوەی شارەکانن (قيادة الفيلق الخامس، ١٩٨٧/٥/٢٤، ص١-٥).

لە نووسراوێکی نهێنی لیژنەی ئەمنی کۆیەش بۆ پارێزگای هەولێر لە ١١ی نیسان جەخت لە گرنگی و مەترسی قۆناغی دووەمی وێرانکردنی گوندەکان کراوەتەوە. بۆیە چەندین داواکارییان هەبووە بۆ دابینکردنی ئامێر و ئۆتۆمبێل و کەرەستەی ئەندازەیی و هێزی سەربازی. لەوانەش: تەرخانکردنی سێ فەوجی جاش بۆ گەمارۆدان و پشکنین و هەڵکوتانە سەر گوندەکان، فەوجێکی مغاوير و (٥٠٠) چەکداری مەفرەزە تایبەتەکان، سریەیەکی تانك و سریەیەکی ناقیلە، سێ هاوەنی ١٠٠ ملم و سێ تۆپی مەدفەعی ١٠٦ ملم، سێ تیمی پزیشکی، سێ ئۆتۆمبێلی فریاکەوتن (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٩٨٧/٥/١١).

بەگوێرەی بەڵگەنامەیەکی نهێنی لیژنەی ئەمنی کۆیە لە ماوەی قۆناغی دووەمی ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکاندا (٢١ی ئایار- ٢٠ی تەممووزی ١٩٨٧) ژمارەی ئەو گوندانەی شارۆچکەی کۆیە کە ڕاگوێزراون و لەگەڵ زەویدا تەخت کراون (٨٦) گوند بووە. (٢٦) گوند سەر بە شارۆچکەی ناوەند بوون، کە بریتی بوون لەمانە: (بارەمیش، مزگەوتۆکە، دارە مەزن، ئاودەلۆك، حاجی قەڵا، شیواشۆك قەلەم، بامورتکان، کفرە دۆڵ، گرد هەنجیر، قەشقە، تیمارۆك، دۆندار، شەوگێڕ، باجوان، کێلە خوار، کافرۆشیان، حەمە بایزان، باواجی، کرۆژ، سماقوڵی سێنان، سماقوڵی گرتك، جەلی، پیبازۆك، قۆریتان، کۆلکە ڕەش، گرد گۆران). (٥٢) گوندیش سەر بە شارەدێی تەقتەق بوون، کە بریتی بوون لەمانە: (سوێرەلە، قازبەگیان، قوڕە بەرازەی گچکە، قوڕە بەرازەی گەورە، ناسراغا، داوداوە، کانی کورد، سوورە قەڵا، بانە قەڵات، قولقولە، تەکەلتوو، باغەنجیر، شیوەجان، تاحونە، قەسر خەرابە، خەرابە، ئیلەڵڵا، کانی سوور، کێلە سپی، کاولان، بۆگەد، کانی ڕەش، ئەلیاسە سوور، قەنبەر، باغە چنێرە، مەرزانی کانی قەبران، گرمك ساتوقەڵا، چۆم حەیدەر، گۆمەشین، کارێز، مخەڕەس، کانیبی،

جل بەسەر، کونە گورگ، کانی هەنجیر، مەلا زیاد، کانی لەلە، کانی ڕەش، بانی گوڵان، ڕەحماناوە، قزلو، قەسرۆك، ئۆمەرگومبەت، سێگردکان، سێ کانی، قەسر، بەردە سپی، کانی سلێمان، سارتکە، ئاوماڵ، شەیتان، شیواشۆکی گەورە). هەروەها (٨) گوندیش سەر بە شارەدێی شۆڕش بوون، کە بریتی بوون لەمانە: (قورتەلاس، شاخەپیسکە، بایزاغا، داربەسەری گەورە، داربەسەری گچکە، سماقە، نێرەگین، بەردبڕ) (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٩٨٧/٨/١٣).

لە وێرانکردنی گوندەکاندا لە قۆناغی یەکەم و دووەمدا شۆفڵ و بلدۆزەر بەکارهاتووە، کە هەندێکیان تایبەت بوون بە یەکە سەربازییەکان و ئەوانی دیکەش سەر بە بەڕێوەبەرایەتی شارەوانی هەولێر بوون. لەگەڵ هەڵهاتنی خۆردا تا کاتی ڕۆژئاوابوون کاریان کردووە. لە قۆناغی یەکەمی وێرانکردنی گوندەکاندا لە نووسراوێکی نهێنی بەڕێوەبەرایەتی شارەوانی هەولێردا ئاماژە بە (١٤) شۆفڵ و (٢) بلدۆزەری بەڕێوەبەرایەتییەکە لەگەڵ ناوی شۆفێر و ژمارەی ئۆتۆمبێلەکان کراوە، کە بەشدارییان لە کاولکردن و تێکدانی گوندەکاندا کردووە (مديرية بلديات محافظة اربيل، ١٩٨٧/٤/١٩). لە قۆناغی دووەمی وێرانکردنی گوندەکانیشدا (٢٥) شۆفڵ بەکارهاتوون، لەگەڵ (٥) ئۆتۆمبێلی جۆری (فاون) بۆ گواستنەوەی شۆفڵەکان (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٩٨٧/٥/١١) ژمارەیەکی زۆری شۆفڵەکان ڕۆژانە لەکاتی ڕووخاندنی گوندەکاندا لەکارکەوتوون. بۆ نموونە بەگوێرەی بروسکەیەکی نهێنی و بەپەلەی لێژنەی ئەمنی کۆیە بۆ پارێزگای هەولێر لە ٢٩ی نیسانی ١٩٨٧ دا (٤) شۆفڵ لەکارکەوتوون (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٩٨٧/٤/٢٩). تەنانەت لە هەندێك ڕۆژدا تەواوی شۆفڵەکان لەکارکەوتوون و پرۆسەی وێرانکردنی گوندەکان وەستاوە. وەك لە نووسراوێکی لێژنەی ئەمنی کۆیە بۆ پارێزگای هەولێر لە ٤ی ئاياردا ئاماژە بەوەکراوە لەم ڕۆژەدا هیچ گوندێك لە شارۆچکەکە تێکنەدراوە، لەبەرئەوەی ئەو (١١) شۆفڵەی لایان بووە، سەرجەمیان لەکارکەوتوون و ئیشیان نەکردووە (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٩٨٧/٥/٤). هەروەها لە ٧ی ئاياردا لێژنەکە لە بروسکەیەکدا داوای لە پارێزگای هەولێر کردووە تا فەرمان بکات بە بەڕێوەبەرایەتی ڕێگاوبانی کەرکوك، بۆ چاککردنەوەی دوو شۆفڵی لەکارکەوتوو، کە ڕۆژی ٢ی ئایار بۆیان

ڕەوانەکردوون. لە هەمان کاتدا فەرمان بکات بە بەڕێوەبەرایەتی ڕێگاوبانی هەولێر بۆ چاککردنەوەی ئەو شۆفلانەی، کە لە ڕۆژی ٤ی نیسان بۆیان ناردوون (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٩٨٧ /٥/٧). لە بروسکەیەکی دیکەی هەمان لێژنە لە ١١ی حوزەیراندا ئاماژە بە لەکارکەوتنی (٨) شۆفڵ لەکۆی (١٥) شۆفڵ کراوە (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٩٨٧ /٦/١١).

خانووی گوندەکان زۆربەی هەرە زۆریان لە قوڕ و بەرد دروستکرابوون، بۆیە وێرانکردنیان ئاسان بووە. بەڵام مزگەوت و قوتابخانە و بنکە تەندروستییەکان لەبەرئەوەی لە شیش و کۆنکرێت دروستکرابوون، بۆیە زۆربەیان لەڕێگەی بەکارهێنانی (تی ئێن تی)یەوە تەقێندراونەتەوە و دواتر بە شۆفڵ تەخت کراون. بەر لە تەقاندنەوەشیان کەلوپەلەکانی ناویان گوازراوەتەوە. بەگوێرەی بەڵگەنامەیەکی نهێنی بەڕێوەبەرایەتی ئەوقاف و کاروباری ئایینی پارێزگای هەولێر لە ڕۆژی ٤ی ئایاری ١٩٨٧ لێژنەیەك لەسەر ئاستی شارۆچکەی کۆیە لە هەریەك لە (فەقێ عەلی ئیسماعیل)ی پێشنوێژی مزگەوتی گەورەی کۆیە و (تەیب محەمەد بەهائەدین)ی پێشنوێژی مزگەوتی (بایزاغا)ی کۆیە و (حەسەن حەمەد مرۆ)ی پێشنوێژی مزگەوتی (سەرباغ)ی کۆیە پێکهاتووە، بە مەبەستی کۆکردنەوە و گواستنەوەی کەلوپەلەکانی نێو ئەو مزگەوتانەی، کە لە گوندەکانی شارۆچکەی کۆیەدا وێرانکراون (الامانة العامة لادارة شؤون الاوقاف، ١٩٨٧ /٥/٤، بڕوانە: پاشکۆی ژمارە ٧). بەڵام ئەم ڕێکارانە لە هەموو گوندەکاندا جێبەجێ نەکراوە، لە هەندێك گونددا مزگەوتەکان بە هەموو کەلوپەلەکانی ناویەوە ڕووخێندراون.

جێگەی ئاماژەیە بەر لە وێرانکردن و دوای وێرانکردنیش بە کامێرای ڤیدیۆ وێنەی گوندەکان گیراوە و لە دەزگا حکومییەکاندا دۆکیۆمێنت کراوە. لەو بارەیەوە لە ٢١ی ئایاری ١٩٨٧ لە بروسکەیەکی نهێنی و بەپەلەی لێژنەی ئەمنی کۆیە بۆ پارێزگای هەولێر، داوای کامێرای ڤیدیۆ و وێنەگری پێویستی کردووە، تا وێنەی گوندەکان بگرن (اللجنة الامنية في كويسنجق، ١٩٨٧ /٥/٢١، رقم المنشيء/ ٣٣٥).

لەلایەکی دیکە پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت، کە سەرباری کاولکردنی خانوو و ماڵی گوندەکان، لە زۆربەی ناوچەکاندا کاری تاڵانکاریش کراوە و لەلایەن هێزە

سەربازی و جاشەکانەوە بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵی بە تاڵان بردراوە. ئەمەش بەڕوونی لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی حکومەتدا هاتووە و دەزگا حکومییەکان خۆیان دانیان پێداناوە. بۆ نموونە بەگوێرەی بروسکەیەکی نهێنی و بەپەلەی پارێزگای هەولێر بۆ نووسینگەی ڕێکخستنی باکوور لە ٣ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٨ ئاماژە بەوەکراوە، کە عەمید ڕوکن (عەلی ئەحمەد صالح)ی فەرماندەی فیرقەی (٤٦) دار ئەسپیندارەکانی هەر سێ گوندی (سماقووڵی سەروچاو و سماقووڵی گرتك و سماقووڵی گەلی)ی سەر بە شارەدێی ناوەندی شارۆچکەی کۆیەی بڕیوە و بە نرخی (٦٠) هەزار دینار فرۆشتوویەتی. هەروەها هەندێك لە سەرۆك جاشەکانیش دەیان لۆری دار ئەسپینداریان لە گوندەکانەوە بۆ ناو شاری هەولێر گواستووەتەوە و لەوێ فرۆشتوویانە (محافظة اربيل-لجنة مكافحة النشاط المعادي، ١/٣/ ١٩٨٨).

جگە لە بەرهەمی کشتوکاڵی، سەدان سەر ئاژەڵ لە گوندە وێرانکراوەکاندا تاڵان کراون و دەستیان بەسەرداگیراوە. تەنانەت بەهۆی زۆری ئاژەڵە تاڵانکراوەکان لەسەر ئاستی پارێزگای هەولێر لیژنەیەك لەژێر ناوی (لیژنەی وەرگرتن و حەواندنەوەی ئاژەڵە بە قاچاغ بردراوەکان) پێکهاتووە. ئەو لیژنەیە لە نووسراوێکدا لە ١ی تشرینی دووەمی ١٩٨٨ دا بۆ لیژنەی نەهێشتنی چالاکی دوژمنکارانە لە هەولێر، ئاماژەی بەوە کردووە، کە بەهۆی زۆری ئەو مەڕ و ماڵات و ئاژەڵانەی، کە لەلایەن یەکە سەربازییەکانەوە دەستیان بەسەردا دەگیرێت، گرفتیان بۆ دروست بووە، چونکە ئاژەڵەکان پێویستیان بە شوێنی تایبەت و کرێکار و پاسەوان و ئالیك و داو و دەرمان هەیە. ژمارەیەکیشیان بەهۆی زۆر ڕۆیشتن و ماندووبوونەوە لەناوچوون. بۆیە داوایان کردووە بەزوویی ئەو ئاژەڵانە بفرۆشرێن و پارەکەی بچێتەوە گەنجینەی حکومەت (لجنة استلام وايواء الحيوانات المهربة، ١/١١/ ١٩٨٨).

٣- هەڵوەشاندنەوە و بڕیاری وێرانکردنی هەردوو شارەدێی شۆڕش و تەقتەق

دوا بەدوای بڕیاری ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی کوردستان، ژمارەیەك شارەدێ لە سەرتاسەری کوردستان هەڵوەشێندرانەوە. لەم چوارچێوەیەشدا بەگوێرەی فەرمانێکی کۆماری لە ١١ی ئایاری ١٩٨٧ دا (٢٩) شارەدێ هەڵوەشێندرانەوە،

لەنێویشیاندا هەردوو شارەدێی شۆڕش و تەقتەق (نێروەیی، ٢٠١٠، ل٢٠). ئەمەش لەبەرئەوە بوو کە هیچ مانایەك بۆ مانەوەی یەکە کارگێڕییەکان لەو ناوچانەدا نەمابووەوە و ئەو گوندانەی سەر بە هەردوو شارەدێیەکە بوون هەندێکیان بەتەواوی کاولکرابوون و هەندێکی دیکەشیان لە چاوەڕوانی وێرانکردندا بوون. سەبارەت بە شارۆچکەی شۆڕش لە سەرەتاکانی ئەیلوولی ١٩٨٧ دانیشتوانەکەی چۆڵیان کرد. لە نووسراوێکی نهێنی قایمقامییەتی ناوەندی شارۆچکەی هەولێر ئاماژە بەوە کراوە دوای ئەوەی لە شەوی ٤/٣ی ئەیلوولی ١٩٨٧ بارەگاکانی فەوجەکانی بەرگری نیشتمانی (جاش) لە شارۆچکەکە لەلایەن هێزەکانی پێشمەرگەوە هێرشیان کرایە سەر، لە ئەنجامدا دانیشتوانی گوندی دێگەڵەی ناوەندی شارەدێی شۆڕش و کۆمەڵگەی دێگەڵەی تەنیشت شارەدێیەکە بەتەواوی چۆڵکراون و دانیشتوانەکەی کۆچیان بۆ نێو هەردوو شاری کۆیە و هەولێر کردووە. بۆیە قایمقامییەت پێشنیازی وێرانکردنی گوندەکە و کۆمەڵگەکەی کردووە (قائمقامية قضاء مركز اربيل، ٩/١٧/ ١٩٨٧). فەیلەقی (٥)ی سوپای عێراقیش، کە بەرپرسیارێتی سەربازی شارەدێیەکەی لە ئەستۆدا بووە، لە نووسراوێکدا لە ١٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٧ پێی وابووە بەهۆی ئەوەی گوندی دێگەڵە لە ناوچەیەکە بەردەوام هەڕەشەی پێشمەرگەی لەسەرە و بەهۆی هەڵوەشانەوەی شارەدێیەکە و سوود لێ نەبینینی لەڕووی سەربازی و ئابوورییەوە، بۆیە پێشنیازی کاولکردنی شارەدێیەکەی کردووە (برقية سرية وفورية من الفيلق الخامس، ١٠/١٠/ ١٩٨٧). بە هەمان شێوە بەڕێوەبەرایەتی ئەمنی هەولێر هیچ لارییەکی لە تێکدانی شارەدێی شۆڕشدا نەبووە و پشتگیری ئەو هەنگاوەی کردووە (مديرية امن محافظة اربيل، ١١/١٣/ ١٩٨٧، بڕوانە: پاشکۆی ژمارە ٨). بەڕێوەبەرایەتی گشتی پەروەردەی هەولێریش لە نووسراوێکدا بۆ پارێزگای هەولێر لە ٢٨ی تشرینی دووەمدا داوای وەستاندنی خوێندنی لە قوتابخانەی ناوەندی دێگەڵە کردووە. لە نووسراوەکەدا ئاماژە بەوە کراوە بەهۆی بارودۆخی نائاسایی ناوچەکە و بۆ سوودوەرگرتن لە مامۆستاکانی ئەو قوتابخانەیە و پڕکردنەوەی پێداویستی قوتابخانەکانی دیکە پێویستە خوێندن لەو قوتابخانەیە بوەستێت (المديرية العامة لتربية محافظة اربيل، ١١/٢٨/ ١٩٨٧).

دوای نزیکەی ساڵێك لەو پێشنیازانەی، کە کران بۆ تێکدانی شارەدێیەکە، بەڵام نەبووە بڕیار و جێبەجێ نەکرا، بۆیە وردە وردە بەشێك لەو گوندنشینانەی شارەدێیەکە، کە دوای تێکدانی گوندەکان لەنێو دۆڵ و شاخەکان خۆیان حەشاردابوو، لەگەڵ بەشێك لە دانیشتوانی گوندی دێگەڵە هاتنەوە نێو شارۆچکەکە و تێیدا نیشتەجێبوون. بەشێوەیەك لە حوزەیرانی ١٩٨٨ دا (٢٥) خێزانی سەر بە شارۆچکەکە و (٣٢) خێزانی گوندەکانی (تەرگێنە، کانیبی، گۆمەتاڵ، سماق شیرین، گۆمەشین، کانی دەربەند، بانی ماران، عەلیاوە) لە شارۆچکەکەدا بوون (قائمقامية قضاء مركز اربيل، ١٨/٦/ ١٩٨٨). بۆیە جارێکی دیکە دەزگا سەربازی و ئەمنی و حزبی و کارگێڕییەکانی حکومەت پێشنیازی ڕووخاندنی شارۆچکەکەیان بۆ سەرووی خۆیان بەرزکردووەتەوە. لەوانەش بەڕێوەبەرایەتی ئەمنی هەولێر لە نووسراوێکی نهێنیدا بۆ پارێزگای هەولێر پێشنیازی تێکدانی شارۆچکەکەیان کردووە، ئەمەش بە پاساوی ئەوەی، کە ناوچەکە بووەتە دەروازەیەکی گرنگی هێزەکانی پێشمەرگە لە گوندەکانی سماقوڵی سەروچاوە و سماقوڵی گرتك (مديرية امن محافظة اربيل، ٢٢/١٠/ ١٩٨٨). پارێزگای هەولێریش لە نووسراوێکدا لە ٢ی تشرینی دووەمی ١٩٨٨ بۆ نووسینگەی ڕێکخستنی باکوور پێشنیازی ڕاگواستن و ڕووخاندنی شارۆچکەکەی کردووە، بەشێوەیەك دانیشتوانەکەی لە کۆمەڵگەی (باسرمە) نیشتەجێ بکرێن (محافظة اربيل-لجنة مكافحة النشاط المعادي، ٢/١١/ ١٩٨٨، بڕوانە: پاشکۆی ژمارە ٩). بەڵام نووسینگەی ڕێکخستنی باکوور لە نووسراوێکدا لە ١٤ی تشرینی دووەمدا داوای کردووە ڕاگواستنی دانیشتوانی گوندی دێگەڵە لەو کاتەدا ئەنجام نەدرێت و بۆ دوای تەواوبوونی وەرزی زستان دوابخرێت (قيادة مكتب تنظيم الشمال، ١٤/١١/ ١٩٨٨). بەڵام لە وەرزی زستانیشدا پڕۆسەی ڕاگواستنی گوندی دێگەڵە جێبەجێ نەکرا، بەم شێوەیەش گوندەکە وێران نەکرا و وەك خۆی مایەوە.

سەبارەت بە ناوەندی شارەدێی تەقتەق، کە ژمارەی خانووەکانی (٨٨١) خانوو بووە (محافظة اربيل-اللجنة الامنية، ٢/٦/ ١٩٨٨). دوای تێکدانی گوندەکانی سەر بە ناحیەکە لەلایەن بەرپرسان و دەزگا حکومی و سەربازی و ئەمنییەکانەوە

پێشنیازی وێرانکردنی شارۆچکەکە کراوە. لەم چوارچێوەیەشدا لە نووسراوێکدا نووسینگەی ڕێکخستنی باکوور لە ٢٠ی تەمموزی ١٩٨٧، کە ئاراستەی پارێزگای هەولێر کراوە، ئاماژە بەوە دراوە، کە ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی شارۆچکەکە پەیوەندییان بە هێزەکانی پێشمەرگەوە کردووە و لەکاتی پەلاماری پێشمەرگە بۆ سەر شارۆچکەکە زۆربەی دانیشتوانەکەی هاوکاری و ئاسانکارییان بۆ کردوون. بۆیە پێشنیازی وێرانکردنی شارۆچکەکە کراوە، پارێزگای هەولێریش لەلای خۆیەوە، بە نووسراوێکی نهێنی داوای ڕا و بۆچوونی هەریەك لە سەرکردایەتی لقی هەولێری حیزبی بەعس و بەڕێوەبەرایەتی ئەمنی پارێزگای هەولێر و ڕێکخستنی هەواڵگری ناوچەی باکووری لەو بارەیەوە کردووە (محافظة اربیل-اللجنة الامنیة، ٨/١/ ١٩٨٧).

ڕێکخستنی هەواڵگری ناوچەی باکوور لە ٣ی ئابدا وەڵامی پارێزگای هەولێری داوەتەوە و ئاماژەی بەوە داوە، کە پشتگیری لە پێشنیازەکە دەکەن، چونکە شارۆچکەکە بووەتە وێستگەی پشوودانی هێزەکانی پێشمەرگە لە ناوچەکەدا و زۆربەی پێداویستییەکانی خۆیان لەوێ بەدەست دەخەن (منظومة استخبارات المنطقة الشمالیة، ٨/٣/ ١٩٨٧). بەڕێوەبەرایەتی ئەمنی هەولێریش لە ١٦ی ئابدا لاری نەبوونی خۆی لە وێرانکردنی شارۆچکەکە دەربڕیوە (مدیریة امن محافظة اربیل، ٨/١٦/ ١٩٨٧). بە هەمان شێوە سەرکردایەتی لقی هەولێری حیزبی بەعسیش لە ٢ی ئەیلولدا ڕەزامەندیی خۆی بۆ پێشنیازەکە دەربڕیوە (قیادة فرع اربیل، ٩/٢/ ١٩٨٧). پارێزگای هەولێریش لەلای خۆیەوە لە نووسراوێکدا لە ١٥ی ئەیلولی ١٩٨٧ بۆ هەریەك لە نووسینگەی ڕێکخستنی باکوور و فەرماندەیی فەیلەقی یەك لاری نەبوونی خۆی لە ڕاگواستن و وێرانکردنی شارۆچکەی تەقتەق ڕاگەیاندووە. بەڵام لە هەمان کاتدا ئاماژەی بەوە داوە، کە بەر لە تێکدانی پێویستە کۆمەڵگایەکی نیشتەجێبوون بۆ دانیشتوانەکەی ئامادە بکرێت، لەلایەکی دیکە دوو پرۆژەی گرنگی ئابووری لە شارۆچکەکەدا هەن دەبێت ڕەچاو بکرێن، یەکەمیان کێڵگەیەکی پەلەوەر، کە هی دەوڵەتە و سەر بە وەزارەتی کشتوکاڵە. هێلکە و جووجەڵە بۆ ناوچەی باکوور دابین دەکات. دووەمیان پرۆژەی ئاوی تەقتەقە، کە سەرچاوەی سەرەکی ئاوی شاری کۆیەیە و ناکرێت دەستبەرداری بین (محافظة اربیل-اللجنة الامنیة، ٩/١٥/ ١٩٨٧).

پرۆژەی پەلەوەری تەقتەق یەکێك بوو لەو گرفتانەی، کە دەبووە کۆسپ لەبەردەم وێرانکردنی شارۆچکەکە، چونکە پرۆژەیەکی گرنگی ئابووری ناوچەکە بوو، یان دەبوو دوای کاولکردنی شارۆچکەکە لە شوێنی خۆیدا بمێنێتەوە و بفرۆشرێتە کەرتی تایبەت، ئەمەش پێویستی بە پارێزگارییەکی بەردەوام هەبوو لەو هێرشانەی کە پێشمەرگە دەیکردە سەری. یان ئەوەتا دەبوو بگوازرێتەوە بۆ شوێنێکی دیکە. بەڵام هیچ یەکێك لەو دوو ئەگەرانە سەرکەوتوو نەبوون، چونکە پرۆژەکە سەرباری ئەوەی لەلایەن هێزێکی زۆرەوە پارێزگاری لێکراوە، بەشێوەیەك لە شەش ڕەبییەی جاش پێکهاتووە و ژمارەی چەکدارەکانی (٣٠٠) کەس بووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەگوێرەی دانپێداهێنانی بەرپرسانی سەربازی نەتواندراوە بە باشی پارێزگاری لێ بکرێت (قيادة الفيلق الاول، ١٠/١٣/ ١٩٨٧). سەبارەت بە گواستنەوەشی بۆ جێگایەکی دیکە، کارێکی زەحمەت و تێچوونێکی ماددیی زۆری پێویست بووە، تەنانەت لە نووسراوێکی دامەزراوەی گشتی پەلەوەری ناوچەی باکووردا هاتووە: "بەرزکردنەوە و لەبەریەکهەڵوەشانەوە و دووبارە دانانەوەی مەکینە و ئامێرەکانی پرۆژەکە پێویستی بە تێچوونێکی دارایی زۆر هەیە، کە لەوانەیە بگاتە تێچوونی دامەزراندنی پرۆژەیەکی نوێ" (المنشأة العامة لدواجن المنطقة الشمالية، ٧/٤/ ١٩٨٧). دوای ئەمانە نووسینگەی ڕێکخستنی باکوور لە نووسراوێکی نهێنیدا لە ١٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٧ بۆ فەرماندەیی فەیلەقی یەك بڕیاری دواخستنی ڕاگواستن و وێرانکردنی شارۆچکەی تەقتەقی ڕاگەیاند (قيادة مكتب تنظيم الشمال، ١٩٨٧/١٠/١٩).

دوای تێپەڕبوونی زیاتر لە ساڵێك بەسەر بڕیارەکە، جارێکی دیکە بەرپرسانی ناوچەکە پێویستبوونی وێرانکردنی شارۆچکەکەیان بۆ سەرووی خۆیان بەرزکردەوە. لەم میانەیەشدا لێژنەی نەهێشتنی چالاکی دوژمنکارانە لە کۆیە لە کۆبوونەوەیەکدا بە سەرۆکایەتی عەمید (عبدالجبار جسام صالح) لە ٩ی تشرینی دووەمی ١٩٨٨ دا چەند زانیارییەکیان لەبارەی ناوچەکە بە پارێزگای هەولێر داوە، کە لەژێر ڕۆشنایی ئەمانەدا بڕیاری کاولکردنی شارۆچکەکە بدرێت. لەوانەش: شارۆچکەکە بووەتە شوێنی کۆبوونەوەی ئەو خێزانانەی، کە گوندەکانیان وێرانکراوە، لەگەڵ ئەو خێزانانەی دوای

پرۆسەی ئەنفالی ناوچەکانی تەقتەق و دەشتی کۆیە ڕوویان لەوێ کردووە، بەشێوەیەك (٧٤٧) خێزانی گوندەکان و پاشماوەی ئەنفالەکان لەوێدا نیشتەجێبوون. هەروەها تا ئەو کاتە (٤) پێشمەرگەی خەڵکی شارۆچکەکە، نەگەڕاونەتەوە و خۆیان ڕادەستی حکومەت نەکردۆتەوە. جگە لەمانەش بەشێوەیەکی بەردەوام هێزەکانی پێشمەرگە هاتوچۆی شارۆچکەکە دەکەن و بووەتە سەرچاوەی دابینکردنی خۆراك و سووتەمەنی بۆیان (لجنة مكافحة النشاط المعادي في كويسنجق، ١١/٩/ ١٩٨٨). بۆیە پارێزگای هەولێر لە ٢١ی کانوونی دووەمی ١٩٨٩ داوای لە لێژنەی نەهێشتنی چالاکی دوژمنکارانە لە کۆیە کردووە، کە هیچ خزمەتگوزارییەکی بەردەوام پێشکەش بە شارۆچکەی تەقتەق نەکەن، ئەمەش وەك ڕێخۆشکردنێك بۆ ڕووخاندنی (محافظة اربيل- لجنة مكافحة النشاط المعادي، ١/٢١/ ١٩٨٩). بۆ ئەو مەبەستەش لە ٢٣ی کانوونی دووەمی ١٩٨٩ دا پارێزگای هەولێر ڕەزامەندی نووسینگەی ڕێکخستنی باکووری بەدەستهێنا (محافظة اربيل- لجنة مكافحة النشاط المعادي، ٢/١٢/ ١٩٨٩). بەڵام لێژنەی کاروباری باکوور لە نووسراوێکدا لە ٢٤ی ئایاری ١٩٨٩ دا بۆ پارێزگای هەولێر ئاگاداری کردوونەتەوە، کە بڕیار دراوە شارۆچکەکە وێران نەکرێت (لجنة شؤون الشمال، ٥/٢٤/ ١٩٨٩). بەم شێوەیەش شارۆچکەکە وێران نەکرا و جارێکی دیکە ئاوەدانی و خزمەتگوزارییەکانی بۆ گەڕایەوە.

شایانی ئاماژەپێدانە جگە لە پێشکەشکردنی پێشنیاز بۆ ڕووخاندنی شارۆچکەکان، بەرپرسانی شارۆچکەی کۆیە، پێشنیازی وێرانکردن و سڕینەوەی هەندێك گەڕەکی ناو شاری کۆیەیەشیان کردووە. لەم چوارچێوەیەشدا لە ١٠ی کانوونی دووەمی ١٩٨٩ دا لە کۆبوونەوەیەکی لێژنەی نەهێشتنی چالاکی دوژمنکارانە لە کۆیە بڕیاردراوە گەڕەکەکانی (حەمامۆك و ئازادی و سەعدوناوە و شەوگێڕ) وێران بکرێن. ئەمەش لەبەرئەوەی بە بەردەوامی پێشمەرگە هاتوچۆی ئەو گەڕەکانەیان کردووە و شوێنی دابینکردنی ئازووقە و کەلوپەلە پێویستییەکانیان بووە. هەروەها هەر لەو کۆبوونەوەیەدا بڕیاردراوە بە تێکدان و دەستبەسەرداگرتنی خانووی ئەو پێشمەرگانەی شارۆچکەی کۆیە، کە تا ئەو کاتە خۆیان ڕادەستی حکومەت نەکردووەتەوە (لجنة مكافحة النشاط المعادي في كويسنجق، ١/١٦/ ١٩٨٩).

ئەنجام

١- گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە بایەخی ئابوورییان لەسەر ئاستی پارێزگای هەولێر و باشووری کوردستان هەبووە. بەتایبەتی لەڕووی کشتوکاڵ و ئاژەڵدارییەوە. تووتن گرنگترین بەرهەمی کشتوکاڵی گوندەکانی شارۆچکەکە بووە. بەشێوەیەك نزیکەی (٣٠%)ی تووتنی باشووری کوردستانی لێ بەرهەمهاتووە. بۆیە ڕووخاندنی ئەو گوندانە، کاریگەری نەرێنی لەسەر ئابووری ناوچەکە هەبووە.

٢- لە بەڵگەنامە فەرمی و نهێنییەکانی حکومەتدا هۆکاری سەرەکی وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەکە گەڕێندراوەتەوە بۆ بوونی هێزەکانی پێشمەرگە لەو گوندانەدا، کە شوێنی حەوانەوە و سەرچاوەی خۆراکیان بووە و کەلوپەلە پێویستییەکانیان لێ دابینکردووە. بەڵام ئەمە تەنیا بیانوو بووە و هۆکاری سیاسی و ئابووری لە پشتەوە بووە.

٣- هەر لە ساڵی (١٩٦٣)ەوە بەشێك لە گوندەکانی شارۆچکەی کۆیە لەلایەن حکومەتی بەعسەوە ڕاگوێزراون و وێرانکراون. بەڵام لە ساڵی ١٩٨٧ پرۆسەکە گشتگیر بوو و گەیشتە چڵەپۆپە. لەم ساڵەدا ڕاگواستن و وێرانکردنی گوندەکانی شارۆچکەکە بە دوو قۆناغ ئەنجامدراوە، قۆناغی یەکەم لە ٢١ی نیسان تا ٢٠ی ئایاری خایاندووە. کە بەپێی پلانەکە دەبوو (٢٦) گوند وێران بکرێن، بەڵام زیاتر لە (٤٢) گوند کاولکران. قۆناغی دووەم لە ٢١ی ئایار تا ٢٠ی حوزەیران بووە. لەو ماوەیەشدا (٨٦) گوند وێران کران.

٤- بەر لە دەستپێکردنی پرۆسەی وێرانکردن، ژمارەی خانووی گوندەکان و سەرژمێری گشتی دانیشتوان و پۆلێنکردنیان لەسەر بنەمای لایەنگر، یا نەیاری حکومەت لە بەڵگەنامە فەرمییەکاندا نووسراوە و کاتی وێرانکردنی گوندەکانیش بە کامێرای ڤیدیۆ تۆمارکراوە.

٥- جگە لە یەکە سەربازییەکان، فەوجەکانی جاش، کە کورد بوون، ڕۆڵی سەرەکییان لە پرۆسەی وێرانکردنی گوندەکاندا هەبووە و پارێزگارییان لەو شۆفڵ و ئامێرانە کردووە، کە گوندەکانیان تێکداوە. هەروەها ڕووبەڕووی ئەو هێزانەی پێشمەرگە بوونەتەوە، کە هەوڵیان داوە پرۆسەی وێرانکردنی گوندەکان ڕابگرن.

٦- دوای هەڵوەشانەوەی هەردوو شارەدێی (شۆڕش و تەقتەق)ی شارۆچکەی کۆیە، چەندین پێشنیاز لەلایەن دەزگا ئەمنی و سەربازی و کارگێڕییەکانی حکومەت کراوە بۆ وێرانکردنی هەردوو شارەدێیەکە، بەڵام لە کۆتاییدا (نووسینگەی ڕێکخستنی باکوور) بڕیاری وێراننەکردنی داوە و وەك خۆیان ماونەتەوە. هۆکارەکەش بۆئەوە دەگەڕێتەوە، کە لەکۆتایی هەشتاکاندا چالاکییەکانی پێشمەرگە لە ناوچەکەدا تارادەیەك لاواز بووە و مەترسی لەسەر دەزگا حکومییەکان کەمتر بووەتەوە.

٧- وێڕای ئەوەی حکومەت وێرانکردنی گوندەکانی بەچڕی ئەنجامداوە، بەڵام بەشێك لە گوندنشینەکان ڕووبەڕووی ئاڵنگارییەکان بوونەتەوە و بە ئاسانی شوێنی نیشتەجێبوونی خۆیان چۆڵنەکردووە، بەمەش توانیویانە لە هەندێك شوێندا پارێزگاری لە مانەوەی خۆیان بکەن.

سەرچاوەکان:

١-بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکان

أ/ بەڵگەنامەکانی پارێزگای هەولێر:

-المديرية العامة للتربية في محافظة اربيل، (٤/٨/ ١٩٨٥)، الموضوع: دوام المدارس، العدد/ ٤٢٩.

- مديرية أمن محافظة اربيل، مديرية الامن العامة، (٤/١٦/ ١٩٨٥)، الموضوع: دوام المدارس، العدد/ ١٨٠١.

- محافظة اربيل-اللجنة الامنية، (١١/١٦/ ١٩٨٥)، برقية سرية وفورية الى مكتب تنظيم الشمال-التأميم، رقم المنشيء/ ٢٥٨٢.

- مقر قيادة قوات/ ٤١، الاركان العامة، الاستخبارات، (٢/١١/ ١٩٨٦)، سري وشخصي، الموضوع: اقتحام القرى التي تحت تأثير المخربين، العدد/ أ س/١/ ١/ ١٠٠.

- محافظة اربيل-اللجنة الامنية، (٣/١٣/ ١٩٨٦)، الموضوع: مدارس موقوفة الدراسة، العدد/ ١٠٤٦.

- حزب البعث العربي الاشتراكي القطر العراقي- قيادة فرع اربيل، (٢/١٧/ ١٩٨٧)، سري وشخصي، الموضوع: معلومات، العدد/ ٣٨/ ١٩٥٥.

- اللجنة الامنية في محافظة اربيل، (٣/١٧/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى فل١/فل٥، العدد/ ١٠٤٦. ، ٣/١٧/ ١٩٨٧.

- محافظة اربيل-الشؤون الداخلية، (٣/٢٣/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى وزارة الداخلية - مديرية الامور السرية والسياسية، رقم المنشيء/ ١١٩٠.

- محافظة اربيل-الشؤون الداخلية، (٤/٨/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى وزارة الداخلية - مديرية الامور السرية والسياسية، رقم المنشيء/ ١٢٠٤.

- محافظة اربيل-اللجنة الامنية، (٤/٩/ ١٩٨٧)، سري وشخصي، الموضوع: طلب اسماء قرى، العدد/ ١١٦٣.

- مديرية بلديات محافظة اربيل، (٤/١٩/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ١٢٢.

- قيادة الفيلق الخامس، الاركان العامة، الحركات، (٤/٢١/ ١٩٨٧)، سري للغاية، محضر المؤتمر المنعقد في مقر الفيلق الخامس بالساعة ١٠:٢٥ يوم ١٣ نيسان ١٩٨٧، الرقم/ ١/ ح٢/ ١١/ ٦٦١٩.

- مديرية امن محافظة اربيل، (٤/٢٢/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل-اللجنة الامنية، رقم المنشيء/ ٢٩٤٥.

- مكتب تنظيم الشمال (٢٥/٤/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية، العدد/ ٤٢٥/٣٠٧٦.
- محافظة اربيل-اللجنة الامنية، (٢٨/٤/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى قيادة فيلق الخامس وقيادة مكتب تنظيم الشمال، رقم المنشيء/ ١٥١١.
- الامانة العامة لادارة شؤون الاوقاف، (٤/٥/ ١٩٨٧)، مديرية الاوقاف والشؤون الدينية لمحافظة اربيل، شعبة المساجد والعتبات، سري، الموضوع: امر اداري، العدد/ ٢٩/١٠٣.
- آمرية مواقع قيادة قوات الرشيد، الحركات، (١٣/٥/ ١٩٨٧)، سري وشخصي وعلى الفور، الموضوع: ترحيل وتهديم القرى، العدد/ ح٢٢/ ٢٠٠.
- قيادة مكتب تنظيم الشمال، (٢٠/٥/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية، رقم المنشيء/ ٣٣٢٦.
- قيادة الفيلق الخامس، الاركان العامة، الحركات، (٢٤/٥/ ١٩٨٧)، سري للغاية، محضر المؤتمر المنعقد في مقر الفيلق الخامس بالساعة ١١ ليوم الاحد الموافق ١٠ ايار ١٩٨٧، العدد/ ح٢/ ١١/ ٨٦٢٤.
- المنشأة العامة لدواجن المنطقة الشمالية، (٤/٧/ ١٩٨٧)، سري للغاية وعلى الفور، الموضوع: مشروع طق طق، العدد/ ٤٦٣.
- محافظة اربيل-اللجنة الامنية، (١/٨/ ١٩٨٧)، سري و شخصي، الموضوع: بيان رأي، العدد/ ٢٨٠٤.
- منظومة استخبارات المنطقة الشمالية، مديرية الاستخبارات العسكرية العامة، (٣/٨/ ١٩٨٧)، الموضوع: بيان رأي، الرقم/ ش٣/ق٣/ ١٣٠٩.
- مديرية امن محافظة اربيل، (١٦/٨/ ١٩٨٧)، الموضوع: معلومات، العدد/ ٨٩٩٨.
- مديرية امن اربيل، (٢٣/٨/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل-اللجنة الامنية و قيادة فرع اربيل للحزب القائد، رقم المنشيء/ ش.ش٩٧٥٧/٣.
- قيادة فرع اربيل، حزب البعث العربي الاشتراكي-القطر العراقي، (٢/٩/ ١٩٨٧)، الموضوع: بيان رأي، العدد/ ١١١١٨/٥٥.
- المنشأة العامة لدواجن المنطقة الشمالية/ اربيل (١٣/٩/ ١٩٨٧)، الموضوع: مشروع طق طق، العدد/ ٤٦٣.
- محافظة اربيل-اللجنة الامنية، (١٥/٩/ ١٩٨٧)، برقيه سرية وفورية، رقم المنشيء/ ٣٣٥٧.
- قائمقامية قضاء مركز اربيل، (١٧/٩/ ١٩٨٧)، المراسلات السرية، الموضوع: معلومات، العدد/ ٢٧.
- الفيلق الخامس، (١٠/١٠/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل-اللجنة الامنية، رقم المنشيء/٢/ح/ ١٢.

- قيادة الفيلق الاول، الامن الداخلي، (١٠/١٣/ ١٩٨٧)، الموضوع: تأمين حماية، الرقم/ ح/ ١٩/ ٥٨٨.
- قيادة مكتب تنظيم الشمال، مكتب السكرتارية، (١٠/١٩/ ١٩٨٧)، الموضوع: ازالة قصبة طق طق، العدد/ ٦٢٥٧.
- مديرية امن محافظة اربيل، (١١/١٣/ ١٩٨٧)، سري، الموضوع: بيان رأي، العدد/ ١٤٩٩٨.
- منظومة استخبارات المنطقة الشمالية، (١٦/ ١١/ ١٩٨٧)، رئاسة الجمهورية، السكرتير، مديرية الاستخبارات العسكرية العامة، الموضوع: بيان رأي، الرقم/ ش٣/ ق٣/ ٢٠٠٨.
- المديرية العامة لتربية محافظة اربيل، (١١/٢٨/ ١٩٨٧)، سري، الموضوع: متوسطة ديكلة، العدد/ س/١٨٨٨.
- محافظة اربيل-لجنة مكافحة النشاط المعادي، (١/٣/ ١٩٨٨)، برقية سرية وفورية الى قيادة مكتب تنظيم الشمال، رقم المنشيء/ ٦٦٦٣.
- محافظة اربيل-اللجنة الامنية، (٦/٢/ ١٩٨٨)، سري و شخصي، الموضوع: ازالة ناحية طق طق، العدد/ ٤١١٩.
- قائمقامية قضاء مركز اربيل، (٦/١٨/ ١٩٨٨)، الموضوع: قصبة شورش، الرقم/ ٥٠٢/٦٩.
- مديرية امن محافظة اربيل، (١٠/٢٢/ ١٩٨٨)، سري، الموضوع: ازالة قصبة شورش، العدد/ ش.ت. ١٥٩٣٣.
- لجنة استلام وايواء الحيوانات المهربة، (١١/١/ ١٩٨٨)، الموضوع: مواشي مهربة، العدد/ ١٠٧.
- محافظة اربيل-لجنة مكافحة النشاط المعادي، (١١/٢/ ١٩٨٨)، الموضوع: ازالة قصبة شورش (حاليا قرية ديكلة)، العدد/ ٧٧٧٣.
- قيادة مكتب تنظيم الشمال، (١١/١٤/ ١٩٨٨)، برقية سرية وفورية، رقم المنشيء/ ٣٧٢٤.
- محافظة اربيل- لجنة مكافحة النشاط المعادي، (١/٢١/ ١٩٨٩)، سري و شخصي، الموضوع: محضر اجتماع، العدد/ ٣٧٩.
- محافظة اربيل- لجنة مكافحة النشاط المعادي، (٢/١٢/ ١٩٨٩)، سري و شخصي، الموضوع: ازالة قصبة طق طق، العدد/ ٨١٨.
- لجنة شؤون الشمال، مجلس قيادة الثورة، (٥/٢٤/ ١٩٨٩)، سري و شخصي، الموضوع: ازالة ناحية طق طق، العدد/ ٤٠٨٦.

ب/ بەڵگەنامەکانی قایمقامییەتی شارۆچکەی کۆیە:

- اللجنة الامنية في كويسنجق، (٨/٨/ ١٩٨٥)، الموضوع: اجابة، سري للغاية، العدد/ لجنة/ ٨.
- اللجنة الامنية في كويسنجق، (١١/٣/ ١٩٨٥)، سرية وفورية، العدد/ ١٠٧.
- اللجنة الامنية في كويسنجق، (١٢/٥/ ١٩٨٦)، الموضوع: ارسال قوائم، سري و شخصي، العدد/ ٦٩٢.
- قائمقامية قضاء كويسنجق، (٤/١٦/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل-اللجنة الامنية، العدد/ ١٢٤.
- اللجنة الامنية في كويسنجق، (٤/٢٠/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل-اللجنة الامنية، رقم المنشيء/ ٢٣٥.
- قائمقامية كويسنجق، (٤/٢٢/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ١٣٩.
- قائمقامية كويسنجق، (٤/٢٣/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ١٤٢.
- قائمقامية كويسنجق، (٤/٢٤/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ٥٥.
- قائمقامية كويسنجق، (٤/٢٥/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ١٥٣.
- قائمقامية كويسنجق، (٤/٢٥/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ١٥٥.
- قائمقامية كويسنجق، (٤/٢٧/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ١٦٧.
- قائمقامية كويسنجق، (٤/٢٩/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ٣٣.
- اللجنة الامنية في كويسنجق، (٤/٢٩/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل-اللجنة الامنية، رقم المنشيء/ ٢٤٦.
- قائمقامية كويسنجق، (٤/٢٩/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ٣٣.
- قائمقامية كويسنجق، (٤/٣٠/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ٣٩.
- مديرية ناحية شورش، ٤/٣٠/ ١٩٨٧، برقية سرية الى محافظة اربيل- الجنة الامنية، العدد/ ٤٢.
- قائمقامية كويسنجق، (٥/٢/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ١٨١.
- اللجنة الامنية في كويسنجق، (٥/٤/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل/ قوة دارمان، العدد/ ٥/٤/ ١٩٨٧.
- اللجنة الامنية في كويسنجق، (٥/٧/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل- اللجنة الامنية، رقم المنشيء/ ٢٦٦.
- قائمقامية كويسنجق، (٥/٩/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ٨٢.
- قائمقامية كويسنجق، (٥/١١/ ١٩٨٧)، سري، العدد/ ١٩٥.

- اللجنة الامنية في كويسنجق، (١١/٥/ ١٩٨٧)، سري وشخصي، الموضوع: خطة مسح القرى، العدد/ ٢٨٤.
- اللجنة الامنية في كويسنجق، (١٢/٥/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل- اللجنة الامنية، رقم المنشيء/ ٢٦١.
- اللجنة الامنية في كويسنجق، (٢١/٥/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل- اللجنة الامنية، رقم المنشيء/٢٧١.
- اللجنة الامنية في كويسنجق، (٢١/٥/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل-اللجنة الامنية، رقم المنشيء/ ٣٣٥.
- اللجنة الامنية في كويسنجق، (١١/٦/ ١٩٨٧)، برقية سرية وفورية الى محافظة اربيل-اللجنة الامنية، رقم المنشيء/ ٤١٠.
- اللجنة الامنية في كويسنجق، (١٣/٨/ ١٩٨٧)، سري وشخصي، الموضوع: خطة مسح القرى، العدد/ ٢٩٨.
- لجنة مكافحة النشاط المعادي في كويسنجق، (٩/١١/ ١٩٨٨)، سري و شخصي، الموضوع: محضر اجتماع، العدد/ لجنة/ ٢٠٥.
- لجنة مكافحة النشاط المعادي في كويسنجق، (١٦/١/ ١٩٨٩)، سري و شخصي، الموضوع: محضر اجتماع، العدد/ ١١ .

٢- بڵاوکراوە حکومییەکان:

- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة (د. س)، المجموعة الإحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي الموصل واربيل، مطبعة الإرشاد، بغداد.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، دائرة الإحصاء المركزي (١٩٦١)، نتائج الإحصاء الزراعي والحيواني في العراق لسنة ١٩٥٨-١٩٥٩، مطبعة الحكومة، بغداد.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للإحصاء (١٩٧٣)، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٦٥، مطبعة الجهاز المركزي للإحصاء، بغداد.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للإحصاء (١٩٧٨)، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧ لمحافظة اربيل، بغداد.

٣- کتێبەکان:

أ/ بەزمانی کوردی

- تەیب، جەمال فەتحوڵا (٢٠٠٨)، کۆیە ١٩١٨-١٩٥٨ لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییە، چ٢، چاپخانەی شەهاب، هەولێر.

- حویزی، طاهر احمد (١٩٨٤)، مێژووی کۆیە یا کۆیسنجق، ب٢، چاپخانەی نمیر، بەغدا.
- دڵزار، ئەحمەد (١٩٩٤)، بیرەوەری ڕۆژانی ژیانم، ب٣، ستۆکهۆڵم.
- صاڵح، شیلان تاهیر (٢٠٠٨)، کۆیە لەنێوان ساڵانی ١٩٥٨-١٩٧٥ز. دا (توێژینەوەیەك لە بارودۆخی سیاسی)، نامەی ماستەر (بڵاونەکراوە)، زانکۆی کۆیە، کۆلێژی زانستە کۆمەڵایەتییەکان.
- عثمان، بورهان حاتم (٢٠١٩)، بارودۆخی ئابووریی هەولێر لەنێوان ساڵانی ١٩٥٨-١٩٧٥ لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییە، تێزی دکتۆرا (بڵاونەکراوە)، زانکۆی سەلاحەدین-هەولێر، کۆلێژی ئاداب.
- کۆیی، هۆشیار محەمەد ئەمین (٢٠٠٩)، کۆیە لە ساڵی ١٩٦٣ دا، ئینسکلۆپیدیای هەولێر، ب٤، چاپخانەی گرین گالۆری، لوبنان.
- مینە، ئەمین قادر (٢٠١٢)، ئەمنی ستراتیجیی عێراق و سێکوچکەی بەعسیان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس، سلێمانی.
- نێروەیی، عەلی تەتەر (٢٠١٠)، سیاسەتی حکوومەتی عێراق لە کوردستان لە سایەی بەڵگەنامە فەرمییەکاندا ١٩٧٥-١٩٩١، بەرگی دووەم، چاپخانەی زانکۆی دهۆك، دهۆك.

ب/ بە زمانی عەرەبی:

- قادر و جامباز، جبار و طارق (٢٠١٣)، قرارات مجلس قيادة الثورة المنحل الخاصة بالكورد وكوردستان، مطبعة الحاج هاشم، اربيل.
- الخرسان، صلاح (٢٠٠١)، التيارات السياسية في كردستان العراق/ قراءة في ملفات الحركات والاحزاب الكردية في العراق ١٩٤٦-٢٠٠١، مؤسسة البلاغ للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت.
- خصباك، شاكر (١٩٧٣)، العراق الشمالي/ دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية، مطبعة شفيق، بغداد.

٤- وتار و لێکۆڵینەوەکان:

- محەمەد، خەلیل ئیسماعیل (هاوینی ١٩٩٩)، گۆڕینی نەخشەی ئیداری پارێزگای هەولێر لە ماوەی نیو سەدەدا، هەولێر (گۆڤار)، هەولێر، ژ (٣).
- عەبدوڵلا، سلێمان (حوزەیرانی ١٩٩٩)، ڕاگواستنی گوندنشینەکان لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا، سەنتەری برایەتی (گۆڤار)، هەولێر، ژ (١٢).

پاشکۆی بەڵگەنامەکان

پاشکۆی ژمارە (١)

پێشنیازی فەیلەقی دووی سوپای عێراق بۆ وێرانکردنی شارەدێی (شۆڕش)

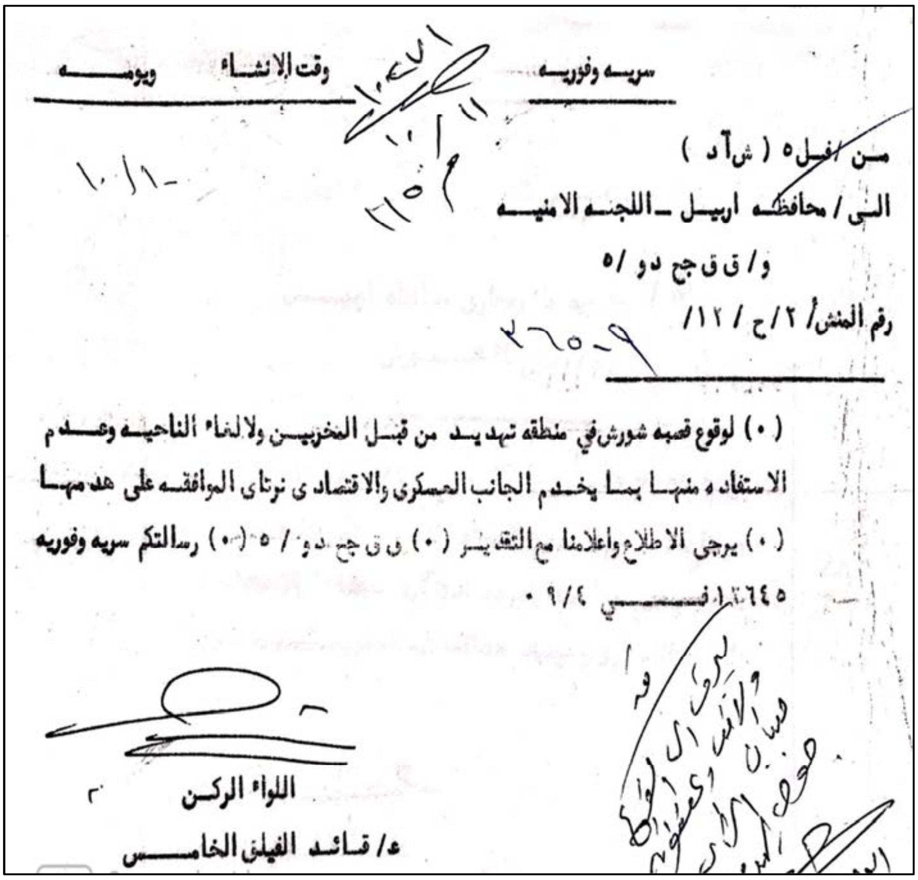

سريه وفوريه   وقت الانشاء   ويوميه

من / فيلق ٥ (ش آ د)

الى / محافظه اربيل ـ اللجنه الامنيه

و/ ق ق جح دو /٥

رقم المنش/ ٢/ح/ ١٢/

(٠) لوقوع قصبه شورش في منطقه تهديد من قبل المخربين ولالغاء الناحيه وعدم الاستفاده منها بما يخدم الجانب العسكري والاقتصادي نرتاي الموافقه على هدمها

(٠) يرجى الاطلاع واعلامنا مع التقدير (٠) ق ق جح دو / ٥ (٠) رسالتكم سريه وفوريه ٦٤٥ ... في ٩/٤ ٠

اللواء الركن

ع/ قائد الفيلق الخامس

پاشکۆی ژمارە (٢)

پێشنیازی بەڕێوەبەرایەتی هەواڵگری سەربازی عێراق بۆ وێرانکردنی شارەدێی (شۆڕش)

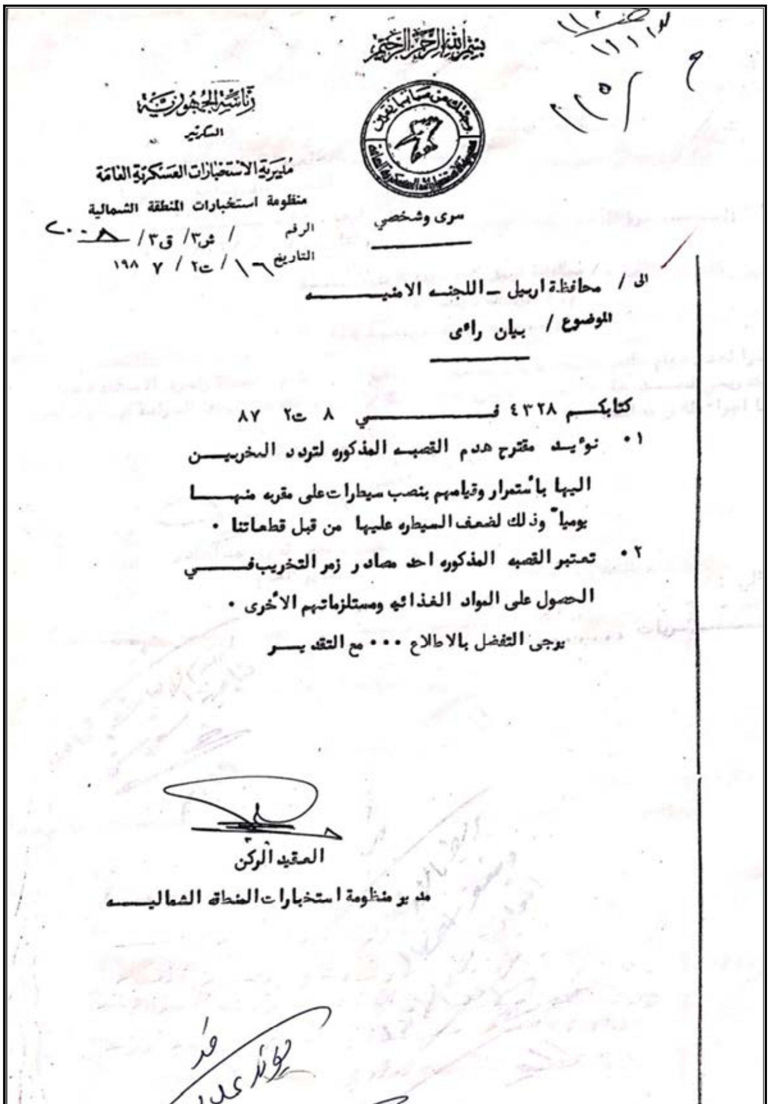

بسم الله الرحمن الرحيم

رئاسة الجمهورية
السكرتير
مديرية الاستخبارات العسكرية العامة
منظومة استخبارات المنطقة الشمالية

سري وشخصي

الرقم / ش٣/ ق٣/ ٥٠٠
التاريخ ١٦/ ت٢/ ٧ ١٩٨

الى / محافظة اربيل ـ اللجنة الامنية

الموضوع / بيان رأي

كتابكم ٤٣٢٨ في ٨ ت٢ ٨٧

١. نؤيد مقترح هدم القصبة المذكورة لتردد المخربين اليها باستمرار وقيامهم بنصب سيطرات على مقربة منها يومياً وذلك لضعف السيطرة عليها من قبل قطعاتنا .

٢. تعتبر القصبة المذكورة احد مصادر زمر التخريب في الحصول على المواد الغذائية ومستلزماتهم الأخرى .

يرجى التفضل بالاطلاع ... مع التقدير

العقيد الركن

مدير منظومة استخبارات المنطقة الشمالية

پاشکۆی ژمارە (٣)

سازدانی کۆڕ و کۆبوونەوە لەگەڵ گوندنشینەکانی (شێخەلوان وگۆپتەپە و تەکەور) بەمەبەستی ڕاگواستنیان

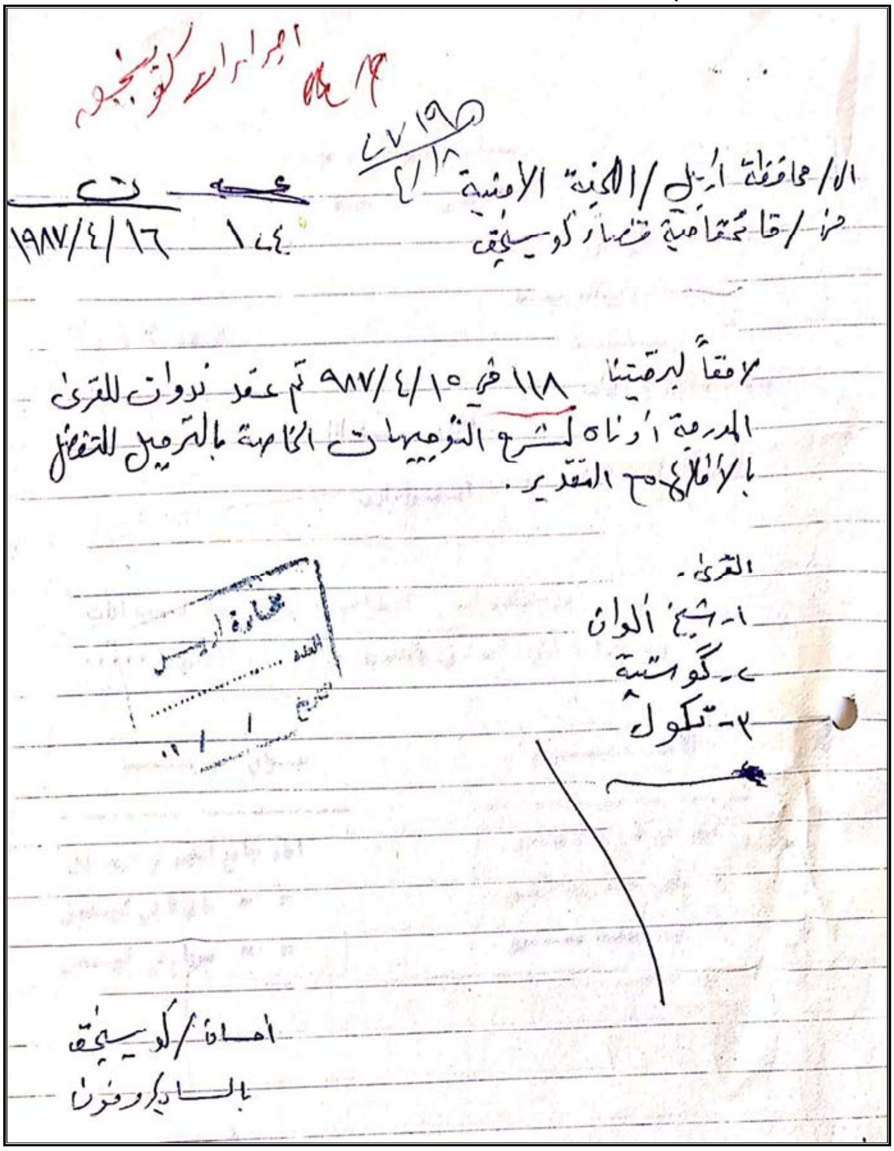

الى / محافظة أربيل / اللجنة الأمنية
من / قائممقامية قضاء كويسنجق

١٤٤ ١٩٨٧/٤/١٦

الحاقاً لبرقيتنا ١١٨ في ١٩٨٧/٤/١٠ تم عقد ندوات للقرى المدرجة أدناه لشرح التوجيهات الخاصة بالترحيل للتفضل بالاطلاع مع التقدير.

القرى:
١- شيخ ألوان
٢- گوپتة
٣- تكوك

أمان / كويسنجق

پاشکۆی ژمارە (٤)

وێرانکردنی هەردوو گوندی (پیرەر و گۆمەشین)

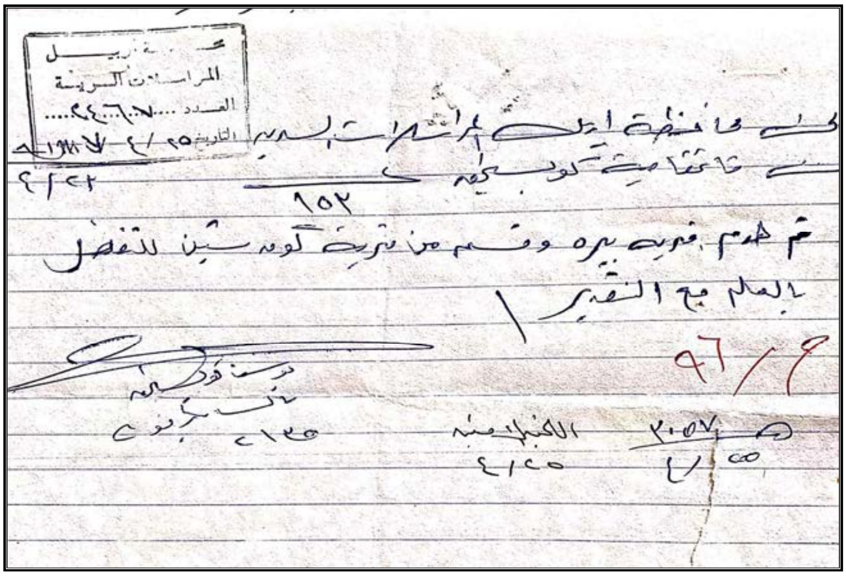

محافظة اربيل
المراسلات السرية
العدد ٢٤٦٦٧
التاريخ ٢٥/٤/١٩٨٧

الى / محافظة اربيل / المراسلات السرية
من / قائمقامية كويسنجق
١٥٢
٤/٢٢

تم هدم قرية پيره وقسم من قرية گومەشين للتفضل بالعلم مع التقدير

٩٦/٦

الكتابة منه
٤/٢٥
٢٠٥٧
٤/٢٥

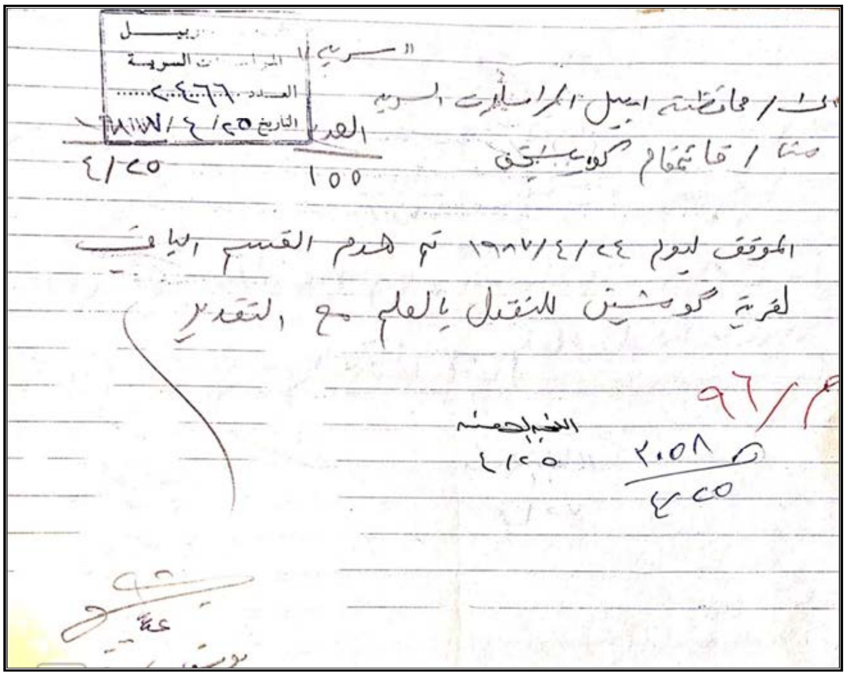

محافظة اربيل
المراسلات السرية
العدد ٢٤٦٦٦
التاريخ ٢٥/٤/١٩٨٧

السري

الى / محافظة اربيل / المراسلات السرية
من / قائمقام كويسنجق
العدد ١٥٥
٤/٢٥

الموقف ليوم ٢٤/٤/١٩٨٧ تم هدم القسم الباقي لقرية گومەشين للتفضل بالعلم مع التقدير

٩٦/٦

الكتابة منه
٤/٢٥
٢٠٥٨
٤/٢٥

پاشکۆی ژمارە (٥)

وێرانکردنی گوندەکانی (ئێلنجاغی گەورە و ئێلنجاغی گچکە و مەرزان)

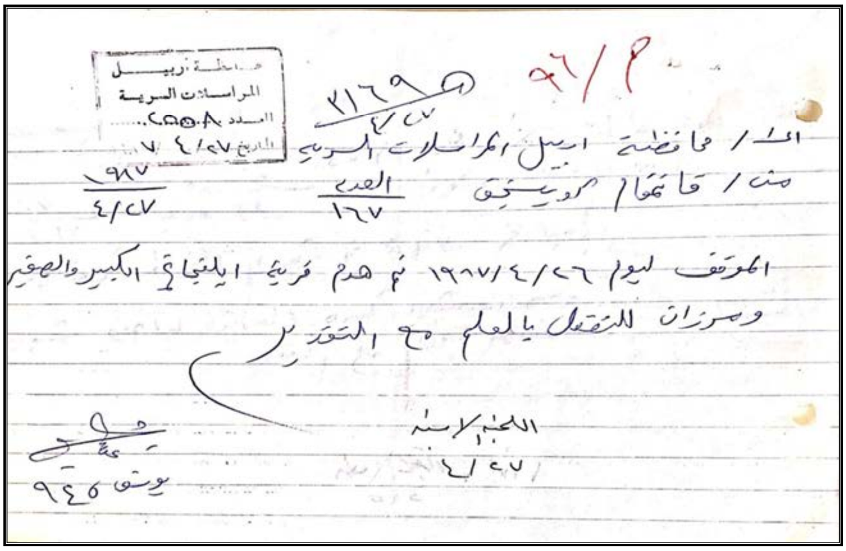
محافظة اربيل
المراسلات السرية
العدد ٢٥٥٠٨
التاريخ ٢٧/٤/٨٧

الى / محافظة اربيل / المراسلات السرية
من / قائممقام كويسنجق

العدد ١٦٧

الموقف ليوم ١٩٨٧/٤/٢٦ تم هدم قرية ايلنجاغ الكبير والصغير ومرزان للتفضل بالعلم مع التقدير

٢٧/٤

پاشکۆی ژمارە (٦)

وێرانکردنی هەردوو گوندی (گۆمەتاڵ و سماق شیرینی گەورە)

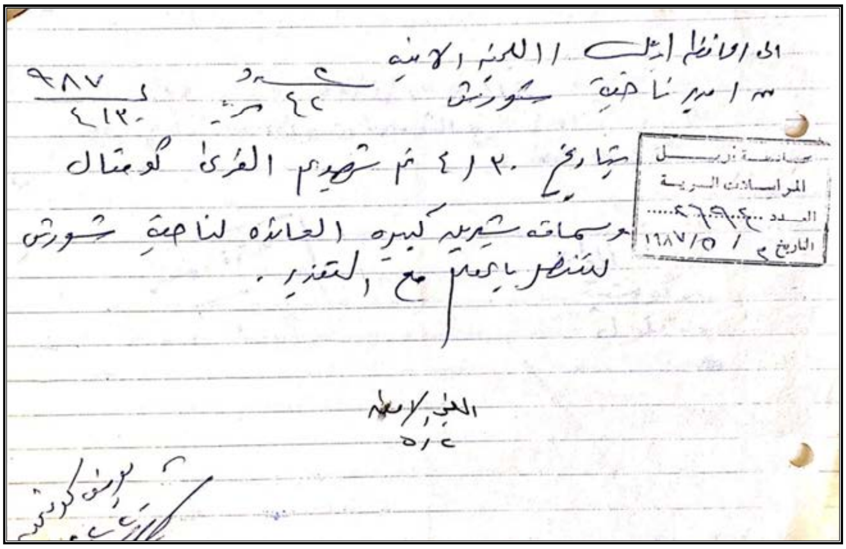
الى / [illegible] / اللجنة الامنية
م / امر ناحية شورش
ع / سري ٤٢
٩٨٧ / ٤١٢٠

محافظة اربيل
المراسلات السرية
العدد ٢٦٩٢
التاريخ ٢ / ٥ / ١٩٨٧

بتاريخ ٢٠ / ٤ تم تهديم القرى كومتال وسماقه شيرين كبيره العائدة لناحية شورش للنظر بامركم مع التقدير.

المخلص / [illegible]
٢ / ٥

پاشكۆی ژمارە (٧)

پێكهێنانی لێژنەیەك بۆ كۆكردنەوەی كەلوپەلی مزگەوتەكانی شارۆچكەی (كۆیە)

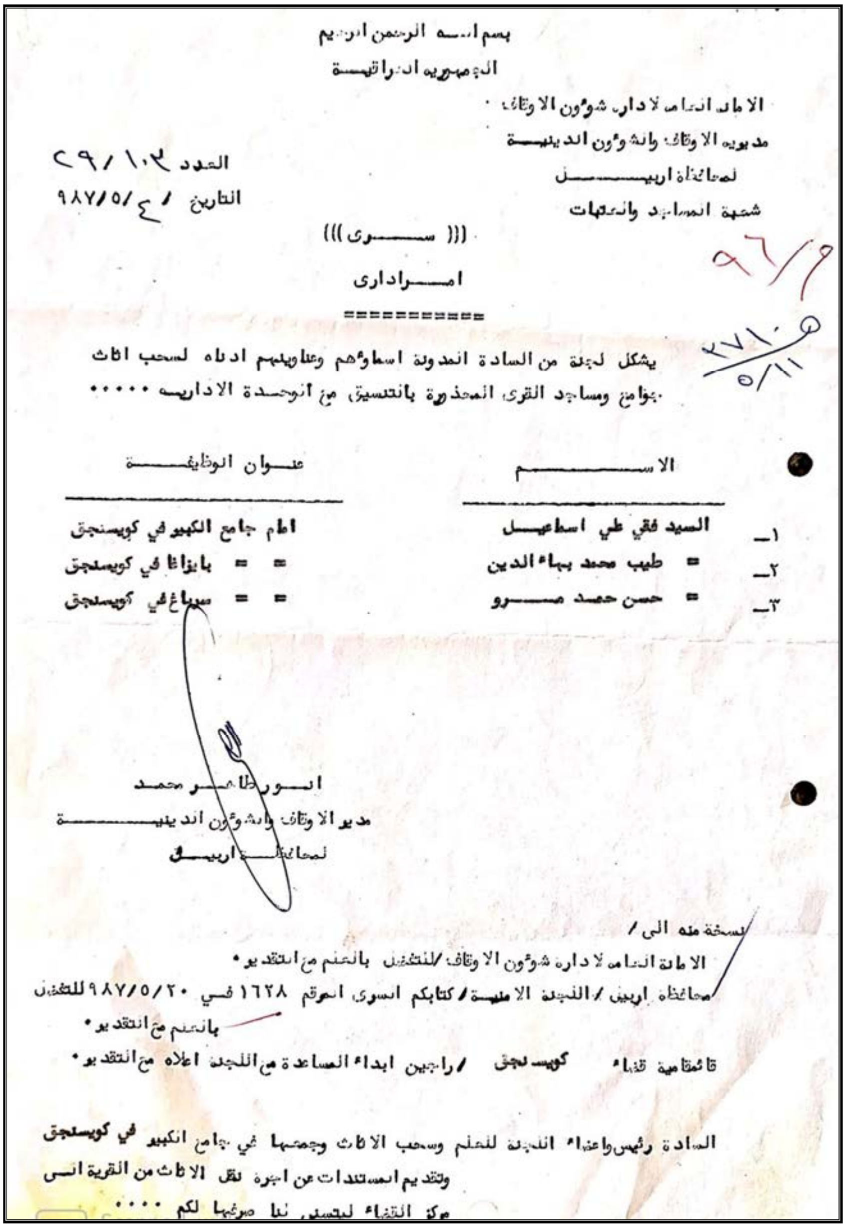

بسم الله الرحمن الرحيم

الجمهورية العراقية

الامانة العامة لادارة شؤون الاوقاف

مديرية الاوقاف والشؤون الدينية

لمحافظة اربيـــــل

شعبة المساجد والعتبات

العدد ١٠٢/ ٢٩

التاريخ ٤/ ٥/ ٩٨٧

(((ســـــرى)))

امـــــر اداری

===========

٩٦/م

٢٧١٠ هـ

٥/١١

يشكل لجنة من السادة المدونة اسماؤهم وعناوينهم ادناه لسحب اثاث جوامع ومساجد القرى المحذورة بالتنسيق مع الوحدة الادارية •••••

	الاســــــم	عنوان الوظيفـــــة
١ـ	السيد فقي علي اسماعيـــل	امام جامع الكبير في كويسنجق
٢ـ	= طيب محمد بهاء الدين	= = بايزاغا في كويسنجق
٣ـ	= حسن حمد مـــــرو	= = سيباغ في كويسنجق

انـــور طاهــر محمد

مدير الاوقاف والشؤون الدينيـــــــة

لمحافظـــة اربيـــل

نسخة منه الى /

الامانة العامة لادارة شؤون الاوقاف /للتفضل بالعلم مع التقدير •

محافظة اربيل /اللجنة الامنية /كتابكم السرى المرقم ١٦٢٨ في ٢٠/ ٥/ ٩٨٧ للتفضل بالعلم مع التقدير •

قائمقامية قضاء كويسنجق /راجين ابداء المساعدة من اللجنة اعلاه مع التقدير •

السادة رئيس واعضاء اللجنة للعلم وسحب الاثاث وجمعها في جامع الكبير في كويسنجق وتقديم المستندات عن اجرة نقل الاثاث من القرية الى مركز القضاء ليتسنى لنا صرفها لكم ••••

پاشکۆی ژمارە (٨)

لارینەبوونی بەڕێوەبەرایەتی ئەمنی هەولێر بۆ وێرانکردنی شارەدێی (شۆڕش)

بسم الله الرحمن الرحيم

سري

الجمهورية العراقية
وزارة الداخلية
مديرية الأمن العامة
مديرية أمن محافظة اربيل
ـ ش ٠ س ٠ ت ـ

العدد ١٤٩٩٨
التاريخ ١٢/١١/١٩٨٧

الى / محافظة اربيل ـ اللجنة الامنية
م : بيان رأي

كتابكم ٤٣٢٨ في ٨/١١/١٩٨٧
لامانع لدينا من هدم قصبة شورش قدر تعلق الأمر بنا .
للتفضل بالعلم ... مع التقدير .

مدير أمن محافظة اربيل

...

پاشكۆی ژماره (٩)

پێشنیازی پارێزگای هەولێر بۆ ڕاگواستن و وێرانکردنی شارەدێی (شۆڕش)

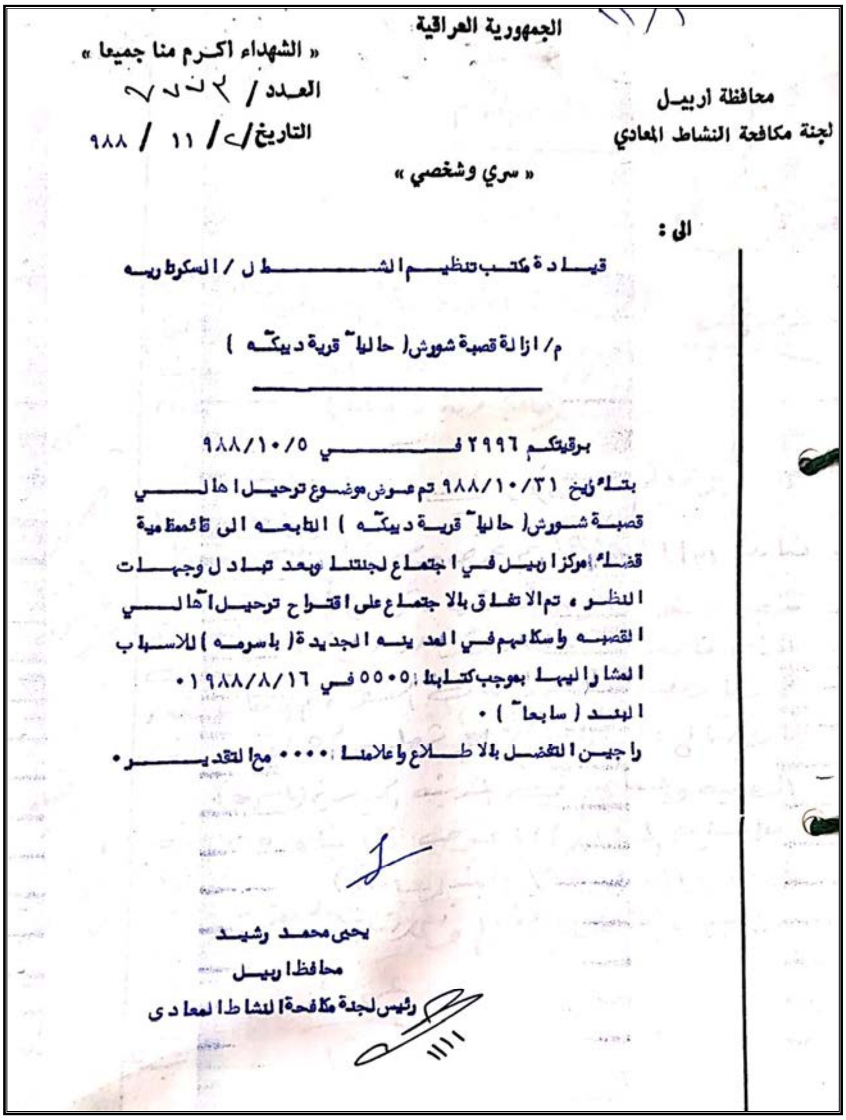

الجمهورية العراقية

« الشهداء اكرم منا جميعا »

العدد / [illegible]

التاريخ/ ٢ / ١١ / ٩٨٨

محافظة اربيل

لجنة مكافحة النشاط المعادي

« سري وشخصي »

الى :

قيادة مكتب تنظيم الشمال / السكرتارية

م/ ازالة قصبة شورش (حالياً قرية ديكه)

برقيتكم ٢٩٩٦ في ٩٨٨/١٠/٥

بتاريخ ٩٨٨/١٠/٣١ تم عرض موضوع ترحيل اهالي قصبة شورش (حالياً قرية ديكه) التابعه الى قائممقامية قضاء مركز اربيل في اجتماع لجنتنا وبعد تبادل وجهات النظر ، تم الاتفاق بالاجماع على اقتراح ترحيل اهالي القصبه واسكانهم في المدينه الجديدة (باسرمه) للاسباب المشار اليها بموجب كتابنا ٥٠٠٥ في ١٩٨٨/٨/١٦ البند (سابعاً) .

راجين التفضل بالاطلاع واعلامنا .... مع التقدير .

يحيى محمد رشيد

محافظ اربيل

رئيس لجنة مكافحة النشاط المعادي

الملخص

عملية ترحيل وهدم قرى قضاء كويسنجق سنة ١٩٨٧ دراسة وثائقية

في عام ١٩٨٧ بدأت عملية ترحيل وهدم القرى في كوردستان الجنوبية من قبل حكومة البعث في بغداد، وفي إطار هذه العملية تم هدم قرى قضاء كويسنجق وترحيل سكانها. تطرق هذا البحث، وبالاستناد الى وثائق رسمية عراقية غير منشورة الى عملية ترحيل وهدم (١٢٨) قرية في القضاء المذكور. وتناول البحث أسباب تلك العملية وخطة الترحيل والهدم في النواحي الثلاث التي كان يتألف منها قضاء كويسنجق وهي (مركز القضاء، ناحية شورش وناحية طق طق). وتم التطرق بالتفصيل إلى عملية الترحيل والهدم في عام ١٩٨٧ لقرى القضاء المذكور، التي نفذت في مرحلتين مختلفتين: المرحلة الاولى من ٢٠ نيسان الى ٢٠ ايار، والتي هدمت خلالها (٤٢) قرية. والمرحلة الثانية من ٢١ ايار الى ٢٠ تموز وتم فيها هدم (٨٦) قرية. وفي جانب آخر من البحث تم تسليط الضوء على الغاء ناحيتي شورش و طق طق ضمن قضاء كويسنجق والاقتراحات والقرارات التي قدمت من قبل المسؤولين الحكوميين والامنيين والعسكريين لهدم الناحيتين، والتي لم تكن قد نفذت بعد.

Abstract

The Process of Transferring and Demolishing the Villages of Koya District in 1987 (A documentary study)

In 1987, a process of deportation and demolition of villages in southern Kurdistan was started by the Ba'ath government in Baghdad, and within the framework of this process, the villages of Koysinjaq district were demolished and their residents were deported. This research has touched on the deportation and demolition of 128 villages, based on unpublished official Iraqi documents. The research deals with the reasons for that operation and the plan of deportation and demolition in the three areas that made up the Quesanjaq district, namely (the district center, Shorsh sub-district and TaqTaq sub-district). The deportation and demolition process in 1987 of the aforementioned district's villages are discussed in detail, which was carried out in two different stages: the first phase from April 20 to May 20, during which (42) villages were demolished. And the second phase, from May 21 to July 20, in which 86 villages were demolished. In another aspect of the research, the spotlight is shed on the cancellation of the Shorsh and TaqTaq sub-districts within the Koysinjaq district, and the proposals and decisions presented by government, security and military officials to demolish both areas, which were not implemented.

چەمكی ژیان و مردن
لە شیعرەكانی (گۆران) دا

د. جەبار ئەحمەد حسێن

بەشی كوردی- كۆلێژی زمان - زانكۆی سەلاحەددین

Jabbar.hussein@su.edu.krd

١- پێشەكی:

١-١: ناونیشانی لێكۆڵینەوەكە: دووانەی ژیان و مردن یەكێكە لەو بابەتە گرنگانەی نەک تەنیا شیعر و ئەدەب، بەڵكو زۆربەی بوارە مەعریفییەكانی وەک ئاین و فەلسەفە و دەروونزانی پێوەی سەرقاڵ بوون؛ (گۆران) یش لە روانگەی خۆیەوە ئەم بابەتەی لەناو شیعرەكانیدا خستۆتە روو.

١-٢: گرنگیی لێكۆڵینەوەكە: گرنگی و هۆی هەڵبژاردنی ئەم ناونیشانە؛ لەلایەكەوە پەیوەندی بە گرنگیی بابەتی ژیان و مردنەوە هەیە و لە لایەكی تریشەوە ئەم بابەتە لەلایەن (گۆران) ەوە گرنگیی تایبەتی پێدراوە و لە شیعرەكانیدا رەنگی داوەتەوە.

١-٣: ئامانجی لێكۆڵینەوەكە: ئامانجی لێكۆڵینەوەكە گەڕانە بەدوای واتاكانی ئەو دوو چەمكە لە ناو شیعرەكانی (گۆران)دا.

١-٤: میتۆدی لێكۆڵینەوەكە: لە لێكۆڵینەوەكەدا پەیڕەوی میتۆدی شیكاری كراوە.

١-٥: پێكهاتەی لێكۆڵینەوەكە: لێكۆڵینەوەكە لە سێ تەوەر پێكدێت:

تەوەری یەكەم: (چەمكی ژیان و مردن): چاوخشاندنێكە بە واتاكانی ژیان و مردن لە روانگەی ئاینی و فەلسەفی و دەروونزانییەوە.

تەوەری دووەم: (چەمكی ژیان لە شیعری گۆراندا): دەستنیشانكردنی لایەنەكانی ژیان و بنەما و پایەكانی ژیانێكی بەختەوەرە، كە لەناو شیعرەكانی گۆراندا ئاماژەیان بۆكراوە.

تەوەری سێیەم: (چەمکی مردن لە شیعری گۆراندا): لە ڕێگای شیکردنەوەی شیعرەکانییەوە، ڕوانگەی گۆران بۆ کارەساتی مردن و جۆرەکانی مردن و هۆکارەکانی مردن و بابەتی نەمری؛ خراوەتە ڕوو.

گرنگترین ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکەش لە چەند خاڵێکدا کورتکراونەتەوە.

(**کلیلە وشەکان:** گۆران، ژیان، مردن، نەمری، گیان)

٢: تەوەری یەکەم: چەمکی ژیان و مردن

ئەم دوو چەمکە دووانەی یەکترین و ناکرێت باس لە یەکێکیان بکرێت بە جیا لەوی تریان، چونکە هەر یەکەیان واتا لەوی ترەوە وەردەگرێت، لەو بیروباوەڕە جیاوازانەی دواتر دەیانخەینە ڕوو هەست بە بوونی ئەم ڕاستییە دەکەین؛ زانای فسیۆلۆجی فەرەنسی (کلود بەرنارد) لەم وتەیەیدا ئەم ڕاستییە چڕ دەکاتەوە کە دەڵێت: (ژیان مردنە) (عبدالخالق، ١٩٨٧، ١٤)

چەمکی ژیان و مردن؛ یەکێکە لەو بابەتە گرنگانەی زۆربەی بوارە مەعریفییەکان وەک ئاین و فەلسەفە و دەروونزانی پێوەی سەرقاڵ بوون؛ لە بڕگەکانی خوارەوەدا هەوڵ دەدەین بە کورتی لە هەر یەک لەو بوارانەدا هەندێک لەو واتایانە بخەینە ڕوو، کە ئەم دوو چەمکە دەیگەیەنن:

٢-١: لە ڕوانگەی ئەفسانەی کۆن و ئاینەوە:

لە زۆربەی ئەفسانە کۆنەکان و ئاینەکاندا، ئەو بڕوایە هەبووە کە مرۆڤ لە سەرەتای دروستبوونیەوە سیفەتی نەمری هەبووە، بەڵام دواتر هەڵەی کردووە و مردن و لەناوچوون بووەتە چارەنووسی؛ چیرۆکی ئادەم و حەوا لەناو ئاینەکاندا دیارترین نموونەی ئەم تێڕوانینەن. لە هەندێک ئەفسانەیشدا خواوەند نەمری وەک دیارییەک بۆ مرۆڤ ناردووە، بەڵام بە هۆی هەڵەیەکەوە نەگەیشتووەتە مرۆڤ.

لە کۆمەڵە سەرەتاییەکان و ئەفسانە و ئاینەکاندا بە شێوازی جۆراوجۆر، بیری نەمری سەری هەڵداوە، یەکێک لە جۆرەکانی نەمریی گیان بیری (تناسخ = دۆنادۆن)ە، بەو واتایەی کە (گیان لە دوای مردنی لەش دەمێنێتەوە و دەگەڕێتەوە بۆ لەشێکی تر و ژیانی خۆی لە ژیانی دووەمدا درێژە پێدەدات، لە دوای مردنی لەشی

دووەمیش، یان بۆ جیهانی گیانەکان دەگەڕێتەوە یان لە لەشی سێیەمدا جێنشین دەبێت. ئەم لەشی سێیەم و چوارەم و پێنجەم و... جارێک لەوانەیە مرۆڤ بێت، جارێ ئاژەڵ، جارێ رووەک،هەندێک جاریش لەوانەیە بەرد بێت.) (شریعتی، ٩٧)

- لە روانگەی ئەفسانە و ئاینی بابلی و ئاشوورییەکان: (مردن کۆتاییەکی رەهای ژیان نییە، بەڵکو مردن واتای جیابوونەوەی لەش و گیانی گەیاندووە، یەکەمیان شیدەبێتەوە و دووەمیشیان لە جۆرێکی ژیان و بوونەوە بۆ جۆرێکی تر دەگۆڕێت و دادەبەزێتە جیهانی خوارەوە و بە ئەزەلی دەمێنێتەوە) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٢١)

- میسرییە کۆنەکانیش بڕوایان وا بووە کە مرۆڤ دوای مردنی لە دنیایەکی تردا ژیانێکی شاد بەسەردەبات، بەڵام لەگەڵ ئەم بڕوایەشیاندا ژیانی ئەم جیهانەشیان فەرامۆش نەکردووە، پێیان وابووە (بەختەوەری دوای مردن بەستراوە بە پاراستنی لەشەوە و دەبێت بەبێ خەوش بپارێزرێت) (ناس، ١٣٥٤، ٤١)، هەر ئەم بڕوایەش وای لێکردوون مۆمیا دابهێنن و شارەزایی لێ پەیدا بکەن، کە بە یەکێک لە داهێنانەکانی میسرییە کۆنەکان دادەنرێت.

- (هیندۆسەکان) باوەڕیان بە بیری دۆنادۆن هەبووە، کە مردن گۆڕانی دۆخە و دەرکەوتنەوەی ژیانە بە شێوەیەکی نوێ. (ناس، ١٣٥٤، ١٩٠)

- لە بیروباوەڕی (زەردەشتییەکان) یشدا (هەر مرۆڤێک چوار رۆژ دوای مردنی، ژیانێکی تر دەست پێدەکات) (ناس، ١٣٥٤، ٣١٨)، هەر کەسێکیش بەپێی پابەندبوونی بە بنەماکانی ئاینی زەردەشتییەوە پاداشت و سزای کردەوە و بیر و وتەی خۆی وەردەگرێت.

- لە ئاینی یەهوودی دا: باوەڕبوون بە ژیانێکی تر، لەلایان جێگیر نەبووە، چونکە ئەم بابەتە لەو کێشانەیە شاراوەن و باش نییە بیری لێبکرێتەوە. (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٩٥) بەڵام باوەڕهێنان بە زیندووبوونەوە و ژیانی ئاینده (یەکێکە لە پایەکانی باوەڕ و ئینکارکردنی بە گوناهـ دادەنرێت) (امانی، ١٣٨٨)

- لە ئاینی مەسیحی دا: چارەسەری مەسیحی بۆ مردن جێگای چارەسەرەکانی تری پێش خۆی گرتۆتەوە، بە لای ئەمانەوە نەمری گیان بیری بتپەرستانە، بەڵام لای ئەمان بیری زیندووکردنەوەی جەستە و ژیانی نەمری لە جیهانێکی تر هاتە ئاراوە.

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بە کاریگەری کەنیسەی مەسیحی ترس و تۆقاندنی خەڵک لە مردن گەیەنراوەتە لوتکە.

- لە ئاینی ئیسلامیشدا؛ خوا کە مرۆڤی خولقاندووە هەر لە سەرەتاوە نەمری پێبەخشیوە، واتە هەر کەسێک دێتە ئەم ژیانەوە بە نەمری دەمێنێتەوە، یان لە بەهەشت یان لە دۆزەخ. لەلای خوا ژیانی راستەقینە بۆ مرۆڤ لەم جیهانەدا نییە، بەڵکو لە ژیانی ئاخیرەتدایە، ژیانی ئەم جیهانە تەنیاماڵێکە بۆ تاقیکردنەوەی مرۆڤ. (شعراوي، ١٩٩١، ٤٦-٤٧)

زانای ئیسلامی (شعراوي) لەسەرەتای کتێبی (ژیان و مردن) دا پێی وایە شیکردنەوەی ئەم بابەتە لە توانای عەقڵی مرۆڤدا نییە و ناچێتە ناو زانستی مرۆڤەوە، بە تایبەتی مردن کە شتێکی نادیارە، بۆ هەموو شتێکی نادیاریش دەبێت زانیاریمان تەنیا لە خواوە وەربگرین. (شعراوي، ١٩٩١، ٤)

بە گشتی بەلای هەموو ئاینەکانەوە؛ مردن چارەنووسی مرۆڤە، بەڵام کۆتایی بە مرۆڤایەتی ناهێنێت؛ هەموویان (بە کەمێک جیاوازییەوە) باسیان لە ژیانێکی تر و چەند شێوەیەکی نەمری کردووە. لە روانگەی هەر ئاینێکەوە؛ پابەندبوون بەو بنەمایانەی ئەو ئاینە دیاری کردووە، مەرجی بەردەوامی و نەمرییە لە ژیانی ئایندەدا.

٢-٢: لە روانگەی فەلسەفییەوە:

لەم بڕگەیەدا هەوڵدەدەین تیشکێک بخەینە سەر دیارترین واتاکانی چەمکی ژیان و مردن لە مێژووی فەلسەفەدا:

- لای گریکەکان:

بیری (دۆنادۆن) شێوەیەکە لە شێوەکانی نەمری، لەناو ئاین و فەلسەفەشدا بە شێوازی جۆراوجۆر خراوەتە روو. (فیساگۆرس) کە یەکێکە لە پێشەنگەکانی فەلسەفەی گریکی ئەو بۆچوونەی هەبووە کە (گیان لەناو لەشدا زیندانییە و لەکاتی مردن ئازاد دەبێت، پاش ماوەیەک پاک دەبێتەوە و دەچێتە ناو لەشێکی تر، ئەم پرۆسەیە چەند جارێک دووبارە دەبێتەوە و جار بە جار پاکتر دەبێتەوە، تا دەگاتە قۆناغی کۆتایی کە یەکگرتنە لەگەڵ خوادا.) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٣٥) یەکگرتنەوە لەگەڵ

خوادا واتە بیری یەکیەتی بوون، کە دواتر لە تەسەوفی ئاینەکانیشدا سەری هەڵدا. (ئەنیکسماندەر)؛ کە ئەمیش لە یەکەم فەیلەسووفەکانی گریک بووە، بابەتی مردنی بەستۆتەوە بە بیری یەکیەتی بوون، کە (مرۆڤ بوونەوەرێکە هەر لە بنەڕەتەوە نەدەبووایە ببێت، لەبەرئەوە سزای بوونەکەی بە ئێش و ئازار و مردن دەداتەوە) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٣٧)، مەبەستی ئەوەیە مرۆڤ و هەر بوونەوەرێکی تر یەک بوونیان هەیە و لە یەک شتەوە دروستبوون، کەواتە بوونی مرۆڤ واتە جیابوونەوەی بەشێک لە گشت، ئەمەش تاوانە و دەبێت باجی ئەم تاوانەی بدات، مردنیش قورسترین باجەکەیەتی.

(سوکرات): لە گفتوگۆی (بەرگری) کە ئەفلاتوون نووسیویەتی، بیروباوەڕی سوکرات لەبارەی ژیان و مردن خراوەتە روو، بەلای ئەمەوە کەس لەبارەی مردنەوە نازانێت چاکە یان خراپە ؟! هەروەها مردن لەو ژیانە بە باشتر دەزانێت، کە خراپە و نادادپەروەری تیایدا بڵاوبووبێتەوە؛ ئەم بڕوایەی بەم شێوەیە روون دەکاتەوە: (کەسێک کە دەمرێت؛ یان دەبێتە (نەبوو) و هیچ هەستێکی نامێنێت، ئەگەر بەم شێوەیە بێت دەستکەوتێکی سەرسوڕهێنەرە. یان وەک دەوترێت گەشتێکە لەم شوێنەوە بۆ شوێنێکی تر (هادیس)، کە هەموو مردووەکانی تێدایە، ئەمەشیان رزگاربوونە لەم نادادپەروەرییەی ئێرە و شادبوونەوەیە بە دادپەروەریی راستەقینەی ئەوێ، ئەگەر ئەمەش راست بێت، من لەلای خۆمەوە چەندین جار ئارەزووی مردن دەکەم) (أفلاطون، ٢٠٠١، ١٣٥)؛ ئەوەی لە وتەکانی سوکرات تێبینی دەکەین؛ ئەوەیە کە هەرچەندە باسی نەمری دەکات، بەڵام بڕوای تەواوی پێ نییە و بە گومانەوە دەیخاتە روو.

(ئەفلاتوون): بە بڕوای ئەم مرۆڤ لە لەش و گیان پێکهاتووە، پێش لەدایکبوون گیان لە جیهانی نموونەیدا ئازاد بووە، پاشان بەهۆی هەڵەکردنەوە فڕێدراوەتە سەر زەوی و لەناو لەشدا زیندانی کراوە، بە مردن لەم زیندانە رزگاری دەبێت، لەبەرئەوە (ئەفلاتوون لەو باوەڕەدایە کە گیان نامرێ و بە مەرگی لەش نافەوتێ، بەڵکو هەر بە نەمری دەمێنێتەوە) (عزیز، ٢٠٠٨، ١٥٢)

(ئەڕستۆ): بیری دۆنادۆن رەتدەکاتەوە، پێی وایە گیان سەربەخۆ نییە لە جەستە تاوەکو لێی جیابێتەوە، (گیان بە جەستەوە بەستراوەتەوە، هەروەکو بینین بە چاوەوە) (برهییە،١٩٨٢، ٢٩٥)، بە بۆچوونی ئەم مرۆڤ و زیندەوەرانی تر لە رووی مردنەوە وەکو یەکن، بەڵام جیاوازییەکی بنەڕەتی لە نێوانیان دیاری کردووە، کە ئەویش بوونی عەقڵە لە مرۆڤدا و پێی وایە رەگەزێکی خوداییە لە مرۆڤدا و (نەمرە و لەناوناچێت) (برهییە،١٩٨٢، ٣٠٣)، کەواتە چەمکی نەمری لای ئەرستۆ (نەمری عەقڵ) ە، واتە مرۆڤ دەتوانێت لە رێگای بەکارهێنانی هێزی عەقڵەوە بە نەمری بمێنێتەوە.

(ئەپیقۆر): لەدوای ئەڕستۆیە و لە سەدەی دوو و یەکی پێش زایندا ژیاوە و بیروبۆچوونە فەلسەفییەکانی دواتر وەک رێبازی فەلسەفەی (ئەپیقۆری) لەلایەن چەند فەیلەسووفێکی تر پەیڕەوی کراوە و پەرەی پێدراوە. بۆچوونی ئەم لە بارەی ژیان و مردن بەم شێوەیە بووە؛ (ژیان دەشێت باش بێت، ئەگەر مرۆڤ فێر ببێت چۆن بژیەت و چۆن بمرێت.) (شۆرۆن، ٧٠،١٩٨٤) لەبارەی مردنیشەوە هەوڵی داوە چارەسەری ترسی مردن بکات، بەو بۆچوونەی کە مرۆڤ دەبێت گرنگی بە مردن نەدات، (چونکە تا لە بووندا بین ئەو بوونی نییە، کە مردنیش هات ئێمە بوونمان نییە، بەم شێوەیە دڵەڕاوکێ نە لای زیندوو و نە لای مردوو دروست ناکات) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٧٠)، مەبەستی لەوەیە کە کەسێک دەمرێت هەستی نامێنێت تا هەست بە ئازار و ناخۆشی مردن بکات. ئەگەر ئەمە بە چارەسەریش دابنرێت، تەنیا ترسی دوای مردن کەم دەکاتەوە، بەڵام چارەسەری ترسی پێش مردن ناکات.

- رواقییەکان (ستۆیسیزم):

لە دوو رووەوە رووبەڕووی ترسی مردن بوونەتەوە (لە ئاستی دەروونیدا بە فەرامۆشکردنی، لە ئاستی میتافیزیکیش لە روانگەی یەکیەتی بوونەوە) (شۆرۆن، ٧٧،١٩٨٤)، واتە مرۆڤ لە رووی دەروونییەوە گرنگی بە مردن نەدات و پشتگوێی بخات، ئەگەر لە روانگەی (یەکیەتی بوون) یشەوە بیر بکاتەوە، دەگاتە ئەو بڕوایەی کە گیانی مرۆڤ بەشێکە لە گیانی یەزدانی و تەواو لەناوناچێت، بەمەش بیری نەمری لەلا دروست دەبێت.

(سینیکا)؛ کە سەر بەم ڕێبازەیە، لەبارەی نەمرییەوە دەڵێت: (مردن کۆتایی جەستەیە، بەڵام کۆتایی گیان نییە) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٨١) هەروەها دەڵێت: (بوونی سەر زەوی هیچ نییە، جگە لە ئامادەبوون بۆ بوونێکی تر، ئەو ڕۆژەی لێی دەتۆقیت و بە کۆتایی دادەنێیت، لە ڕاستیدا لەدایکبوونتە بۆ ئەزەل) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٨١) ئەگەر مرۆڤ بەم شێوەیە بیر بکاتەوە و هەمیشە نەمری لەبەرچاو بێت، هەست بە ئازادی دەکات و دیلی سەختی و ئازارەکانی ژیان نابێت.

(ئەبکتیتۆس ٦٠-١١٧ ز) یش سەر بە هەمان ڕێبازی فەلسەفی بووە، بەڵام بڕوای بە شێوازی فەرامۆشکردن نییە و لەجیاتی ئەوە (لەگەڵ هێمنی و ئارامی ناخدایە) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٨٣)، ئەم کارەیشی خستۆتە ئەستۆی فەلسەفە، کە مرۆڤ فێر بکات چۆن سروشتێکی هێمنی هەبێت و ترسی لە مردن نەبێت.

- سەردەمی ڕێنیسانس:

لەم سەردەمەدا کێشە لە نێوان دوو ئاڕاستەدا هەبوو: یەکەمیان ئاڕاستەی سەدەکانی ناوەڕاست بوو؛ کە کشانەوە بوو لەم ژیانە و خۆ ئامادەکرن بوو بۆ ژیانێکی تر. ئاڕاستەی دووەمیشیان گرنگیدانێکی زۆر بوو بەم جیهانە، چونکە مردن کۆتایی و لەناوچوونی تەواوەتی هەر کەسێکە، بنەمای بیرەکەشیان دەگەڕێتەوە بۆ کلتووری گریکی و ڕۆمانی کۆن، هەر بۆ نموونە (ئەڕستۆ) یش هەمان بۆچوونی هەبوو. تەنانەت بیرێکی وەکو ناکۆتایی ژیان و جۆرێک لە نەمری، کە لەلای هەندێک فەیلەسووفی ئەم سەردەمە هەبووە، وەک (جیورد ئەنۆ برۆنۆ) کە بە بۆچوونی ئەو (هیچ شتێک کۆتایی ڕاستەقینەی نابێت، تەنانەت بچووکترین پارچەیش لە ڕواڵەتدا گۆڕانی بەسەردا دێت بەڵام لەناوناچێت) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٢٣)، ئەمیش هەر لە ژێر کاریگەریی فەلسەفەی گریکی و ڕۆمانی کۆندا بووە، بە تایبەتی فەلسەفەکەی ئەفلاتوون.

(مۆنتانی)؛ یەکێکە لە دیارترین فەیلەسووفەکانی ئەم سەردەمە، لە بیرو بۆچوونەکانی ئەمەوە وەڵامێکی تر بۆ مردن سەری هەڵدا، کە جێگای وەڵامی مەسیحی گرتەوە. ئەمیش لە ژێر کاریگەری فەلسەفەی ڕواقییەکاندا بوو بە تایبەتی

(سینیکا)، کە داوای دەکرد مرۆڤ بەردەوام بیر لە مردن بکاتەوە تاوەکو لەلای دەبێتە شتێکی ئاسایی، (چونکە شتی ئاسایی ترسناک نابێت) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١١٦)، هەر بە کاریگەری رواقییەکان؛ بە ئەرکی فەلسەفەی دەزانی مرۆڤ فێر بکات چۆن هەمیشە بیر لە مردن بکاتەوە، بەڵام ئەم بیرکردنەوەیە زیانی پێنەگەیەنێت؛ (ئەگەر فێر ببین چۆن بە هێمنی و بە شێوەیەکی راست بژیەین، ئاوهایش دەتوانین بە هەمان شێوە بمرین) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١١٩-١٢٠)، مۆنتانی داوای ئەوەی دەکرد دەبێت چێژ لە ژیان وەربگرین و بزانین چۆن بەکاری بهێنین، ئەم روانگە گەشبینییە بۆ ژیان بە روانگە و گیانی رێنیسانس دادەنرێت، وەک کاردانەوەیەک بوو دژی ئەو روانگە رەشبینییەی کەنیسە لە سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا بڵاوی کردبووەوە.

- فەلسەفەی (سەدەی حەڤدە):

(دیکارت)؛ بە بڕوای ئەم لەش و گیان ئاوێتەی یەکتری بوون و یەکەیەکیان پێکهێناوە، بەڵام هەریەکەیان سروشتی تایبەتی خۆی هەیە؛ (لەش بەپێی سروشی خۆی فرە پارچەیە و دابەش بووە، نەفس بە پێچەوانەوە یەک پارچە و دابەش نەبووە.) (دیکارت، ٢٠٠٥، ١٠٣)

بەلای ئەمەوە گیان لە پاش مردنی جەستەمان دەمێنێت، بەڵام باوەڕی ئەم لەسەر بنەمای باوەڕی ئاینی نەبووە، بەڵکو هەوڵیداوە بە هۆکارێکی سروشتی بیسەلمێنێت، بە بۆچوونی ئەم (گیان) نە لەناو دڵدایە و نە لەناو هەموو مێشکدایە، شوێنێکی لەناو مێشکی مرۆڤ دیاری کردووە و ناوی ناوە (رژێنی سنۆبەری، کە دەکەوێتە ناو چەقی مێشک) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٣٣)؛ بە بۆچوونی دیکارت ئەم شوێنە شوێنی بەستنەوەی گیانە بە جەستەوە، کاتێکیش کە پێکهاتەی گشتی جەستە هەڵدەوەشێتەوە، ئیتر بە کەڵکی مانەوەی گیان نامێنێت و لێی دەکشێتەوە و مردن روودەدات.

(پاسکاڵ)؛ بەلای ئەمەوە بایەخی زانست و فەلسەفە لەوەدایە گرنگی بە مرۆڤ و کێشەکانی مرۆڤ بدات، بۆ نموونە تیۆرەکەی کۆپەرنیکۆسی پێ گرنگ نییە، لەجیاتی گەڕان بۆ دۆزینەوەی شتە دەرەکییەکان، ئەوە بۆ مرۆڤ گرنگە بزانین گیان

لەناو دەچێت یان نەمرە، لەم رووەوە دەڵێت: (زانستی شتە دەرەکییەکان لە کاتی کارەساتدا یارمەتیم نادات، هیچ شتێک لەم ژیانەدا لەوە باشتر نییە هیوات بە بوونی ژیانێکی تر هەبێت، مرۆڤ تا چەند لەم هیوایەوە نزیک بێت زیاتر بەختەوەر دەبێت.) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٣٦)

(سپینۆزا)؛ یەکێکی ترە لە فەیلەسووفە دیارەکانی سەدەی حەڤدە، لەبارەی رووبەڕووبوونەوەی ترسی مردنەوە، لەگەڵ تێڕامان لە ژیان و پشتگوێخستنی مردنە، ئەمەش بە بەکارهێنانێکی دروستی عەقڵ جێبەجێ دەبێت، (مرۆڤی ئازاد ئەو مرۆڤە حەکیمەیە، بە رێنمایی عەقڵ هەڵچوون و ترسەکانی دادەمرکێنێتەوە.) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٤٢). لەبارەی نەمریشەوە باوەڕی بە نەمری عەقڵی مرۆڤایەتی هەبووە.

(لایپینتز)؛ ئەمیش ئەو جۆرە نەمرییە دووپات دەکاتەوە، کە تەنەکان لەناوناچن و تەنیا گۆڕانیان بەسەردا دێت، بەم شێوەیەش (هەموو شتێک لە گەردووندا بەرەو ناکۆتا دەڕوات) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٥٣)، لە دۆخێکەوە دەگۆڕێت بۆ دۆخێکی تر.

- سەردەمی رۆشنگەری:

لە هیچ قۆناغێکی مێژووی فەلسەفەدا یەک هەڵوێستی فەلسەفی جێگیر لەبارەی بابەتێکەوە نەبووە، بەڵام دەشێت هەڵوێستێک باوتر بووبێت، لەم ماوەیەشدا هەڵوێستی باو ئینکار کردنی نەمری گیان بووە. لەبەرئەوەی زۆربەی فەیلەسووفەکانی ئەم ماوەیە باوەڕیان بە ژیانێکی تر و نەمری نەبووە، هەروەک (دیڤید هیوم) پێی وایە (ترس و تۆقان لە مردن، بەڵگەی ئەوەیە مردن کۆتایی بە هەموو شتێک دێنێت) (شۆرۆن،١٩٨٤، ١٥٩)، لەبەر ئەوە داوای ئەوەیان دەکرد (بەختەوەری لە ژیانی ئەم جیهانەدا بەدەست بهێنرێت، کە تاکە ژیانە بوونی هەبێت و تاکە ژیانیشە بایەخی هەبێت. بەڵام نەمری درۆیەکی دەستەڵاتداران و پیاوانی ئاینی کەنیسەی سەدەکانی ناوەڕاستە.) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٥٧) فەیلەسووفەکانی ئەم سەردەمەیش بۆچوونی رواقییەکانیان دووبارە دەکردەوە، بەوەی کە مرۆڤ دەبێت مردن بکاتە شتێکی ئاسایی، بە هێمنی و خۆڕاگرییەوە رووبەڕووی مردن ببێتەوە، نەهێڵێت ژیانی لێ تێک بدات.

(کانت)؛ ئەگەرچی فەیلەسووفێکی دیاری ئەم سەردەمەیە، بەڵام بۆچوونی جیاواز بووە لەوان و بە شێوازی خۆی هەوڵی سەلماندنی نەمری داوە. بۆچوونێکی فەلسەفی هەبووە لەبارەی بوونەوە، کە پێی وابوو (مرۆڤ بوونەوەرێکە سەر بە دوو جیهانە؛ جیهانی رووکەش و جیهانێک لە خودی خۆیدا) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٧١)، مەبەستی ئەوەیە عەقڵی مرۆڤ توانای ئەوەی نییە بە تەواوی بچێتە ناو خودی شتەکانەوە، شتەکان وەک دیاردەیەک لە کات و شوێنێکی دیاریکراو بۆمان دەردەکەون، واتە عەقڵی مرۆڤ توانای ئەوەی نییە شتەکان وەک راستەقینەی خۆیان بناسێت؛ هەر لەسەر ئەم بنەمایەش پێی وایە (ئەم نەبوونی توانایەی نەناسینی خودی شتەکان، بۆ نەمری گیانیش جێبەجێ دەبێت.) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٦٨)

(هیگڵ)؛ بۆچوونی ئەم لەبارەی نەمرییەوە، بۆچوونێکی سۆفیزمی ئاینییە، پێی وایە (نەمری سیفەتێکی ئامادەیە لە گیاندا و رووداوێکی داهاتوو نییە) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٧٧)، واتە گیانی مرۆڤ بەشێکە لە یەکیەتی بوون و خودی خوا، لە مردندا ئەم یەکیەتییە ئاسایی دەبێتەوە، هەر ئەم مەبەستەیشی هەیە کە دەڵێت: (مردن ئاشتبوونەوەی گیانە لەگەڵ خۆی) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٧٧)

- سەردەمی رۆمانسیزم:

بیروباوەڕی رۆمانسییەکان لەگەڵ بیروباوەڕی سۆفیزمی مەسیحیدا تێکەڵ دەبێت، مردن بە لایانەوە گەڕانەوەی تاکە بۆ گشت، یان توانەوەی تاکە لەناو گشتدا. (نۆڤالیس)؛ دیارترین فەیلەسووفی رۆمانسییە، بە بۆچوونی ئەم مردن تەواوکەری ژیانە (ژیان سەرەتای مردنە، بوونی لەپێناوی ئەودایە، مردن لە یەک کاتدا کۆتاییە و سەرەتایشە)(شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٨٤). رەشبینی یەکێکە لە دیارترین سیماکانی رۆمانسیزم، ئەم رەشبینی و بێزارییەیان لە ژیان، لای هەندێکیان گەیشتۆتە ئەو رادەیەی مردنیان پێ باشتر بووە لەو ژیانە دژوارە.

- سەدەی نۆزدە:

(شۆپنهاوەر)؛ بە فەیلەسووفێکی رەشبین ناسراوە، پێی وایە مرۆڤ بۆچی لە مردن بترسێت، لە کاتێکدا ژیان ئەوەندە ناخۆشە ؟! کەواتە شتێکی ئەوەندە بە نرخ

لەدەست نادات، تا دەستبەرداری ژیان نەبێت. لە لایەکی تریشەوە باوەڕی بە نەمری هەبووە، ئەمەش هۆکارێکی ترە بۆ نەترسان لە مردن، (مادده بەوەی کە لەناوناچێت، ئەوەمان بۆ مسۆگەر دەکات کە ئێمەیش لەناوناچین) (شۆڕۆن، ١٩٨٤، ٢٠٣)، باوەڕی بە مانەوەی جۆر هەیە، هەر زیندەوەرێک وەک تاک نامێنێتەوە، بەڵام وەک جۆر دەمێنێت و لەناوناچێت، واتە تاک دەمرێت بەڵام گشت دەمێنێتەوە؛ کەواتە مرۆڤیش ئەگەر لەو روانگەیەوە بڕوانێتە مردن، کە ئەم بەشێکە لەم جیهانە، وەکو گشت دەمێنێتەوە.

(فویرباخ)؛ لەبارەی بوون و نەبوونی مردنەوە بۆچوونی وایە، کە مردن لەو کاتەی رووی نەداوە هەیە، بەڵام کە روودەدات بوونی نامێنێت، (مردن دەکاتە مردنی مردن، کاتێک کۆتایی بە ژیان دەهێنێت واتە کۆتایی بە خۆیشی دەهێنێت.) (شۆڕۆن، ١٩٨٤، ٢١٨)

لەبارەی ژیان و نەمریشەوە دەڵێت: (واتای ژیان لە ژیانێکی تەواوی چالاکی داهێنەرانە بەدەست دێت، کە رێگەمان پێدەدات ئەو تاکە نەمرییە بەدەست بهێنین لە پێشماندایە: کە لە یادگاری نەوەکانی داهاتوودا بژیەین) (شۆڕۆن، ١٩٨٤، ٢٢٥) واتە مرۆڤ لە رێگای ژیانێکی راستەقینەوە، بیر و کردەوەی لە خزمەتی گشتدا بێت، لە یادەوەری گشتیدا دەمێنێتەوە، کە ئەمەش جۆرێک لە نەمری بۆ مسۆگەر دەکات.

(نیچە)؛ باوەڕی بە تیۆری (گەڕانەوەی هەتاهەتایی) هەبووە، کە هەموو بوونێک لەناوناچێت و تەنیا گۆڕان بەسەر دۆخەکەیدا دێت، ئەم تیۆرە پێش ئەمیش لە لایەن چەند فەیلەسووفێکەوە وەک (هیراکلیتس) و رواقییەکان باسکراوە؛ بەڵام نیچە لە رێگای لێکۆڵینەوە زانستییەکانەوە هەوڵی سەلماندنی داوە. لەم رووەوە دەڵێت: (هەموو شتێک تێدەپەڕێت و هەموو شتێکیش دەگەڕێتەوە، رەوڕەوەی بوون تاهەتایە دەسووڕێت.) (شۆڕۆن، ١٩٨٤، ٢٣١) بەم شێوەیە جیهان نە سەرەتای هەیە و نە کۆتایی.

- ژیان و مردن لە فەلسەفەی مەتریالی دیالێکتیکی (سەدەی نۆزدە):

(هیگڵ) و (مارکس) و (ئینگڵس)؛ دامەزرێنەرەکانی ئەم رێبازە فەلسەفییەن. لەم رێبازە فەلسەفییەدا؛ بەپێی یاساکانی جوولەی دیالێکتیکی، هەموو شتێک لە

گۆڕانێکی هەمیشەییدایە، کە پێیدەوترێت (پەرەسەندنی مێژوویی)؛ لەبەرئەوە لە روانگەی ئەم رێبازە فەلسەفییەدا (هیچ شتێک نەمر نییە، هەموو شتێک سەرەتا و قۆناغی پێگەیشتن و پیری هەیە و بە مردنیش کۆتایی دێت.) (پۆلیتزەر، ٢٠٠١، ١٤٦)

- فەلسەفەی نوێ و هاوچەرخ (نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە و سەدەی بیست):

یەکێک لە سیما دیارەکانی فەلسەفەی ئەم سەردەمە، دژایەتیکردنی عەقڵانییەتی مەسیحییە، هەر لەم بنەمایەوە چارەنووسی ژیان بەلایانەوە لەناوچوونە.

فەلسەفەی بوونی (وجوودی) یش دەکەوێتە ئەم ماوەیەوە، ترسی فەیلەسووفەکانیان بە دوو ئاڕاستەدا دەڕوات؛ ترس لە نەبوون، واتە مردن و نەمان و لەناوچوون، یان ترس لە بوون، واتە بوونی مرۆڤ خۆی لە خۆیدا بارگرانییەکە.

(یسپرز)؛ لە بارەی بەڵگەکانی باوەڕبوون بە نەمری دەڵێت: (هەموو ئەو بەڵگانە هەڵەن، ئەوەی بە کردار بتوانیت بەڵگەی بۆ بهێنیتەوە تەنیا (لەناوچوون) ە، گیان بە ئەندامەکانی جەستەوە بەستراوەتەوە، ئەزموونی خەوی بێ خەون بەڵگەیە بۆ نەبوون، راستییەکانی زانستی نەخۆشییەکان ئەوە ئاشکرا دەکەن کە یادەوەری پشت بە مێشک دەبەستێت.) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٢٥٨).

(سارتەر) یش لە وەڵامی ئەو بۆچوونانەی کە پێیان وایە مردن واتا بە ژیان دەبەخشێت، دەڵێت: (هەرگیز مردن واتا بە ژیان نابەخشێت، بە پێچەوانەوە ژیان لە هەموو واتایەک بێبەری دەکات) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٢٧٦)

لەدوای خستنە رووی دیارترین بیروبۆچوونی فەیلەسووفەکان لە بارەی ژیان و مردنەوە، ئەم سەرنجانە دەخەینە روو:

١- روانگەی هەر فەیلەسووفێک بۆ ژیان و مردن، رەنگدانەوەی سەردەمەکەی و فەلسەفەکەی و هەندێک جاریش ژیانی تایبەتی خۆیەتی؛ هەر لەبەرئەوەشە وەڵامەکان گشتگیرنین و بۆ هەموو سەردەمێک ناگونجێن.

٢- چەند رێگایەک بۆ رووبەڕووبوونەوەی ترسی مردن خراوەتە روو: لە رووی ئایدیالییەوە بە خستنە رووی بیری نەمری. لە رووی دەروونیشەوە؛ بە تێڕامان و گرنگیدان و چێژوەرگرتن لە ژیان و پاراستنی هێمنی و ئارامیی ناخ و لە بەرامبەریشدا

فەرامۆشکردنی مردن؛ کە ئەمەش بە ئەرکی فەلسەفە دانراوە مرۆڤ فێر بکات: چۆن بژیەت و چۆن بمرێت.

٣- بیری نەمری بە چەند شێوەیەک باسکراوە: نەمری گیان، دۆنادۆن، گۆڕان لە دۆخێکەوە بۆ دۆخێکی تر، توانەوەی تاک لەناو گشتدا (بیری یەکیەتی بوون)، نەمری عەقڵ، نەمری جۆر، نەمری لە یادەوەری گشتیدا..

٤- نەمری بەو واتایەی هەندێک لە فەیلەسووفەکان دەریانبڕیوە، کە هیچ بوونێکی ماددیی تەواو لەناوناچێت، بەڵکو شیدەبێتەوە و لە دۆخێکەوە بەرەو دۆخێکی تر دەگۆڕێت، دەشێت بە بەڵگەی زانستی و لۆژیکی بسەلمێنرێت؛ بەڵام بەو واتایەی بە هەمان پێکهاتە و کیانی خۆی بمێنێت یان دروستبێتەوە، لۆژیک و زانست نایسەلمێنن.

٥- بەپێی بیرکردنەوەی لۆجیکی و بە وردبوونەوە لە دیاردە سروشتییەکان، دەگەینە ئەو ئەنجامەی مردن یاسایەکی گشتیی بوونە و مرۆڤیش بەدەر نییە لەم یاسایە.

٢-٣: لە روانگەی (دەروونزانی) یەوە:

زانایانی دەروونزانی تێبینی ئەوەیان کردووە، کە دڵەڕاوکێی مرۆڤ بەپێی قۆناغەکانی ژیانی دوو شێوەیان هەیە: ترس لە ژیان و ترس لە مردن. (فرۆید) کە دامەزرێنەری تیۆری سایکۆلۆجی غەریزەیە؛ غەریزەکانی مرۆڤی بەم شێوەیە پۆلین کردووە: (غەریزەی ژیان Eros و غەریزەی مردن Thanatos، ئامانجی یەکەمیان دانانی شتەکانە لەپاڵ یەکتری، ئامانجی دووەمیشیان بە پێچەوانەوەیە؛ هەڵوەشاندنەوەی پەیوەندییەکان و پاشان رووخاندنی شتەکانە.) (مبروک، ٢٠١١، ١٣٧-١٣٨) پاڵنەری (من) و پاڵنەری (سێکسی) پەیوەندییان بە غەریزەی ژیانەوە هەیە، ئامانجی یەکەمیان پاراستنی تاکە و ئامانجی دووەمیشیان پاراستنی جۆرە. (پاڵنەری غەریزەییش دەبێتە هۆی نزمکردنەوەی یان نەهێشتنی دڵەڕاوکێ، کە ئەمەش هەستی چێژوەرگرتنی لێوە بەرهەم دێت) (مبروک، ٢٠١١، ١٣٧)

(ئیریک فرۆم)؛ یەکێکە لە قوتابییەکانی فرۆید، لەسەر ڕێچکەی مامۆستاکەی بەم شێوەیە جیاوازی لەنێوان ئارەزووی مرۆڤ بۆ ژیان و مردن دەکات: (ئارەزووی بەرەو ژیان ئارەزوویەکی پۆزەتیڤ و بەرهەمدار و بنیاتنەرە؛ بەڵام ئارەزووی بەرەو مردن ئارەزوویەکی نێگەتیڤ و تێکدەر و ڕووخێنەرە) (إبراهیم،١٩٧١، ١٦٨)؛ بەم شێوەیە ئارەزووی ژیان هەموو واتا جوان و بەرز و باشەکان دەگرێتەوە، لە بەرامبەریشدا ئارەزووی مردن هەموو واتا ناشرین و نزم و خراپەکانی تێدا کۆدەبێتەوە.

فرۆید ڕوانینێکی ڕەشبینانەی هەبووە، لەوەدا کە غەریزەی مردن و غەریزەی ژیانی بە دژی یەکتر داناوە و لە کۆتاییشدا غەریزەی مردن سەردەکەوێت؛ بەڵام (نۆرمان براون) بە پێچەوانەی ئەوەوە پێی وایە (بە بێ ژیان مردن نییە و بە بێ مردنیش ژیان نابێت، سەلماندنی هەریەکەیان سەلماندنی ئەوی تریانە) (کارس، ١٩٩٨، ١٢٨)

(فرۆید) ڕوانینی بۆ مردن لەسەر بنەمای میتۆدی شیکاریی دەروونی بنیاتناوە و بەستوویەتییەوە بە هەڵوێستی ناهۆشەکییەوە؛ کە بەم شێوەیە ڕوونی دەکاتەوە: (مرۆڤی چەرخەکانی پێش مێژوو بەبێ گۆڕان هێشتا لە ناهۆشەکیماندا دەژیەت، لەبەر ئەم هۆیە ناهۆشەکیمان باوەڕ بە مردنی خۆی ناکات، بەو شێوەیە هەڵسوکەوت دەکات وەک ئەوەی نەمر بێت) (فرۆید،١٩٩٢، ٣٦)؛ کە مەبەستی لە بیروڕای مرۆڤی سەردەمەکانی پێشووە لەبارەی مردن و نەمرییەوە. لەسەر بنەمای شیکردنەوەکەی فرۆید؛ بەردەوامی ژیان دوای مردن پەیوەندی بە (من Ego) وە هەیە، کە دەیەوێت بە هەموو ئارەزووەکانییەوە بەردەوام بێت، واتە بوونی گشتی و گەردوونی دەخاتە ژێر ویستی (من) یان تاکەوە، بەڵام (ئەگەر دەرک بە گشتی بوونی خود بکەین، لە هەمان کاتدا دەرک بە تاکییەتی و جیهانی بوونی خۆمان دەکەین، لەو کاتەیشدا ژیان و مردن دەبنە یەک وتە.) (الیازجي، ٢٠٠٨)

٣: تەوەری دووەم: چەمکی ژیان لە شیعری گۆراندا:

چەمکی ژیان بە واتا فەلسەفییەکەی (ئەو بنەمایەیە کە وادەکات بوونەوەرێک خاوەنی چەند تایبەتمەندییەکی دیاریکراو بێت؛ دیارترینیان هەست و جووڵە و زیادی و کەمییە) (بدوي، ١٩٩٦، ١٦٥)؛ لەم تەوەرەدا هەوڵدەدەین دیارترین واتاکانی ژیان لە ناو شیعرەکانی گۆراندا بخەینە ڕوو. بۆ ئەم مەبەستە باسی ئەو

هۆکارانە (یان ئەو سەرچاوانە) دەکەین (گۆران) لەناو شیعرەکانیدا ئاماژەی پێکردوون، کە دەبنە هۆی بەختەوەری و ئارامی (یان بەدبەختی و نا ئارامی) ی مرۆڤ.

پێش هەر شتێک؛ گۆران بەختەوەری ژیان لە رابواردنی کاتیدا نابینێت؛ لە شیعری (جیلوەی شانۆ) (گۆران،١٩٨٠، ١١٠) دا؛ ئاماژە بۆ رابواردنی کاتی دەکات؛ سەما بەهرەیەکی خواییە و پڕ بە پێستی ئافرەتە، لە رێگای ئەم سەمایەوە دەروونی بینەرەکە شاد دەبێت، بەڵام ئەم شادییە کاتییە و تەمەنی کورتە، تەنیا وەکو یادگارییەکی بێ هیوا دەمێنێتەوە و هیچ چێژێک نابەخشێت.

لە (شەوێک لە عەبدوڵڵا) (گۆران،١٩٨٠، ٥٣) دا وەسفێکی جوانی هۆڵێکی شەوانەی دانس و مۆسیقا و سەما و کچی جوان دەکات، هەرچەندە بە بەهەشتی دەچوێنێت، بەڵام خۆی بە نامۆیەکی ئەم جۆرە کەشە دادەنێت، چونکە پێی رانەهاتووە.

ئەو هۆکارانەی گۆران لە شیعرەکانیدا ئاماژەی بۆ کردوون؛ هەندێکیان تاکەکەسین و هەندێکیان گشتین. ژینگەی گشتی کاریگەری لەسەر تاک هەیە، بە پێچەوانەشەوە تاکیش دەتوانێت رۆڵی کاریگەری هەبێت لە بەرەو پێش بردنی ژیانی کۆمەڵدا؛ لەبەرئەوە ئەو خاڵانەی لە خوارەوە دەستنیشانیان دەکەین، هەموویان پەیوەندییان بەیەکەوە هەیە و سیماکانی ژیان پیشان دەدەن:

٣-١: شارستانی و کۆمەڵی پێشکەوتوو:

شیعری (مەدەنیەت) (گۆران،١٩٨٠، ٧١)؛ هۆی سەختیی ژیانی کۆمەڵی کوردی دەگەڕێنێتەوە بۆ دەردی نەزانی و دواکەوتوویی، تاکە چارەسەریش پێشکەوتن و ژیانی شارستانییە، لەم رێگایەوە هیواکانی بەدی دێن و ژیانی دەبێتە بەهەشتی راستەقینە.

نەبوونی ژیانی شارستانی و عەقڵی دواکەوتوو و نەزانی وا دەکات؛ رەگەزی ئافرەت لەناو کۆمەڵی وادا دوو جار بچەوسێتەوە؛ شیعری (حوزنی پەچە) (گۆران،١٩٨٠، ١٩) گوزارشتە لە خەمی ئافرەت لە نەبوونی سەربەستی، بە هۆی نەزانی و عەقڵی

توندڕەویی پیاوەوە. ئەو ئافرەتەی لە روانگەی (گۆران)ەوە جوانییەکەی لە سەرووی جوانی سروشتەوەیە، بەڵام کە جوانییەکەی شاردرابێتەوە؛ هەر وەکو گوڵێکی ئاوریشمی ناو گیرفان و گەوهەری ناو گڵ، بوون و نەبوونی وەکو یەک وایە.

لە شیعری (کوردستان) (گۆران،١٩٨٠، ١٨٩) دا؛ پاش وەسفی سروشتی جوانی کوردستان، باسی دووری کوردستان دەکات لە ژیانی شارستانی، کە بەرهەمی مرۆڤە، بەڵام خاوەنی جوانییەکی تایبەتییە کە (جوانی کوردستانی) یە و بەرهەمی یەزدانە. گۆران ئاواتی ئەوە دەخوازێت هەردوو جوانییەکە (سروشتی و شارستانی) پێکەوە لە کوردستاندا کۆببنەوە، ئەو کاتە کوردستان دەبێتە بەهەشت.

- کەواتە کۆڵەگەکانی ژیانێکی شایستە لە کۆمەڵێکی شارستانیدا چین ؟

لە شیعری (لە بەندینخانەوە) باسی وڵاتێک دەکات، سیستم هەبێت و مرۆڤ تیایدا ئازاد بێت، مرۆڤی ژیر و دڵسۆز ببێتە دەستەڵاتدار و سەرپەرشتیاری خەڵک. هەر مرۆڤێک بەپێی ئەو توانا و بەهرەیەی هەیەتی شوێن و کاری گونجاوی بۆ دابنرێت، بە کارکردن نان و بەرگ و ژیانی شایستەی خۆی دابین بکات، هەر تاکێک لە کۆمەڵێکی ئاوهادا بژیەت ناچار نابێت پەنا بۆ دزی و تاوان ببات؛ هەر وەک (ئەبکتیتۆس) ی فەیلەسووفی رواقی دەڵێت: (هیچ شتێک لەم جیهانەدا لە خودی خۆیدا خراپ نییە، چیت دەوێت بمدەرێ و دەیگۆڕم بۆ شتێکی باش) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٨٢)

لە وڵاتێکدا ئازاری ژیان هەبێت، نە جوانی تێدا دەمێنێت، نە مرۆڤەکانیش هەست بە جوانییەکانی ژیان و سروشت دەکەن: (لەم وڵاتەی کە رووی خاکی گوڵ گوڵیی داغە / برینی جەرگ لە باغچە یا لە جێی گوڵباغە) (گۆران،١٩٨٠، ٢١٩). هەرچەندە مرۆڤ بە جەستە بژیەت، بەڵام ئەگەر گیانی شاد و ئازاد نەبێت وەکو مردوویەکی ناو گۆڕە: (لەگەڵ ئەوەی گیانم تیایە بە هەناسە و نەبز/ ئەڵێی مردووم خزاومەتە ژێر ئەلحەدی قەبز) (گۆران،١٩٨٠، ٢١٩)، واتە ژیانی راستەقینە ئەوەیە مرۆڤ گیان و دەروونی شاد و ئازاد بێت.

٣-٢: ئاشتی: خاڵێکی تری گرنگ کە لە چەند شیعرێکدا باسی کردووە، هەڵوێستی ئاشتیخوازی و دژە شەڕە، وەک لە شیعری (تیر و کەوان) (گۆران،١٩٨٠، ٣٢٧) دا باسی جیهانێکی بێ چەک دەکات، کە تیایدا ئارامی و کار و نان و ژیانی ئاسوودە و جوانی دەستەبەر دەبێت.

٣-٣: کار: (بەری بەیانە) (گۆران،١٩٨٠، ٤٠٢)؛ ئەم شیعرە هاندانی لاوی کوردە بۆ کار و فرمان، لە پێناوی ژیانێکی ئاسوودە و بەدیهاتنی هیواکانی کورد. هەر لە سەرەتای شارستانیەتەوە لەناو ئەفسانە و ئاینەکانیشدا کارکردن بە پیرۆز دانراوە، بۆ نموونە لە ئاینی زەردەشتیدا بەم شێوەیە باسی لێوەکراوە: (کار خوێی ژیانە، ژیان بە بێ کار بێسوود و بێ هوودەیە، ئاینی ئێمە پێمان دەڵێ کار مەبەست و ئامانجی ژیانە) (حەسەن، ٢٠٠٢، ٩٢)

٣-٤: پێویستیە سەرەکی و سەرەتاییەکانی مرۆڤ:

لە شیعری (بۆ بولبول) دا؛ لە ڕێگای دروستکردنی کۆمەڵێک وێنەی شیعرییەوە، ژیانی خۆی و ژیانی بولبول، شیعری خۆی و ئاوازی بولبول بەراورد دەکات، بۆ هەر وێنەیەکی بولبول و ژیانی بولبول و ئاوازی بولبول، لە بەرامبەریدا وێنەیەکی دژ و پێچەوانەی بۆ خۆی و ژیانی خۆی و شیعری خۆی کێشاوە: شیعری خۆی وەکو شەو ڕەش و تاریکە، ئاوازی بولبول وەکو ڕۆژ سپی و ڕووناکە، شیعری خۆی گوزارشتە لە خەم و گریان و هەناسە ساردی و یادەوەریی تاڵ و خەیاڵی ناکام و تاسە و هیوای پێنەگەیشتوو. شیعری خۆی تاڵ و لاڵ و نووزەی گریانە، ئاوازی بولبول وەک ئاوی کانی ڕوون و شیرینە زمانێکی پاراو و ئاوازی شادییە.

سەرچاوەی شادی بولبول دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەو بەخششەی خوا لە ژیاندا پێی بەخشیوە بە تایبەتی سەربەستی. لێرەدا گۆران تەحەدای بولبول دەکات؛ ئەگەر خوا تەنها تۆزێکی لەو بەخششەی بەمیش بدایە،هونەرەکەی لە هونەری ئەو بەرزتر و پەسەندتر دەبوو. کەواتە گۆران هۆکار و سەرچاوەی هونەری بەرز و ڕوون و جوان و کاریگەر و پەسەند دەگەڕێنێتەوە بۆ ژیانێکی شاد و شایستە؛ ئەمەش بە دەروونی شاد و ئازادی و دووری لە سەختییەکانی ژیانی شار و گەڕانەوە بۆ ژیانی سادەی سروشت دەستەبەر دەبێت.

لە چەند دێڕێکدا بە وردی پێویستیە سەرەکی و سەرەتاییەکانی مرۆڤ دەستنیشان دەکات وەک (خۆراک و بەرگ)، دابینکردنیان نەبێتە ماڵ لەسەر مرۆڤ و باجی قورسی رەوشتی و دەروونییان بۆ نەدات، وەکو ئابڕووچوون و خەم و خەفەت: (خواردنم جل و بەرگم / بە ئابڕووم خوێنی جەرگم / نەبێتە ماڵ لەسەرم / بێ منەت بێ و بێ شەرم) (گۆران،١٩٨٠، ١٠٦)، ئەگەر مرۆڤ بتوانێت پێویستییەکانی ژیانی خۆی و خێزانی بە بێ منەت بەدەست بهێنێت، بێگومان بە شادی دەژیەت.

٣-٥: عەقڵ و سۆز هۆکاری نائارامین:

لە شیعری (بۆ بولبول) (گۆران،١٩٨٠، ١٠٣) دا، هۆکاری راستەقینەی بێ ئارامی و تاڵبوونی ژیان دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەو (عەقڵ و سۆز) ەی خوا بە مرۆڤی بەخشیوە و بوونەتە مایەی دەردیسەری و ئێشوئازار و بەدبەختیی مرۆڤ. ئەم بیرکردنەوە و هەست و سۆزەی مرۆڤی بە کۆمەڵێک پرسیار خستۆتە روو؛ وەک: (بۆ دێینە ژیان؟ بۆچی دەمرین؟ ئەی پاش مردن چیمان لێدێت؟ چ شتێک راستە و چی درۆیە؟ چ شتێک ئەنجامە و کامە هۆیە؟ هۆکاری گریان چییە؟...)؛ هەر ئەم جۆرە گومان و پرسیارانەیە گیانی مرۆڤ ماندوو دەکەن.

ئەگەرچی مرۆڤ بە هۆی عەقڵەوە ئەم پرسیارانە دەورووژێنێت، بەڵام لە توانای عەقڵیشیدا نییە وەڵامی پرسیارەکان بداتەوە، تاوەکو گومانەکانی نەمێنن و گیانی ئاسوودە ببێت. هەر لەبەر ئەوەیە مرۆڤ سەرلێشێواوە و هەمیشە لە ترس و دڵەڕاوکێدایە و نازانێت چۆن بە بەختەوەری بژیەت؛ بەڵام هەموو مرۆڤێک لەم دڵەڕاوکێیەدا ناژیەت (ژیانی تێڕامان و بیرکردنەوە پەیوەستە بە واتاکانی دڵەڕاوکێ و داڕزان و تەنگانە، لەکاتێکدا دەبینین ژیانی مرۆڤە سادەکان سروشتێکی خۆڕسکانە و ساکارییەکی زگماکانەیان هەیە و بە بەختەوەری و ئارامی دەژیەن) (شکشک، ٢٠٠٩، ١٣٩).

٣-٦: گەشبینی و هیوا:

شیعری (شەوێکی بەهار)؛ لە واتای رووکەشیدا وەسفی شەوێکی بەهارە، کە تیایدا بارانی بەخوڕ و تەرزەیەکی توند دەبارێت، پاشان کەشەکە ئاسایی دەبێتەوە.

تەریب لەگەڵ ئەم وەسفەدا، وەسفی دەروونی خۆیشی دەکات، کە ئەمەیان مەبەستی شیعرەکەیە.

لە ڕێگای چەند وشە و دەستەواژەیەکەوە کە کۆدەکانی دەقەکەن، دەتوانین واتای ژێرەوەی شیعرەکە بەم شێوەیە لێکبدەینەوە:

(تاریکە شەو)؛ ڕاستییەکان لەناو نهێنی نادیاردا ون بوون، گەردوون و بوونەوەرەکانیش لەو نهێنییانە بێ ئاگان، تەنیا ئەو مرۆڤە بە ئاگایە کە لەناو بیرکردنەوە و خەیاڵدا دەژیەت. خەمەکان وەک تاریکی شەو وان و ناهێڵن ڕاستییەکان ئاشکرا بىن. بێدەنگیش هەر وەک تاریکی شەو وایە سەرەتا و کۆتایی نییە. (برووسکە)؛ ئاماژەیە بۆ دەرکەوتنی هیوا و دروستبوونی ڕووناکی و سەرەتای دۆزینەوەی ڕاستییەکان. (هەورە گرمە)؛ دەنگی بەرزی ڕاستییە (حەقیقەت). (بارانی نم نم)؛ گریانێکی لەسەرخۆیە بۆ دەربڕینی هەستێکی ناسک، بەڵام (بارانی بەخوڕ)؛ ئاسۆی ڕووناکی هیوا تاریک دەکات.

لەو دێڕانەی وەسفی بارانی بەخوڕ و بارینی تەرزە بە بای توندەوە دەکات، وەسفی هەڵچوونێکی دەروونی و گیانێکی پڕ ئازار دەکات؛ بەڵام لە دێڕەکانی دواتر کە سروشت ئارام دەبێتەوە و دەبێتە سەرەتایەک بۆ دەرکەوتنی جوانی و ڕووناکی سروشت، ئاماژەیە بۆ دەرکەوتنی ڕاستی نهێنییەکانی بوون و گەردوون و ژیان.

بە کورتی پەیامی ناو دەقەکە ئەوەیە؛ گەشبینی و هیوا بەرەو دۆزینەوەی ڕاستیی نهێنییەکانی بوونمان دەبات، مرۆڤی هوشیار و هەستیار هەر زوو وێڵی دۆزینەوەی نهێنییەکانی بوون و ژیان و جوانی دەبێت: (هێشتا شەوی زۆر مابوو کە من کەوتمە سەحرا / وەک شێت بەڵام شێتی شیعر شێتی جوانی) (گۆران،١٩٨٠، ١٧٢)

(سەوزە گیای پایز) (گۆران،١٩٨٠، ١٦٧)؛ بابەتی ئەم شیعرەیش لەسەر هیوا و گەشبینییە لە ژیاندا؛ کە بەم شێوەیە بیری شیعرەکەی دەربڕیوە:

- لە دێڕی (٧) ەوە بیرۆکە و مەبەست و واتای شیعرەکە سەرهەڵدەدات: ئایا مرۆڤ دەتوانێت لە هەموو قۆناغەکانی تەمەنیدا چێژ لە ژیان وەربگرێت ؟ یان لەبەرئەوەی ژیان کۆتایی دێت و چارەنووسی هەموو مرۆڤێک مردنە، ئیتر دەستەوەستان چاوەڕێی ئەم چارەنووسەی خۆی بکات؟

- لە دێڕی (٨) ەوە وەڵامی پرسیارەکە دەداتەوە، ئێمەی مرۆڤ کە لە سروشتەوە هەڵقوڵاوین، بۆچی ئەزموون لە سروشت وەرنەگرین ؟

- لە دێڕی (٩) و (١٠) و (١١) دا درێژە بە وەڵامەکە دەدات: با سەیری سروشت بکەین؛ چۆن لە وەرزی پایزدا، کە بە وەرزی پیری و زەردبوون و وشکبوونی گیا و هەڵوەرینی گەڵا و رووتبوونەوەی درەختەکان ناسراوە، کەچی لەم پایزەدا گیا سەوز بووە و دەڵێی سروشت ئارایشتی خۆی کردووە.

باڵندە بە ئاوازی خۆش گۆرانی بۆ جوانی و خۆشییەکانی ژیان دەچرێت. جیهان، شنەبای فێنک ئەوەندە چێژبەخشە، ئەم جیهانەی کە لەم وەرزەدا دەڵێی مردووە، زیندوو دەکاتەوە.

- لە دێڕی (١٢) و (١٣) و (١٤) دا پەند و ئامۆژگاری لە سروشتەوە وەردەگرێت: هەروەک چۆن سەوزە گیای پایز عەشقی هەتاو بووە، چونکە تیشکی هەتاو سەرچاوەی ژیان و سەوزبوون و گەشەیەتی؛ منیش عەشقی (یار) دەبم و ناز و خەندەی ئەو دەکەمە سەرچاوەی ژیان و ئومێد و بەختەوەری و گەنج بوونەوەم. بڕیار دەدەم هەتا کۆتایی ژیان بە خۆشی و شادی رابوێرم و خەم و ناخۆشی فەرامۆش بکەم.

کەواتە: مرۆڤ دەبێت بە گەشبینییەوە بڕوانێتە ژیان و خۆی نەدات بە دەست خەم و سەختییەکانی ژیانەوە، چێژ لە هەموو قۆناغەکانی تەمەن وەربگرێت، بە قۆناغی پیریشەوە؛ چونکە هەر قۆناغێک جوانی تایبەتیی خۆی هەیە.

وەک یاسایەکی گەردوونی؛ دژەکان واتا بە یەکتری دەبەخشن، ژیان و مردنیش دووانەی یەکترین، لەناو ژیاندا مردن هەیە و لەناو مردنیشدا ژیان هەیە؛ لە پیربوونیشدا گەنج بوونەوە هەیە.

(بۆ هیوای کوڕم) (گۆران،١٩٨٠، ٢٠١)؛ بابەتی سەرەکی ئەم شیعرەیش رەشبینی و گەشبینییە، کە ئەم بیرۆکانەی خستۆتە روو:

- تاریکی لە گیانێکی رەشبینەوە هەڵدەقوڵێت و رووناکیش لە گیانێکی گەشبینەوە هەڵدەقوڵێت؛ مەبەستی لەوەیە خۆشی و ناخۆشی ژیان ئەگەر بەشێکی

پەیوەندی بە چارەنووس و هێزێکی دەرەکییەوە هەبێت، بەشەکەی تری پەیوەندی بە خودی ئەو کەسەوە هەیە، کە روانگەی بۆ ژیان چۆنە ؟

- (تاوانی باوکیەتی) ش کە لەم شیعرەدا ئاماژەی بۆ کردووە؛ روانگەیەکی رەشبینانەیە و بیروباوەڕی هەندێک لە بیرمەندەکانە، کە پێیان وایە خستنەوەی وەچە و هێنانی بۆ سەر ئەم جیهانەی کە پڕە لە کارەسات و بەڵا تاوانێکە، هەر لەسەر هەمان روانگەیە شاعیر و بیرمەندی عەرەبی (أبو علاء المعري) راسپاردەی کردووە لەسەر کێلی گۆڕەکەی بنووسن: (ئەمە تاوانی باوکمە بەرامبەر من، بەڵام من تاوانم بەرامبەر کەس نەکرد) (ابن خلكان، ١٩٧٨، ١١٤-١١٥)

– لە بەرامبەر چارەڕەشیدا بەختیاریش هەیە، بەڵام چارەنووس نادیارە، دەشێت ژیانت خۆش بێت یان ناخۆش بێت، رێگای ژیان بۆ هەندێک کەس ئاسانە و بۆ هەندێکی تر دژوارە، لەوانەشە هاوسەنگ بێت لەنێوان هەردووکیاندا، کە ئەمەیان لە واقیعی ژیانەوە نزیکترە؛ بەڵام ئەوەی پەیوەندی بە مرۆڤەوە هەبێت، ئەوەیە بە هیوا و گەشبینییەوە بڕوانێتە ژیان.

٣-٧: پەیوەندیی شیعر و ئەدەب و هونەر بە ژیانەوە:

شیعر (هونەر) دەتوانێت نهێنییەکانی ژیان بدۆزێتەوە؛ لەبارەی گرنگیی هونەر و هونەرمەندەوە (نیچە) ی فەیلەسووف (هونەر و هونەرمەندی بە نموونەیەکی بەرز داناوە، کە پەیوەندی بە سەرچاوە شاراوەکانی ژیانەوە دەکەن و بەو خەونە جوانانەی بۆمان دەخولقێنن وامان لێدەکەن بەرگەی ژیان بگرین، هەر ئەوانن واتا بە ژیان دەبەخشن) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٢٢٩)؛ (گۆران) یش لە چەند شیعرێکیدا ئەم گرنگییەی شیعر و هونەر بۆ ژیان دووپاتدەکاتەوە:

(ئاهەنگێک لەناوڕان)؛ ئاوازی مۆسیقا و هونەر سەرچاوەی بەختەوەری مرۆڤن، کاریگەری مۆسیقا لەسەر دەروونی مرۆڤ لە کاریگەری شوێن زیاترە: (هۆ شوانی بەختیار تێ خوڕە درەنگە / بێ شمشاڵ لە دەشتیش وەکو ماڵ دڵ تەنگە) (گۆران،١٩٨٠، ٥٢) ئەوەی دڵتەنگی ناهێڵێت دەشتی پان و بەرین و سروشتی جوان نییە، بەڵکو ئاوازی شمشاڵی شوانەکەیە، بە بێ چێژی مۆسیقا مرۆڤ لە هەر شوێنێک بێت هەست بە دڵتەنگی دەکات.

لە (جیلوەی شانۆ) (گۆران،١٩٨٠، ١١٠) دا؛ باسی گرنگی و سیحری مۆسیقا دەکات، کە گرفت و سەختییەکانی ژیان لەبیر دەباتەوە، بیرچوونەوەش ڕەمزی چێژ وەرگرتنە لە ژیان، کلیلێکە کە دەرگای تەلیسمی ژیان دەکاتەوە.

- لە (دەروێش عەبدوڵڵا) (گۆران،١٩٨٠، ١١٩) دا باسی ڕەسەنایەتیی هونەر دەکات؛ هونەری ڕەسەنی هەر کۆمەڵێک ئەوەیە لە ناو سروشت و ژینگەی کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵەوە هەڵقوڵابێت، تەنیا ئەم جۆرە هونەرە دەتوانێت ناخ و گیانی هاونیشتیمانی و هاوخوێنی خۆی بدوێنێت.

- (هەڵبەستی دەروون) (گۆران،١٩٨٠، ١٢١): ئەو جیهانی خەیاڵەی لە دەروون و ناخی مرۆڤدایە، جیاوازە لەوەی لە زماندا دەردەکەوێت، یان ئەو جیهانەی زمانی شیعر بەرجەستەی دەکات؛ واتە شیعر ناتوانێت ناوەوەی شاعیر بە تەواوی بگەیەنێت. جیهانی ناوەوەی مرۆڤ شاراوەیە و دیار نییە، بەڵام لە جیهانی ئاشکرای دەرەوە جوانتر و کاریگەرتر و بەسۆزترە. ئەگەر بتوانرێت گوزارشت لەو جیهانەی ناوەوە بکرێت، دەتوانرێت نهێنییەکانی سروشت و ژیان ئاشکرا بکرێت.

کەواتە کەی شیعر دەتوانێت نهێنییەکانی ژیان ئاشکرا بکات ؟

لە شیعری (بۆ بولبول) (گۆران،١٩٨٠،١٠٣) دا وەڵام دەداتەوە؛ پاش ئەوەی عەقڵ و سۆز دەکاتە سەرچاوەی نائارامی و ماندووبوونی دەروونی و ئێش و ئازارەکان، ئیتر مرۆڤ چۆن دەتوانێت ببێتە خاوەنی هونەرێکی بەرز و ڕوون ؟!.. ئەگەر شاعیر وەکو بولبول (ئازادی و عەشق و نان) ی بۆ دەستەبەر ببێت، ئەو کاتە دەتوانێت بە شیعر نهێنی جوانییەکانی سروشت و ژیان ئاشکرا بکات؛ هەروەک (سارتەر) دەڵێت: (ئازادیی مرۆڤایەتی پێوەری ڕاستی و خێر و جوانییە) (شکشک، ٢٠٠٩، ١١٣)

لە شیعری (بۆ گەورەیەکی شیعردۆست) (گۆران،١٩٨٠، ١١٤)؛ وردتر وەڵامی پرسیارەکە دەداتەوە؛ بەرهەمی شیعر بەو واتایەی گوزارشت بێت لە ژیان و ئاسوودەیی دەروونی مرۆڤ و تاسەی دڵ بشکێنێت و چێژ ببەخشێت، گۆران خۆی دەڵێت: من توانای نووسینی شیعری وام نییە، چونکە:

١- من کوردم، کوردیش وەکو چۆلەکەیەکە لەناو هەزاران داوی راوکەردا دەژیەت. چەند بمەوێت بە ئازادی بجوولێم و بە ئازادی ناخی خۆم دەرببڕم، ئەوەندە زیاتر لە مردن نزیک دەبمەوە، لەبەرئەوە زمانم لاڵە و شیعریشم بێ دەنگە.

٢- من وەکو ئاگردانێکی بێ ئاگرم و سۆز لەناو دڵمدا نییە؛ دڵیش کە عەشقی تێدا نەبێ بەتاڵە و وەکو دڵێکی پیر و داڕزاوە. دڵی ئاوا جێگای ئیلهامی شیعری تێدا نابێتەوە، چونکە ئەو جۆرە دڵە تەنیا گۆشتە و گیانی تێدا نییە، ئیتر چۆن بەرهەمی شیعری لێوە هەڵدەقوڵێت ؟!

٣- گۆران؛ فەرمانبەرێکی بچووکە، ژیانێکی (مەژی و مەمرە) ی هەیە، لەپێناوی پەیداکردنی ناندا زۆر ماندووە و ناچارە ملکەچی فەرمانی بەرپرسەکەی بێت. بەم کارەی هەتا مردن نانی بۆ نارەخسێت.

هەر مرۆڤێک ئازادی نەبێت و سەرقاڵی کاری سەخت بێت و کێشەی برسێتی هەبێت، مێشکی ئەم کەسە دنیای جوانی ناخوێنێتەوە، تا بتوانێت لەناو شیعردا گوزارشتی لێبکات. کەواتە بەرهەمی شیعری جوان لە مرۆڤێکەوە هەڵدەقوڵێت، کە: سەربەست و تێر و عاشق بێت: (بەسەر شیعرا کەسێ زاڵە سەربەست بێ / بەرەڵڵا بێ، بە عارەقی عەشق مەست بێ) (گۆران،١٩٨٠، ١١٦)

سەرەڕای ئەم بارە گرانەی ژیان و هەڕەشەی ئازادی لەسەر هونەرمەند و شاعیر، گۆران لە (جواب بۆ جەناب) (گۆران،١٩٨٠، ١٢٢) دا پێی وایە هونەر و ئەدەب بۆ نان پەیداکردن نین، دەبێت پەیامی هونەر و ئەدەب بەردەوام بێت و رانەوەستێت.

- بەهای شیعر و هونەر (شاعیر و هونەرمەند) لەلای کۆمەڵ:

لە شیعری (لە بەندینخانە)دا؛ باسی کۆمەڵی پێشکەوتوو دەکات، کە شانازی بە هونەرمەندانیان دەکەن، لە بەرامبەردا رەخنە لە کۆمەڵی خۆی دەگرێت کە شاعیر و هونەرمەند ریسوا دەکەن، گۆران ئامادە بووە بە برسێتی و بێ بەرامبەر بە شیعری خۆی خزمەتیان بکات، کەچی ئەوان فەرامۆشیان کردووە: (بلبلێ بووم ئامادە بووم هەتا بمێنم / بە نانی وشک، بەرگی پەلاس بۆ گەل بخوێنم/بەڵام گەلی بە شرینقە خەو لێ خراوم / گوێی نەدامێ هەتا کەوتم، چڵکن بوو ناوم) (گۆران،١٩٨٠، ٢١٧)، هەرچەندە

رەخنە لە گەلی خۆی دەگرێت، بەڵام هۆکاری دواکەوتنی گەلەکەی دەستنیشان دەکات و دەیداتە پاڵ سیاسەتی ئیستیعماری داگیرکەر.

لە شیعری (دەروێش عەبدوڵڵا) یشدا هەمان بیرۆکەی خستۆتە روو، کە لە کۆمەڵی سەرەتایی و دواکەوتوودا هونەر و ئەدەب بەهایان نییە: (بەڵێ دیارە لەناو قەومی بەسیتا قەدری سنعەتکار / وەکو عەکسی قەمەر وایە لەناو حەوزێکی لیخندا) (گۆران،١٩٨٠، ١١٩) ، بە پێچەوانەشەوە لەناو کۆمەڵی هوشیاردا هونەرمەند پایەیەکی بەرزی هەیە: (بەڵام تەختی روفاهـ و تاجی حورمەت میللەتی هوشیار / بە ئوستادێ ئەدا وەک تۆ لەناو شمشاڵی کون کوندا) (گۆران،١٩٨٠، ١١٩) . دەروێش عەبدوڵڵا یش باش ئەو راستییە تاڵە دەزانێت ، بەڵام بە ناچاری و لەبەر نان و ژیان ئاوازی شمشاڵەکەی بە گوێی ناکەسێک دەدا، کە نرخی هونەر و هونەرمەند نازانێت.

٣-٨: جوانیی ئافرەت و سروشت و نیشتیمان:

ئەم بابەتە لە تێمە سەرەکییەکانی شیعری گۆرانە، بەڵام لێرەدا مەبەستمان تەنیا خستنە رووی گرنگی و بەهای جوانییە لە روانگەی گۆران، نەک تەنیا بۆ ژیان، بەڵکو بە سەرچاوەی بیروباوەڕی خۆی دادەنێت؛ بۆ ئەم مەبەستەیش ئاماژە بۆ چەند دەستەواژە و رستەیەک دەکەین لە چەند شیعرێکیدا:

لە (بەستەی دڵدار) (گۆران،١٩٨٠، ٢٨) دا، بۆ جوانی یار ئەم دەستەواژانەی بەکارهێناوە: (ئاواتی گیانی شیرین/ تۆ ئەپەرستم / بۆ ئاینم ئەگەڕێ.....تۆیت و بەس / قیبلەی ئاین و باوەڕم / خوای بەهەشتی دڵی تەڕم)

لە (هەڵبەستی پەشیمان) (گۆران،١٩٨٠، ٣٩) دا: یار قیبلەی عەشق و خوای بەهەشت و رووناکی باوەڕە.

لە شیعری (دیمەنێکی بەهار) (گۆران،١٩٨٠، ١٦٩)دا، خۆی بە باڵندە دەچوێنێت لە (جوانی پەرستی و نیشتیمان پەرستی) دا.

لە (نیاز) دا: سوێند بە یار و جوانی دەخوات: (قەسەم بە تۆ ! قەسەم بە ناز ! قەسەم بە جوانی !) (گۆران،١٩٨٠، ٤٤)

٤: تەوەری سێیەم: چەمکی مردن لە شیعری گۆراندا:

گرنگترین ئەو بیر و واتایانەی پەیوەندییان بە چەمکی مردنەوە هەیە؛ لە ناو شیعرەکانی گۆراندا، بە چەند خاڵێک دەیانخەینە روو:

٤-١: پرسیارکردن لەبارەی گیان و بوون و ژیان و مردن:

لە شیعرێکدا بە ناونیشانی (گیان)؛ کۆمەڵێک پرسیاری فەلسەفی لەبارەی ماهییەتی (گیان) و (بوون) و (ژیان) و (مردن) ەوە دەکات؛ ئایا گیان پاش مردن دەمێنێت؟ کە گیان ون دەبێت لەش دەمرێت، بەڵام لەش گۆڕێک بە یادگاری بەجێ دێڵێت، ئەی گیان چ ناونیشان و یادگارییەک بەجێ دێڵێت ؟ چ بەڵگەیەک هەیە بۆ مانەوەی گیان ؟ ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت گۆران باوەڕی بە نەمریی گیان نییە، چونکە هیچ بەڵگەیەک نییە مانەوەی گیان بسەلمێنێت.

هەندێک جار لەناو پرسیارەکاندا و لە روانگەی خۆیەوە هەوڵی پێناسەکردنی چەمکەکانی داوە؛ بۆ نموونە گیان بە سەرچاوە و بزوێنەری جووڵە و هەست و بیر و هۆش دادەنێت. بەم شێوەیە لە پرسیارەکانی بەردەوام دەبێت: ئایا (من) و (گیان) دوو شتی جیاوازین یان هەر یەک شتین ؟ رووی پرسیاری لە گیان دەکات: ئایا تۆ لە ئەزەلەوە دنیای من بوویت پێش ئەوەی من ببم ؟ یان پاش بوونی من تۆی گیان تیایدا دروست بوویت: (تۆ دنیامی؟ یا دنیام: / تۆی تیا هاتوویتە ئەنجام؟) (گۆران،١٩٨٠، ٢٢٨)؛ ئەم پرسیارەی گۆران ئەو بیرۆکەمان لەلا دەورووژێنێت، کە دەشێت مەبەست لە گیان ئەو کەسایەتییە بێت لە ئەنجامی بوونی هەر کەسێک دواتر دروست دەبێت؛ نەک لە ئەزەلەوە هەبووبێت، کە ئەمەش پێچەوانەی فەلسەفەی ئایدیالی و بیروباوەڕی ئاینییە.

کۆمەڵێک پرسیاری تری وورووژاندووە؛ وەک: ئایا ژیان واتە گیان یان گیان واتە ژیان؟ کامیان سەرچاوەی ژیانی مرۆڤن ؟ یان هەردووکیان هەر یەک شتن؟ ئەگەرچی گۆران وەڵامی زۆربەی پرسیارەکانی نەداوەتەوە، بەڵام پرسیار لە بواری مەعریفەدا گرنگی لە وەڵام کەمتر نییە و سەرەتای هەر بوارێکی مەعریفی بە پرسیار دەست پێدەکات، کلیلی دۆزینەوەی زانیارییە شاراوەکانە.

گۆران لەناو هەموو پرسیارەکاندا وەڵامی پرسیارێکی داوەتەوە و لەلای روونە؛ کە گیان و جەستە لە ئەنجامدا هەر دەبێت لە یەکتری جیابنەوە، واتە حەتمییەتی مردن دووپات دەکاتەوە؛ تەمەن کورت بێت یان درێژ، هۆکارەکە هەرچییەک بێت، کۆتاییەکە هەر مردنە.

هەمان ئەم بۆچوونەی دوایی لە (بۆ هیوای کورم) دا دەربڕیوە، کە دەڵێت: (بەڵێ بەرخم! ئەگەرچی هەروەکو یەک ژینی گشت لایە / لە بەینی بێشکە و قەبرا، برینی عەینی رێگایە!) (گۆران،١٩٨٠، ٢٠٢)؛ ژیانی هەموو مرۆڤێک وەکو رێگایەکە بە لەدایکبوون دەست پێدەکات و بە مردن کۆتایی دێت، هەموو مرۆڤێکیش رێبوارێکی ئەم رێگایەیە و بوون و مردنی هەڵبژاردەی خۆی نییە: ((هەموو هەر قافڵەی بێ ئیختیاری سەرزەمینێکین / هەموو دێین و دەڕۆین.. تاکو ئەگەین، یەعنی ئیتر ئەمرین) (گۆران،١٩٨٠، ٢٠٢)

لە (شیوەنی گوڵاڵە) (گۆران،١٩٨٠، ٩٧) دا؛ پرسیار لە ماهییەتی مردن و هۆکار و بەرپرسی مردن دەکات. بە بڕوای گۆران مردن واتای نەمان و لەناوچوون دەگەیەنێت و گەڕانەوەی نییە. ئایا چ هێزێک بەرپرسی ئەم کارەساتەیە و مرۆڤ پەنا بۆ کێ ببات، تا بتوانێت رێی لێ بگرێت: (رۆژگار، ئەجەل، ئاسمان، عەرشی خوا، حەکیم، عیلمی بەشەر، دەرمان)، کە هەندێکیان فیزیکین و هەندێکی تریان میتافیزیکین.

دێڕەکانی سەرەتا گوزارشتن لە هەڵچوونێکی نالۆژیکی و رۆمانسییانە بەرامبەر بە (گۆڕ) و تاوانی مردن دەخاتە ئەستۆی ئەو، کە لە راستیدا گۆڕ تەنیا شوێنی ناشتنی مردووەکەیە. پاشان کە هەڵچوونەکەی کەمتر دەبێتەوە، بە دوای بەرپرسی تردا دەگەڕێت: (ئاسمان، سروشت، تەنانەت خودی خوا) و گلەیی و نارەزایی خۆی بەرامبەریان دەردەبڕێت. ئەوانەی باوەڕی ئاینییان پتەوە، کارەساتی مردن بە کاری خودا دادەنێن و رەزامەندیی خۆیان دەردەبڕن، ئەگەرچی گۆران مەتریالییانە بیردەکاتەوە، بەڵام لێرەدا هەڵوێستی خۆی یەکلا نەکردۆتەوە؛ لە لایەکەوە بەرپرسی راستەقینەی بە لاوە نادیارە، چونکە پێی وایە لە توانای عەقڵی مرۆڤدا نییە بەرپرسی راستەقینەی مردن دەستنیشان بکات، لە لایەکی تریشەوە ئەگەر تەنانەت خوایش بێت، نارەزایی خۆی دەردەبڕێت و بە کارێکی دادپەروەرانەی نازانێت.

٤-٢: ترس لە مردن:

لە (بەسەرهاتی ئەستێرەیەک) دا؛ لە سەرەتاوە وەسفی ئەستێرەیەکی جوان دەکات لە کاتی ئێوارەدا، کاتی ئێوارە ئاماژەیە بۆ پێش کۆتایی و پێش مردن. لە ناو جوانی ئەستێرەکەدا جوانی ئافرەت دەبینێت، کەواتە مەبەستی شیعرەکە تەنیا لە ئەستێرەیەکدا نەهێلراوەتەوە، مەبەست لە هەموو بوونەوەرێکە و بە تایبەتیش مرۆڤ. کۆتایی ئەم ئەستێرەیە و هەموو بوونەوەرێک و هەموو مرۆڤێک هەر مردنە: (بەڵام ئێستا ئەو ئەسپایی، بەرەو خوار /.../ ئەی داخەکەم، مەرگی نیشتن ئەیکوژێ!) (گۆران،١٩٨٠، ١٧٥). کۆتایی ئەم ئەستێرەیە؛ کە لە شیعرەکەدا چارەنووسی هەموو بوونەوەرێکی بەرجەستە کردووە، کار دەکاتە سەر دەروونی هەر کەسێک کە بیر لە مردن بکاتەوە و هەست بەو ترسە گەورەیە بکات.

مردن کارەساتێکی گەورەیە، بەڵام رادەی کاریگەری مردن لەسەر هۆش و سۆز و ویژدان و هەڵوێستی مرۆڤ، بەپێی جۆر و شێوە و دیمەنی مردنەکە، یان بەپێی پەیوەندیی ئەو کەسە بە مردووەکەوە دەگۆڕێت. لە شیعری (رۆڵەی بێ دایک) (گۆران،١٩٨٠، ١٩٨) دا دوو تابلۆی مردنی کێشاوە؛ یەکەمیان لە دەشتێکی چۆڵەوانیدا دایکێک بە تەنیا مەیتی کوڕە تاقانەکەی دەلاوێنێتەوە، ئەم کارەساتە کاریگەرییەکەی لە سنووری سۆزدایە. تابلۆی دووەمیان ساوایەک لای مەیتی دایکیدا بۆ شیر دەگریەت؛ ئەم کارەساتەیان کاریگەرترە، چونکە جگە لە ورووژاندنی سۆز، منداڵەکەش لەبەردەم مەترسی مردندایە، واتە کارەساتی مردنێک کارەساتی مردنێکی تری لێدەکەوێتەوە.

لە هیچ شیعرێکی گۆراندا مردنی خودی خۆی نەبووەتە مایەی ترس و دڵەڕاوکێ و بێ ئومێدی، ترسی مردن لە شیعری (گۆران) دا پەیوەندی بە خۆیەوە نییە و بۆ کەسانی ترە؛ باشترین بەڵگەش ئەو چەند شیعرەیەتی کە لە کاتی نەخۆشییەکەیدا و پێش مردنی نووسیونی، وەکو:

لە شیعری (بێدارییەک) (گۆران،١٩٨٠، ١٨١)؛ کە وەسفی جوانی شاری مۆسکۆ دەکات، لەناو شیعرەکەدا هەستی جوانی و ژیاندۆستی لەناو دەروونیدا زاڵە.

شیعری (وەڵامی پرس)؛ ئەم شیعرەیش لەناو نەخۆشخانە و لە کاتی وەرگرتنی چارەسەر نووسیویەتی: (راکشا بووم لەسەر پشتم / دوکتۆرەکەم ماری شێرپەنجەی ئەکوشتم) (گۆران،١٩٨٠، ٢٢١)، ئەو خەم و ئازار و نائومێدییەی دەروونی داگیرکردووە لەبەر نەخۆشییەکەی نییە، هۆکارەکەی سەختیی ژیانی خۆی و هاونیشتیمانی خۆیەتی؛ لە کۆپلەی دواییدا دەڵێت: لەلای ئێمە لە هەزار کەس کەسێک نییە خەمبار نەبێت، چونکە ئێمە تازە بەرەو شادی هەنگاو دەنێین.

(بێشکەی مناڵ) (گۆران،١٩٨٠، ٣٢٦) یش هەر لەو کۆمەڵە شیعرەیە، کە هیوا و ئومێدی بە نەوەی دوارۆژ هەیە.

٤-٣: چارەسەر و رووبەڕووبوونەوەی مردن بە گریان و پیشاندانی بێ دەستەڵاتیی مرۆڤ:

لە کۆتایی (شیوەنی گوڵاڵە) (گۆران،١٩٨٠، ٩٧) دا دان بەوەدا دەنێت، کە لە بەرامبەر حەتمییەتی مردن دا بێدەستەڵاتە و هیچی پێناکرێت، گریان تاکە چارەسەرە بۆ دامرکاندنەوەی دەروونی سووتاوی.

لە شیعری (پایز) دا، خۆی بە پایز بەراورد دەکات، دەروونی خەماویی خۆی لە دیاردەکانی پایزدا دەبینێت. ئازاری خەمەکانی مرۆڤ کۆتاییيان نایەت، لە سەختترین خەمەکانیش پیری و مردنە، کە لە (سیس بوونی گوڵ و گەڵاوەرین و کۆچی باڵندەکان) دا دەیانبینێت، تەنیا چارەسەریش هەر گریانە: (بگرین..بگرین..چاومان نەسڕین / هەرگیز، هەرگیز) (گۆران،١٩٨٠، ١٦٤)

٤-٤: بیروڕای لە بارەی بەهەشت و زیندووبوونەوە:

لە شیعری (نیاز)؛ بوونی یار دەبێتە هۆی زیندووبوونەوەی گیان و دروستبوونی بەهەشت لەم ژیانەدا، کەواتە باوەڕی بە زیندووبوونەوە و بەهەشتی دوای مردن نییە: (بەم جوانی یانە کە زینەتی بەهەشتی دنیان...) (گۆران،١٩٨٠، ٤٤). لە نیوەی یەکەمی شیعرەکەدا کە یار بوونی نییە، ئەمیش گیانی مردووە، بەڵام لە نیوەی دووەمی شیعرەکەوە کە یار پەیدا دەبێت گیانی زیندوو دەبێتەوە؛ (لە بوونی ئەودا مەرگدۆستی شکست دەهێنێت و هێزی ژیاندۆستی باڵادەست دەبێت) (قەرەداخی،٢٠٠٦، ١٧٨). هەر

یەک لەو دوو حاڵەتەی لە ڕێگای کۆمەڵێک وێنەی شیعرییەوە دەربڕیوە، لە رووی زمانی شیعرییشەوە لە نیوەی یەکەمی شیعرەکەدا زۆربەی وشە و دەستەواژەکان ئاماژە بۆ بەرەو مردن و کۆتایی و لەناوچوون دەکەن، بەڵام لە نیوەی دووەمەوە وشە و دەستەواژەکان ئاماژە بۆ ژیانەوە و زیندووبوونەوە دەکەن.

٤-٥: بیری نەمری: گۆران لەناو شیعرەکانیدا ئاماژەی بۆ چەند جۆرێکی نەمری کردووە:

أ- گۆڕانی دۆخ: لە شیعری (بۆ گوڵی لاولاو) دا؛ باسی لەناوچوونی هەموو بوونەوەرێک دەکات، تەمەن زۆر کورتە و خێرا تێدەپەڕێت، بە تایبەتی تەمەنی لاوی. لەم شیعرەدا ئاماژەیەکی تێدایە بۆ بیری (گۆڕانی دۆخ)، کە شێوەیەکە لە نەمری. هەر بوونەوەرێک کە لەناودەچێت بەرەو نەبوونی تەواوەتی ناچێت، تەنیا لە دۆخێکەوە بەرەو دۆخێکی تر دەچێت. ئەم بیرۆکەیەی لە دوا کۆپلەدا و بە وێنەیەکی شیعریی جوان دەریبڕیوە: (وەکو بارانی هاوین زوو فەنایە عومری بێ مروەت / تەبەخور مایەیە هەیهات بە چەشنی شەونمی سەر گیا) (گۆران،١٩٨٠، ٢٢٣)؛ بەهەڵمبوون واتای شیبوونەوەی تەنێک دەگەیەنێت، پاشماوەکەی (واتە شەونم) ئەگەرچی شتێکی بچووکە، بەڵام بەهایەکی جوانی هەیە؛ هەروەک شاعیر و فەیلەسووفی ئەمریکی (ئیمیرسۆن) دەڵێت: (پەندی ژیان لە کورتی و درێژیدا نییە، بەڵکو لە قووڵی و دەوڵەمەندییدایە) (إبراهیم، ١٩٧١، ١٦٨)

ب- نەمریی تاک لەناو گشتدا: یەکێک لە واتاکانی نەمریی کەسێک؛ ئەو یادگارییانەیە کە لەلای کەسانی تر بەجێی دەهێڵێت، واتە لە هۆش و یادەوەریی کەسانی تردا نەمرە، نەک وەک خودی خۆی؛ واتە نەمری وەک تاکەکەس نا، بەڵکو وەک گشت؛ (فەلسەفەی روحانی وەکو ئاینە ئاسمانییەکان، باوەڕیان بە نەمریی گیانی تاک هەیە، بەڵام هەندێک لە فەیلەسووفە عەقڵانییەکان باوەڕیان بە (نەمری گشتی) هەیە) (صليبا، ١٩٨٢، ٥٤٤) (گۆران) یش بیرکردنەوەی لە بابەتی مردن تا رادەیەک مەتریالییانە بووە، بەڵام لە هەندێک شیعریدا ئاماژەیەک بۆ جۆرێک لە نەمری دەکات، ئەو جۆرەی کە لە ڕێگای ئاکاری جوان و شیعری جوان و چەند سیفەتێکی

ترەوە لە یادەوەریی گشتیدا دەمێنێتەوە؛ وەک لەم نموونانەی لە خوارەوە دەیانخەینە روو:

(هاوڕێم بێکەس): بێکەسی جەستە و بێکەسی گیان کامیان مردووە و کامیان زیندووە؟ جوانی جەستە بە مردن کۆتایی دێت؛ بێکەس لە رووی جەستەییەوە ناشرین بووە: (جوانی باڵا و دەم و چاو / بەهرەی تاسەر نین بۆ پیاو) (گۆران،١٩٨٠، ٨٩)، هەرچەندە لە رووی کۆمەڵایەتییەوە کەسێکی سادە و سەر بە چینی خوارەوە بووە، بەڵام بە جوامێری و ئازایەتی و هەڵوێستەکانی پایەی کۆمەڵایەتی لە کەسانی چینی سەرەوە بەرزتر بووە.

جوانیی گیان بە مردن کۆتایی نایەت و بە نەمری دەمێنێتەوە: (یەک جوانی یە: بای پایز / گەڵای زەرد ناکا هەرگیز / کە لە گیان سەرچاوەی دڵ / سەر هەڵئەدا قوڵە قوڵ) (گۆران،١٩٨٠، ٨٩) ئەو سیفەت و ئاکارانەیش کە ئەم نەمرییەیان بۆ بێکەس دروست کردووە؛ ئەمانەن: روح سووکی، روو خۆشی، خوێن گەرمی، خزمەت کۆشی، دڵی باش، دەروونی پاک، بیری روون، کردەوەی چاک، بەهرەی هونەری جوان؛ لە سەردەمی ژیانی بێکەسدا خەڵک رووبەڕووی دوو جۆرە زۆرداری بوونەتەوە: لە لایەکەوە زۆرداریی هاو زمان و هاوخوێنی خۆیان، لە لایەکی تریشەوە زۆرداریی بێگانە. لەم بارودۆخەدا بێکەس شیعری نەکردۆتە ئامرازێک بۆ گەیشتن بە بەرژەوەندیی تاکەکەسی خۆی، بەڵکو جوانیی شیعر بەلایەوە ئامانج بووە، شیعرەکانی کردۆتە زمانحاڵی هەڵوێستی ئازایی و چاونەترسیی خۆی.

کەواتە ئەو شیوەنەی گۆران لە فریشتەی شیعری داوا دەکات، تەنیا بۆ جەستەی بێکەسە، چونکە ئەو بە گیان زیندووە. مردنی جەستەیش دەبێتە هۆی کۆتایی پەیوەندیی جەستەیی نێوان ئەو کەسە و دەوروبەری، کە ژانێکی بەسوێیە. ئەمەش ئەوە دووپات دەکاتەوە، مرۆڤ وەک تاک دەمرێت و کۆتایی دێت، بەڵام دەتوانێت لە ڕێگای کردەوە و ئاکارە جوانەکانییەوە لەناو گشتدا بمێنێتەوە و جۆرێک لە نەمری بۆ خۆی دروست بکات.

هەمان ئەم تێڕوانینەی بۆ نەمری گیان لە (یادی بێکەس) دا دووبارە کردۆتەوە کە بە روونی لە چەند دێڕێکی کۆتایی دەریبڕیوە: (بێکەس لەشت با لە

خاکا رزیبێ / با مرۆڤیت بە یاسای مەرگ رازی بێ) (گۆران،١٩٨٠، ٣٤١)، واتە بێکەس بە لەش مردووە بەڵام لە رێگای شیعرەکانی و ئاکار و کردەوە و هەڵوێستەکانیەوە زیندوو و نەمرە. گۆران لەم دێڕەدا بە روونی ئەو بیرە دەخاتە روو؛ کە مردن یاسایەکە و بەسەر هەموو مرۆڤێک (وەک بوونی سەربەخۆی ئەو کەسە) جێبەجێ دەبێت، بەڵام گیانی ئەو کەسە لە ناو بوونی گشتیدا دەشێت بمێنێتەوە. چەمکی (گیان) لە روانگەی گۆرانەوە (بەرهەمی هزری و هونەری و ئاکار و کردەوە و هەڵوێستەکانی) ئەو کەسەیە.

روانگەی بۆ ئەم جۆرە نەمرییە لەم چەند شیعرەیشدا دەربڕیوە: قالە مرد (گۆران،١٩٨٠، ٢١٢)، زیندانی ئەژدەهاک (گۆران،١٩٨٠، ٢٦٨)، رێگای لەنین (گۆران،١٩٨٠، ٣٠٦)

زۆربەی ئەو شیعرانەی گۆران بۆ شیوەن و لاوانەوەی کەسایەتییەکان نووسیونی، دەچنە ناو خانەی (لاوانەوەی هزری)، لەم جۆرە لاوانەوەیەشدا شاعیر لە رێگای باسکردنی بەها و بنەما هزری و کۆمەڵایەتییەکانەوە، هەوڵدەدات وێنەی مرۆڤێکی نموونەیی بکێشێت، بەم شێوەیەش (نموونەی تاکەکەسی تێدەپەڕێنێت بەرەو بەدیهێنانی نموونەیەکی دیارینەکراو لە کات و شوێن و رەگەز.) (جمعة،١٩٩٨، ٢٦٥)؛ واتە لە بنەماوە بۆ کەسێکی دیاریکراو دەنووسرێت بەڵام ئامانجی بیرێکی گشتییە.

ئایا منداڵێک چۆن ئەم نەمرییە بە دەست بهێنێت ؟ بە تایبەتی منداڵێکی تازە بوو، کە تەنانەت ناویشی لێنەنراوە: (وەک ساوای یەک شەوە کە دێ پاش نەمانی / چۆڵ ئەبێ بە یەکجار لە ناوونیشانی) (گۆران،١٩٨٠، ٢٦).

(لە سەرەمەرگی هیوا دا)؛ ئەم شیعرە بۆ مردوو نەنووسراوە، بۆ کوڕەکەی نووسیوە لە کاتی گیانداندا، لەبەرئەوە لە نێوان ستایش و لاوانەوەدایە، ئەم دوو جۆرە شیعرەش لە یەکترییەوە نزیکن، هەردووکیان بۆ پیاهەڵدانی کەسێک دەنووسرێن، بەڵام جیاوازییەکەیان لەوەدایە (لە لاوانەوەدا کاری رابردوو بەکاردەهێنرێت، چونکە بۆ مردوو دەنووسرێت، بەڵام لە ستایشدا کاتی ئێستا بەکاردەهێنرێت، چونکە بۆ زیندوو دەنووسرێت) (جمعة، ١٩٩٨، ١٥٥)؛ لەم شیعرەشدا کاتی ئێستا بەکارهێنراوە .

شیعرەکە سەراسەر هەڵچوونی سۆزە، هیچ هیوایەکی تێدا نییە بۆ ژیانێکی تر و مردن بە کۆتایی دادەنێت: (هەی هاوار، هەی داد هیوای شیرینم / گیان ئەدەی، ئەمری، ئیتر ناتبینم !/ ئیتر.. ئاخ ئیتر.. ناتبینم هەرگیز / لە خەودا نەبێ شەو شەوی پایز) (گۆران،١٩٨٠، ٩٤)، خەویش ناتوانێت تاسە و ئارەزووی بشکێنێت.

باس نەکردنی بیری نەمری لەم شیعرەدا بۆ چەند هۆیەک دەگەڕێتەوە:

١- مردنی کەسێکی نزیکی خۆیەتی، مردنیش هەتا نزیکتر بێت لە مرۆڤەوە، زیاتر هەست بە ترسی راستەقینەی دەکرێت، کە کۆتایی بە هەموو شتێک دەهێنێت.

٢- منداڵێک کە هێشتا پێنەگەیشتووە و چالاکی و پەیوەندییەکانی بە کۆمەڵەوە سنووردارە، نیشانەیەک بەجێ ناهێڵێت بۆ نەمری لە ئاستی گشتیدا، تەنیا یادگارییەکی کەم نەبێت لەلای کەسە نزیکەکانی دەوروبەری.

٣- شیعرەکە بۆ سەرەمەرگ نووسراوە، دەروونی لەو پەڕی هەڵچووندایە و بیرکردنەوەش لە نەمری پێویستی بە ئارامی و هێوربوونەوە هەیە؛ کە ماوەیەک بەسەر کارەساتەکەدا تێپەڕیبێت و مەودایەک بۆ بیرکردنەوە دروست بووبێت.

پ- نەمری جوانی (جوانیی ئافرەت و سروشت و شیعر):

شیعری (نیاز) (گۆران،١٩٨٠، ٤٢): هەموو جیهان و هەموو ژیان (یان ژیان و جیهانی ناخی گۆران)، بەبێ بوونی یار و بە بێ جوانیی یار و بێ خۆشەویستی، بێ جوانی و بێ چێژن و بەرەو کۆتایی و لەناوچوون و مردن دەچن، کە مردنێکی هەتاهەتاییە و بە (دیاری ئێجگاری) گوزارشتی لێکردووە. لێرەدا هیچ ئاماژەیەکی بۆ ژیانێکی تری دوای مردن نەکردووە، تەنیا هیوای بەم ژیانەیە، بەڵام بە بوونی یارەوە.

جوانیی یاریش بۆ جوانیی ژیانە، واتە جوانی لەپێناو جوانییە، گۆران ئامانجی لە جوانیی یار بە یەکگەیشتنی جەستەیی نییە و تەنیا لەپێناو جوانیدایە؛ لە شیعری (بۆ جوانی سەرەڕێ) ئەم روانینەی روونتر و جوانتر دەربڕیوە: (سەرنجێک من ئەیدەم لەو بەژن و باڵایە / لە سینەی پاکەوە بۆ جوانی تەنیایە) (گۆران،١٩٨٠، ٢٦). هەروەها لە شیعرێکی تریشدا بە ناونیشانی (بۆ کچێکی بێگانە)، پێی وایە جوانیی جەستە بە مردن کۆتایی دێت کە بە (جوانی گوڵ) وەسفی دەکات، بەڵام جوانیی گیان دەمێنێتەوە. ئەگەر لەش زەوی بێت ئاسمان گیانەکەیەتی، کە بەها و ژیانی پێدەبەخشێت؛ هەر

وەک چۆن رۆژ لە ئاسمانە و ژیان و جوانی بە زەوی دەبەخشێت: (لەش با هەردەی بەهار بێ ئارایشتی / ئاسمانێکی ئەوێ فەڕ با بە گشتی) (گۆران،١٩٨٠، ٤٨). گۆران ئەم جوانییە لە شیعردا بەرجەستە دەکات، لە دوا دێڕی (نیاز) دا تاکە داواکاری لە یار ئەوەیە، ببێتە سەرچاوەی ئیلهام و بەردەوامی شیعری: (هیچ نەبێ بۆ.. بۆ خاتری جاهی ئەپۆلۆ / مەلی شیعرم مەیدان مەدە بکەوێ لە گۆ) (گۆران،١٩٨٠، ٤٤). کەواتە بە بوونی جوانی یار، جوانی شیعر (کە جوانییەکی رووتە) سیفەتی بەردەوامی و نەمری وەردەگرێت، لەناو ئەم جوانییە نەمرەیشدا جوانی ئافرەت بە نەمری دەمێنێتەوە. واتە گۆران لە (نیاز) دا باسی مردن و نەمری جەستە ناکات، بەڵکو مەبەستی مردن و نەمری (جوانی) یە، کە یەکێکە لە واتا و بەها ئەبستراکتی و گیانییەکانی مرۆڤ؛ (هەر لێرەوە جیهانبینی شیعری گۆران لەم دەقەدا دەردەکەوێت کە پێکەوە بەستنی داهێنان و نەمرییە، واتە رۆحی نەمری بریتییە لە داهێنان.) (قەرەداخی، ٢٠٠٦،١٨٣-١٨٤)

ئێستا (گۆران) لە ژیاندا نەماوە، جوانیی شیعرەکانی ماونەتەوە کە لە هەمان کاتدا بەرجەستەبوونی جوانی گیانی گۆرانە؛ ئەمەش یەکێکە لە واتاکانی چەمکی نەمری. سەرچاوەی ئەم جوانییەشی لە جوانیی ئافرەت و سروشتەوە وەرگرتووە. جوانی و خۆشەویستی ئافرەت لە شیعری گۆراندا؛ سەرچاوەی خەیاڵی فراوان و بە پیت و ئیلهامی شیعر و هیوا و ژیانەوە و گەنجبوونەوە و شادییە؛ لە شیعرێکی بە ناونیشانی (ژن) (گۆران،١٩٨٠، ٧٤)، لە رێگای کۆمەڵێک وەسفەوە پێناسەی خودی ژن دەکات، هەر ئەم جوانییەشە بووەتە سەرچاوەی نەمریی گیان لە شیعری گۆران دا.

لە شیعری (بۆ جوانی سەرەڕێ) دا ئەو ئافرەتەی لە سەرەڕێ دەیبینێت و ئەو دێیەش بۆ تەنها شەوێک رێی تێدەکەوێت، گۆران لە بیر دەکەن (وەک ساوای یەک شەوە، کە دێ پاش نەمانی / چۆڵ ئەبێ بە یەکجار لە ناوونیشانی / ئەم دێیە جێ دێڵم: بێ نیشان بێ شوێن پێ) (گۆران،١٩٨٠، ٢٦)، بەڵام ئافرەتەکە و سروشتی دێیەکە لەناو یادگاریی گۆراندا بە نەمری دەمێننەوە: (چونکی ئاخ ئەگەر چی ئێوە من ئەمرێنن / بەڵام تۆ خۆت و (دێ) ت لای من هەر ئەمێنن) (گۆران،١٩٨٠، ٢٧). لە دوا دێڕیشدا دەڵێت: (تۆیش لەگەڵ هەر جوانێک ئەبینم تا ئەمرم / ئەبیتە مرواری بۆ ملوێنکەی شیعرم) (گۆران،١٩٨٠، ٢٧)، واتە هەتا مردن هەر ئافرەتێکی جوان ببینێت، دەیکاتە

پاڵەوانێکی خەیاڵی لەناو جیهانی شیعرەکانیدا، شیعرێک بۆ ئافرەتێکی جوان بنووسرێت بە نەمری دەمێنێتەوە، سیفەتی نەمرییەکەیشی لە پاڵەوانی ناو شیعرەکەوە وەردەگرێت، کەواتە جوانی ئەو ئافرەتە لەناو شیعرەکەدا بە نەمری دەمێنێتەوە.

ت –نەمری عەشقی پاک:

لە شیعری (بۆ بولبول) دا عەشقی پاک و ئەبەدی وەک عەشقی بولبول بە نەمری دەمێنێتەوە: (عەشقم وەک عەشقت پاک بێ /پڕ لە هیوا و رووناک بێ / ئەبەدی بێ و پڕ جۆش بێ) (گۆران،١٩٨٠،١٠٦)

لە (ئاوێنەی هەستیم) (گۆران،١٩٨٠،٢٢٥)؛ لە کۆپلەی یەکەمدا وەسفی جوانی و عەشقی یار دەکات، کە چووەتە ناو خوێن و دەمار و دڵیەوە و پاش مردنیش بەتاڵ نابێتەوە و بە نەمری دەمێنێتەوە.

ج –نەمری جۆر:

(بێشکەی مناڵ)؛ لەم شیعرەدا ئاماژە بە جۆرێکی تری نەمری دەکات، کە ئەویش نەمرییە لە رێگای خستنەوەی وەچە، کە پاراستنی جۆر و مانەوەی پشتاوپشتە: (باوک هەچ ئارەقێکی رشت / بۆ ئەوەی رشت – من دڵنیام / نەمری کات: بڕبڕەی پشت) (گۆران،١٩٨٠، ٣٢٦)؛ هەمان ئەو بۆچوونەی (شۆپنهاوەر)ە لە تەوەری یەکەمی ئەم باسەدا ئاماژەمان بۆ کرد، کە هەموو بوونەوەرێک وەک تاک لەناو دەچێت، بەڵام وەک جۆر و گشت دەمێنێتەوە، واتە مرۆڤ وەک تاک دەمرێت، بەڵام وەک جۆری مرۆڤ بە گشتی دەمێنێتەوە، کە ئەمەش جۆرێکە لە نەمری؛ شاعیر و بیرمەندی ئیسپانی (ئونامونۆ) دەڵێت: (بەردەوام بوون لە منداڵدا جۆرێکە لە یاخیبوون بەڕووی لەناوچوون، یان ئارەزووی زاڵبوونە بەسەر مردندا، مرۆڤ کاتێک لە کەسی وەچەی خۆیدا دەژیەت، بەڵگەی ئەوە بۆ خۆی دەهێنێتەوە، کە بە تەواوی نامرێت) (إبراهيم،١٩٧١، ١٢٩)

٤-٦: زیندووی مردوو:

بە پێچەوانەی نەمرییەوە؛ هەر مرۆڤێک ئەگەر خاوەنی دەنگی ئازاد و هەڵوێست و کردەوەی چاک و راستگۆ و دادپەروەر و ئەو سیفەتانە نەبێت کە ئەو کەسە بە نەمری دەهێڵنەوە، هەرچەندە بە لەش زیندوو بێت، بەڵام هەموو سیفەتەکانی

مردوو تیادا بەرجەستە بووە و لەناو هۆشی گشتیدا بە مردوو دادەنرێت. (دیکارت)یش بەم شێوەیە ئەرکەکانی جەستە و ئەرکەکانی گیانی لە یەکتری جیاکردۆتەوە: (هەر شتێک وا هەست بکەین تیاماندا هەیە و بە هەمان شێوە لە جەستەی مردوویشدا هەیە، ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ جەستە. بەڵام هەر شتێک کە تیاماندایە و پەیوەندی بە جەستەوە نەبێت، ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ گیان.) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ١٣١)

ئەم بیرۆکەیەش لە لایەکەوە بە ناڕاسەوخۆ لە ئەنجامی پێچەوانەکردنەوەی سیفەتەکانی نەمری لەلای گۆران دەدۆزینەوە، لەلایەکی تریشەوە بە راستەوخۆ لە شیعری (دەنگی مردوو) دا خستوویەتییە روو؛ شیعرەکە گاڵتەئامێز و رەخنەگرانەیە، کە دەنگی مردوو لە هەڵبژاردنی نوێنەرانی پەرلەمان بەکارهێنراوە. مردووەکەیش دەڵێت: مادام بە دەنگی من بوونەتە ئەندامی پەرلەمان، کەواتە دەبێت هەمان سیفەتەکانی منتان هەبێت: (کوتومت چەشنی خۆم وا بن) (گۆران،١٩٨٠، ٣٨٤)؛ سیفەتەکانیش ئەمانەن: (بێ دەنگی، نەبزووتن، نەبینین، نەبیستن، ئاسۆی تەنگی وەکو گۆڕ، نەگۆڕان، کۆن بوون و تازە نەبوونەوە،...)، پەرلەمانێکیش ئەو نوێنەرانەی تێدا بێت، دەبێتە گۆڕستان: (بەڵام زینهار پارلەمانتان / بێتە چەشنی گۆڕستانتان) (گۆران،١٩٨٠، ٣٨٤)

٤-٧: هۆکارەکان و جۆرەکانی مردن:

أ - شەڕ وەک هۆکارێکی سەرەکی مردن: شیعری (دیاریی خوای شەڕ) (گۆران،١٩٨٠، ١٩٦)؛ پیشاندانی کاریگەرییەکانی شەڕە، کە هیچ شتێکی جوان لە ژیان و سروشت ناهێڵێتەوە و هەمووی وێران دەکات.

لە (مارشی ئاشتی خواز) دا تێبینی ئەوە دەکات ئەوانەی شەڕ هەڵدەگیرسێنن، خۆیان زیاتر لە مردن دەترسن، چونکە لەوە دەترسن موڵک و دەستەڵاتیان لەدەست بدەن، بەڵام چینی هەژار خاوەنی هیچ سەرمایەیەکی مادی نین تا لەدەستی بدەن: (شەڕ هەڵ بگیرسێ / ئەوەی لە مەرگ زۆر ئەترسێ / خاوەن ملیار - ناخەلەسێ) (گۆران،١٩٨٠، ٤١٥-٤١٦). کەواتە ئەوەی هۆکاری هەڵگیرسانی شەڕە، هەر خۆیشی زیاتر لە ئەنجامەکەی دەترسێت.

ب- مردن لە پێناو: (مرۆڤ لە زۆر حاڵەتدا ڕێگای مردنی بە عەشقەوەی هەڵبژاردووە، عەشق لە پێناو ئەو شتانەی خۆشی ویستوون و باوەڕی پێیان هەبووە، عەشق بە ئافرەت، نیشتیمان،...) (حەسەن، ٢٠٠٢، ١٤٩)؛ لە شیعری گۆران دا چەند نموونەیەک لەم جۆرە مردنە هەیە، وەک:

١- لە پێناوی عەشقدا:

مردن (خۆکوشتن) وەک رزگارکەر و چارەسەر لە دەست ژیانی بێ ئومێدی، یان لەپێناوی عەشقی پاکدا. لە (ئەنجامی یاران) دا دوو خۆشەویست (مەنیج و برزۆ) بە یەک ناگەن، لە شوێنی یەکەم دیدارياندا یەک لە دوای یەک کۆتایی بە ژيانيان دێنن: (دڵداریی ڕاست و پاک ئامانجمان بێ گشت / یان بژین سەرفراز، یان بچین بە کوشت) (گۆران،١٩٨٠، ٣٥١)، مردنیان لە ژیانێک پێ باشترە، کە تیایدا بە هیوای خۆیان نەگەن؛ لەم شیعرەدا خۆکوشتن (بۆ هاندانی لاوانە بۆ یاخی بوون و شۆڕش و تۆڵەسەندنەوە، یاخی بوونە لە مردن نەوەک ژیان) (شانۆڤ،١٩٧٥، ٥٣)، یاخیبوونە لە دژی نەریت و یاسا کۆنەکان.

٢- لە پێناوی گشتدا (نیشتیمان):

لە (ئەنجامی ئەژدەهاک) دا؛ نموونەی خۆبەختکردنی کچانە لە پێناوی باوک و برا و خۆشەویستان و ئازادیی نیشتیمان: (کە ئازادی و باوک و برا لە کیس چوو / کچە کوردێک چ زیندوو بێ، چ مردوو !) (گۆران، ١٩٨٠، ٣٥٦) مانا و چێژی ژیان بە بوونی خۆشەویستان و ئازادییەوەیە، بە بێ ئەوانە لەگەڵ مردندا جیاوازی نییە و یەکسانە بە مردن؛ هەر وەکو فەیلەسووفی فەرەنسی هاوچەرخ (ئیدگار مۆرین) دەڵێت: (هەر کەسێک بە بەشداریکردنی لە چالاکی ژیانی باڵا و هەتاهەتایی و نەمر کە گشتییە، توانای قبووڵکردنی مردنی هەیە، چونکە مردن ناتوانێت زیان بەم گشتییە بگەیەنێت.) (شۆرۆن، ١٩٨٤، ٣٠٢)

هەروەها ئەم نموونانەیش هەمان بیریان تێدایە: (شەهید) (گۆران، ١٩٨٠، ٢٦٥)، (بەستەی نەبەز) (گۆران، ١٩٨٠، ٢٧٠)

پ- مردن (کوشتن) بۆ پاککرنەوەی ئابڕووی خێزان، جۆرێکی تری مردنە. کە پەیوەندی بە عەقڵی کۆمەڵی دواکەوتووەوە هەیە. شیعری (بەردەنووسێک)

(گۆران،١٩٨٠، ٢٠٩) چیرۆکی کارەساتاوی کچێکە؛ لە دوای ئەوەی کوڕێک بە ناوی خۆشەویستییەوە کاری بێڕەوشتی لەگەڵ دەکات و لەکەداری دەکات و بەجێی دێڵێت. کوڕەکە لە دوو رووەوە بە بێتاوان دەرباز دەبێت: یەکەمیان بەپێی پێکهاتەی سروشتی نێر هیچ کاریگەرییەکی لەسەر بەجێ نامێنێت، دووەمیش بەپێی دەستووری کۆمەڵایەتی لێپرسینەوەی لەسەر نییە. باوکی کچەکەش بەپێی نەریتی دواکەوتووی کۆمەڵایەتی و لە پێناوی پاککردنەوەی ئابڕووی خێزانەکەیان، بە ناچاری کچەکەی خۆی سەردەبڕێت.

ئەنجام

لەم لێکۆڵینەوەیەدا چەند ئەنجامێک بەدەست هاتوون، گرنگترینیان بەپێی پێکهاتەی لێکۆڵینەوەکە لە چەند خاڵێکدا کورت دەکەینەوە:

یەکەم: (چەمکی ژیان و مردن)

- بە گشتی لە بیروباوەڕی ئاینیدا؛ مردن چارەنووسی مرۆڤە، بەڵام لەگەڵیدا باسیان لە چەند شێوەیەکی نەمری کردووە.

- لە فەلسەفەدا؛ چەند رێگایەک بۆ رووبەڕووبوونەوەی ترسی مردن خراونەتە روو: لە رووی ئایدیالییەوە بە خستنە رووی بیری نەمری. لە رووی دەروونیشەوە؛ بە گرنگیدان بە ژیان و لە بەرامبەریشدا فەرامۆشکردنی مردن.

- بیری نەمری بە چەند شێوەیەک باسکراوە: نەمری گیان، دۆنادۆن، گۆڕان لە دۆخێکەوە بۆ دۆخێکی تر، توانەوەی تاک لەناو گشتدا (بیری یەکیەتی بوون)، نەمری عەقڵ، نەمری جۆر، نەمری لە یادەوەری گشتیدا..

دووەم: (چەمکی ژیان لە شیعری گۆراندا)

- گۆران بەختەوەری ژیان لە رابواردنی کاتیدا نابینێت.

- هۆیەکانی دەستەبەربوونی ژیانی بەختەوەر لە روانگەی گۆرانەوە بریتین لە: (شارستانی و کۆمەڵی پێشکەوتوو، دەروونی شاد و ئازادی، ئاشتی، کار و نان، شیعر و هونەر؛ کە نهێنی جوانییەکانی سروشت و ژیان ئاشکرا دەکەن، خۆشەویستی و جوانی ئافرەت و سروشت).

- بوونی عەقڵ و سۆز؛ هۆکاری راستەقینەی بێ ئارامی و تاڵبوونی ژیانی مرۆڤن.

- خۆشی و ناخۆشیی ژیان ئەگەر بەشێکی پەیوەندی بە چارەنووس و هێزێکی دەرەکییەوە هەبێت، بەشەکەی تری پەیوەندی بە روانگەی (گەشبینی و رەشبینی) مرۆڤ خۆیەوە هەیە بۆ ژیان.

سێیەم: (چەمکی مردن لە شیعری گۆراندا)

- گۆران حەتمییەتی مردن دووپات دەکاتەوە، مرۆڤ لە بەرامبەر مردندا بێدەستەڵاتە و هیچی پێناکرێت، گریانیش تاکە چارەسەرە بۆ دامرکاندنەوەی دەروون.

- پێی وایە لە توانای عەقڵی مرۆڤدا نییە بەرپرسی راستەقینەی مردن دەستنیشان بکات.

- مردنی خودی خۆی نەبووەتە مایەی ترس و دڵەڕاوکێ و بێ ئومێدی؛ واتە چەمکی مردن لە شیعری گۆران دا لە سنووری تاکەکەسیدا تەسک نەکراوەتەوە، بەڵکو لە سنووری فراوانی گشتیدا خراوەتە روو.

- باوەڕی بە نەمری گیان نییە، چونکە هیچ بەڵگەیەک نییە مانەوەی گیان بسەلمێنێت.

- بیرکردنەوەی لە بابەتی مردن تا رادەیەک مەتریالییانە بووە، بەڵام ئاماژەی بۆ چەند جۆرێکی نەمری کردووە: وەک: (گۆڕانی دۆخ، مانەوە لە یادەوەری گشتیدا، جوانی گیان {بەڵام چەمکی (گیان) لە روانگەی گۆرانەوە بەرهەمی هزری و هونەری و ئاکار و کردەوە و هەڵوێستەکانی ئەو کەسەیە}، جوانی ئافرەت و جوانی شیعر، عەشقی پاک، نەمری جۆر).

- هۆکارەکان و جۆرەکانی مردن لەناو شیعرەکاندا ئەمانەن: (شەڕ، مردن لەپێناوی عەشق و گشت و نیشتیمان، مردن (کوشتن) بۆ پاککرنەوەی ئابڕووی خێزان).

سەرچاوەکان:

یەکەم: (بە کوردی)

- حەسەن، مەولود ئیبراهیم، ٢٠٠٢، گەڕان بەدوای نەمرییدا، هەولێر، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس.
- دیکارت، رینێ، ٢٠٠٥، چەند وردبوونەوەیەک لەبارەی میتافیزیکەوە، و: د. حەمید عەزیز، سلێمانی، چاپخانەی حەمدی.
- عزیز، د. حەمید، ٢٠٠٨، سەرەتایەک لە فەلسەفەی کلاسیکی یۆنان، چاپی سێیەم، هەولێر، چاپخانەی رۆژهەڵات، ناوەندی بڵاوکردنەوەی ئاوێر.
- قەرەداخی، عەتا، ٢٠٠٦، گەڕان بەدوای ماناکانی شیعردا، سلێمانی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.
- گۆران (دیوان)، ١٩٨٠، کۆکردنەوەی: محەمەدی مەلا کەریم، بەغدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق.

دووەم: (بە عەرەبی)

- إبراهيم، د. زكريا، ١٩٧١، مشكلة الحياة، القاهرة، دار المصر للطباعة والنشر.
- إبن خلكان، أحمد بن محمد بن إبراهيم، ١٩٧٨، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، حققه: د.إحسان عباس، المجلد الأول، بيروت، دار صادر.
- أفلاطون، ٢٠٠١، محاكمة سقراط، ترجمة وتقديم: د. عزت قرني، الطبعة الثانية، القاهرة، دار قباء للطباعة والنشر.
- بدوي، د. عبدالرحمن، ١٩٩٦، ملحق موسوعة الفلسفة، بيروت، المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- برهييه، أميل، ١٩٨٢، تاريخ الفلسفة، الجزء الأول، ت: جورج طرابيشي، بيروت، دار الطليعة للطباعة والنشر.
- بوليتزر، جورج، ٢٠٠١، مبادئ أولية في الفلسفة،، ت: د. فهمية شرف الدين، الطبعة الخامسة، بيروت، دار الفارابي.
- جمعة، د. حسين، ١٩٩٨، قصيدة الرثاء (جذور و أطوار)، دمشق، دار النمير للطباعة والنشر.
- شانوف، د. حسين علي، ١٩٧٥، شعر الشاعر الكوردي المعاصر عبدالله گۆران، ت: شكور مصطفى، بغداد، مطبعة دار الجاحظ.
- الشعراوي، محمد متولي، ١٩٩١، الحياة والموت، القاهرة، مؤسسة أخبار اليوم.

- شورون، جاك، ١٩٨٤، الموت في الفكر الغربي، ت: كامل يوسف حسين، الكويت، عالم المعرفة.
- شكشك، أنس عبدو، ٢٠٠٩، فلسفة الحياة، عمان-الأردن، دار الشروق للنشر والتوزيع.
- صليبا، د. جميل، ١٩٨٢، المعجم الفلسفي، الجزء الأول، بيروت، دار الكتاب اللبناني.
- عبدالخالق، د. أحمد محمد، ١٩٨٧، قلق الموت، الكويت، عالم المعرفة.
- فرويد، سيجموند، ١٩٩٢، الحب والحرب والحضارة والموت، دراسة وترجمة: د. عبدالمنعم الحفني، القاهرة، دار الرشاد.
- كارس، جيمس ب.، ١٩٩٨، الموت الوجود، ت: بدر الديب، القاهرة، المجلس الأعلى للثقافة.
- مبروک، د. أمل، ٢٠١١، فلسفة الموت، بيروت، التنوير للطباعة والنشر.
- اليازجي، ندره، ٢٠٠٨، الحياة والموت من منظور العلم والفلسفة، www.maaber.org

سێیەم: (بە فارسی)

- أماني، اکرم، ١٣٨٨، جايگاه مرگ در اديان، http://old.ido.ir
- شريعتی، دکتر علی، تاريخ و شناخت اديان، جلد اول، www.shariatihome.com
- ناس، جان، ١٣٥٤، تاريخ جامع اديان- از آغاز تا امروز، ترجمه: علی اصغر حکمت، چاپ سوم، تهران، انتشارات پيروز.

الملخص

مفهوم الحياة والموت في شعر گوران

ثنائية الحياة والموت من أهمِّ الموضوعات الأدبية التي لم تقتصر على الجانب الأدبي بل شغل أغلب مجالات المعرفة؛ كالدِّين، والفلسفة، وعلم النّفس . وقد تناول الشاعر المعاصر (گوران) هذا الموضوع في أشعاره؛ انطلاقاً من رؤيته الخاصّة.

وهذا البحث يهدف إلى بيان رؤية الشاعر لهذا الموضوع من خلال تحليل أشعاره . ويتألّف البحث من ثلاث محاور وخاتمة، المحور الأوّل تناول مفهوم الحياة والموت بإيجاز من منظورٍ ديني وفلسفي وعلم النفس. أمّا المحوران الثاني والثالث فقد تناولا تحليل رؤية الشاعر للحياة والموت . وفي الخاتمة تُوِّج البحث بذكر أهمّ النتائج التي توصّل إليها.

الكلمات المفتاحية: گۆران، الحياة، الموت، الخلود، الروح

Abstract

The concept of life and death in Goran's poetry

One of the most important topics, which is not only involved in poetry and literature, which also many of the fields of knowledge such as religion, philosophy and psychology have dealt with, is life and death. Goran, the poet, also raised this issue from his point of view in his poems. The purpose of this study is to identify this perspective through the analysis of his poems.

This study consists of three sections which are as follows: The first section addresses the meanings of life and death from a religious, philosophical and psychological point of view. The second section is about the identifying the aspects of life and the principles and foundations of a happy life, which are pointed out in Goran's poems. In the third section, through analysing his poems, Goran's view of the catastrophe of death, the types of death, the causes of death and the subject of immortality is stated. The most important results of the study are summarized in a few points.

keywords:immortality,spiritGoran,life, death.

ڕۆمانی مێژوویی
ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) بەنموونە

د. ئاوارە کەمال صالح
بەشی کەرەستەی بیناکاری، کۆلێژی تەکنەلۆژی هەولێر،
زانکۆی پۆلیتەکنیکی هەولێر، هەولێر، عێراق
Awara.saleh@epu.edu.iq

پێشەکی:

ڕۆمانی مێژوویی، یەکێکە لە جۆرەکانی ڕۆمان، کە لە پێناو بونیادنانی جیهانی ڕۆماندا پشت بە مێژوو دەبەستێت، بەڵام ئەمە بە مانای ئەوە نایەت، کە ئیدی وەکو بابەتێکی مێژوویی مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت، بەڵکو ڕۆماننووس ئەو کەرەستەو سەرچاوانەی کە لە مێژوو وەریدەگرێت، بە شێوەیەکی هونەری تەوزیفی نێو ڕۆمانی دەکات، تاوەکو دەقێکی بەرزی ئیستاتیکی لێ بەرهەم بهێنێت، کە چێژ بە وەرگر ببەخشێت. ڕۆمانی مێژوویی کایەیەکە بۆ دووبارە خوێندنەوەی مێژوو بەشێوەیەکی قووڵ و هەوڵدانە بۆ دووبارە زیندووکردنەوەی ئەو لایەنە شاراوانەی کە لە نێو مێژوودا فەرامۆش کراون. هەروەها پەلکێشکردنی مێژووە بۆ نێو زەمەنی ئێستا و وردبوونەوەیە لێی، تاوەکو بە هۆشیارییەوە بەرە و ئایندەیەکی گەش هەنگاو بنرێت. لەم ڕوانگەیەوە ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) هەوڵێکە بۆ دووبارە وێناکردنەوەی ڕووداوەکانی سەدەی ڕابردوو لە باشووری کوردستان و سەرتاپای ئەو مێژووە دەخاتە ژێر پرسیارەوە.

ناونیشانی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە (ڕۆمانی مێژوویی، ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) بە نموونە)، کە هەوڵمانداوە وێنای ڕەهەندی مێژوویی ڕۆمانەکە و کاریگەرییەکانی لەسەر ڕەوتی ڕۆمانەکەدا بخەینەڕوو.

لە توێژینەوەکەدا پەیڕەوی ڕێبازی (وەسفی شیکاری) بۆ گەیشتن بە ئەنجامەکان کراوە.

ناوەرۆکی توێژینەوەکە لە پێشەکی و دوو تەوەر پێکهاتووە، تەوەری یەکەم ئەم لایەنانە لە خۆ دەگرێت (زەمینەی سەرهەڵدان و گەشەسەندنی ڕۆمانی مێژوویی لای کورد، پێناسەی ڕۆمانی مێژوویی، ڕۆمانی مێژوویی و مێژوو). لە تەوەری دووەمیشدا ئەم دوو لایەنەمان خستووەتەڕوو (دەروازەیەك بۆ نێو جیهانی ڕۆمانی نیشتمانی سارا، مەزراندنی مێژوو لە ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) دا.

لە کۆتاییشدا ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان و کورتەی توێژینەوەکە بە زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتەڕوو.

تەوەری یەکەم:

١-١ زەمینەی سەرهەڵدان و گەشەسەندنی ڕۆمانی مێژوویی لای کورد:

ڕۆمان ژانرێکی فراوانە و وێنەی جیهانێکی تایبەت دەکێشێت، ئەم فراوانی و فرە ڕەهەندییەی وایکردووە، کە ئەم ژانرە لە شێوە و بونیادی جیاوازدا دەربکەوێت. لێرەدا ئەم توێژینەوەیە لەبارەی ڕۆمانی مێژووییە، کە لە پۆلێنکردندا بە جۆرێکی ڕۆمان دادەنرێت. (جۆرج لۆکاش) لە کتێبی (ڕۆمانی مێژوویی) دا (سەرهەڵدانی ڕۆمانی مێژوویی بۆ سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەم دەگێڕێتەوە، بە تایبەتی لە سەردەمی شکست و ڕووخانی ناپلیۆن دا. ئەویش لە میانەی دەرکەوتنی ڕۆمانی (ویفەرلی) (واڵتەر سکۆت) لە ساڵی ١٨١٤دا). (لوكاش، ١٩٨٦، ١١). (واڵتەر سکۆت ١٧٧١-١٨٣٢)ی ئۆسکتلەندیی ڕۆڵێکی کاریگەری لە سەردەمی خۆیدا بینیوە، ئەویش لە ڕێگەی (بڵاوکردنەوەی زنجیرەیەك لە ڕۆمانی مێژووییەوە، کە مەبەست لێیان تەوزیفکردنی مێژووی ئۆسکتلەندا بوو لە سەدەکانی حەڤدە و هەژدەیەمی زایینیدا، جگە لە وێناکردنی مێژووی هەریەك لە ئینگلتەرا و فەرەنسا لە سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا، (واڵتەر سکۆت) خاوەنی ئەندێشەیەکی فراوان و بەهێز بوو، نووسەرێکی کارامە و لێهاتوو بوو، کە دەیتوانی وێنایەکی مێژوویی پڕ لە زیندەگی بە خوێنەرانی بگەیەنێت، بەجۆرێك، کە باوەڕ وابوو ئەو مێژووەی وەرگر لە ڕۆمانەکانی (واڵتەر سکۆت)ەوە پێی ئاشنا دەبێت، کاریگەری زۆر زیاترە، لەو زانیارییە مێژووییانەی کە خوێنەر لە ڕێی کتێبە مێژووییەکانەوە پێی دەگەیشت، چونکە

هێندە بە پوختی و بەڕاستی وێنە مێژووییەکانی بەرجەستە دەکرد). (جرجر، ٢٠١٥، ٧). ئیدی کارەکانی (والتەر سکۆت) بوونە دەروازەیەك بۆ ئاوڕدانەوە لە مێژووی ڕابردوو و دووبارە بەرجەستە کردنەوەی بەشێوەیەکی هونەری لە قاڵبی ڕۆماندا و هەستی نەتەوایەتی لای بەریتانییەکان پەرەپێدا.

ئەگەر لێرەدا هەڵوەستەیەك لەسەر ڕۆمانی کوردی بکەین، دەبێت دان بەو ڕاستییەدا بنێین، کە ئەو ژینگە و بارودۆخەی لای نەتەوەکانی دیکە فەراهەم بوو، لەگەڵ ژینگە و هەلومەرجی کوردستانی دابەشکراودا ناکەوێتە تای تەرازووی بەراوردکردنەوە، چونکە زەمینەی دەرکەوتنی ڕۆمانی کوردی، لەگەڵ نەتەوەکانی دیکەی هاوسێی بەتەواوەتی جیاوازە. بەو واتایەی (ئەوەی بۆ ڕۆماننووسانی نەتەوەکانی دیکە، هەر لە ڕووی زمان و ئازادیی ڕادەربڕین و چاپ و بڵاوکردنەوە بۆیان فەراهەم بوو. ئەم ژینگەیە لای ڕۆماننووسانی کورد هێشتا نەخەملیبوو، تەنانەت لەو ڕۆژگارانەدا ئەدیبی کورد نەیدەتوانی ئازادانە بە زمانی دایك گوزارشت لە خۆی بکات) (پاشا، ٢٠٠١، ٧٣). واتە دەکرێت بگوترێت (لە کاتێکدا نەتەوەکانی عەرەب و تورك و فارس بە وەرگێڕانی ڕۆمانگەلی مێژوویی ڕۆژئاوایی و دواتر بەرهەمهێنانی ڕۆمانگەلی مێژوویی خۆماڵی ڕەوتی نەتەوە سازییان خێراتر دەکرد، کوردەکان لەگەڵ چارەنووسێکی تر ڕووبەڕوو دەبوونەوە و ڕادەی گەشەی کۆمەڵایەتی و ئابووری و ناسیۆنالیزمی و فەرهەنگی و سیاسییان دەرفەتی ئاشنابوون بە ژانری ڕۆمان و نووسینی ڕۆمانی نەدەدا). (ئەحمەدزادە، ٢٠١٢، ٣١٩). کاتێك فاکتەرەکانی فراوانبوونی شارەکان و گەشەسەندنی چاپەمەنی و بزاڤی وەرگێڕان لای نەتەوەکانی دەوروبەری کورد، کاریگەری لەسەر ڕەوتی بەرەوپێشچوونی ژانری ڕۆمان دادەنێت و زەمینەی سەرهەڵدانی ڕۆمانی مێژووییان بۆ خۆش دەکات. دۆخەکە لای کورد بە جۆرێکی دیکە بوو، چونکە لەو ڕۆژگارەدا پرسیارەکە ئەوە بوو، داخۆ کورد ڕۆمانی هەیە یاخود نا ؟ دیارە وەڵامی ئەم پرسەش، بە نائامادەگی زەمینەی ژێرخانی ئابووری و هەلومەرجی کۆمەڵایەتی و ئابووری و فەرهەنگیی نەتەوەی کوردەوە پەیوەستە. بەجۆرێك کورد هێشتا وێڵی دوای ناسنامە و پێناسی نەتەوەیی خۆی بوو، واتە لەژێر دەستی داگیرکەردا شەڕی مانەوەی خۆی دەکرد. بە تایبەتیش ڕۆمان بۆ خۆی

(هونەرێکی نوێیە و بەرهەمی شار و چەرخی مۆدێرنەیە، لەگەڵ گەورەبوون و فراوانبوونی شار و لە ئاکامی کاریگەرییە هەمەلایەنەکانی شۆڕشی پیشەسازیدا، یەکەمجار لە ئەوروپادا سەری هەڵداوە. دەتوانین بڵێین ڕۆمان هونەرێکی شارییە بەپلەی نایاب، تا گوزارشت لە دۆخە نوێیەکانی شار و کۆمەڵگەی شارستانی و مرۆڤی نوێی شاری بکات). (ئەسوەد، ٢٠١١، ٢٢٧). بەگشتی دۆخی نەتەوەی کورد لە سەدەکانی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی بیستدا تەواو دژوار و ناجێگیر بووە، بە هۆی شەڕ و دابەشکردنی کوردستان و ستەمی وڵاتە داگیرکەرەکانەوە، بۆیە وەك پێویست ژانری ڕۆمان لای کورد هاوشانی نەتەوەکانی دەوروپشتی نەخەملا.

لێرەدا دەکرێت، ئاماژە بە(هەوڵی کوردەکانی یەکێتی سۆڤیەتی جاران، وەکو ڕۆمانی (قەڵای دمدم) ی (عەرەبی شەمۆ) بکەین. کە ڕۆمانێکی تەواو مێژووییە، ئەویش لە میانەی زیندووکردنەوەی کەسایەتی (خانی لەپ زێڕین) و ڕۆڵی لە بەرگریکردن لە قەڵاکەیدا دژی فارسەکان، بەڵام لە زەمینەی سیاسی و ئایدۆلۆژییەکەی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوودا، چونکە بەرهەمهێنەری ئەو گوتارە نییە، کە ڕێگە خۆشکەری سازدانی ناسنامەی نەتەوەیی بێت). (ئەحمەدزادە، ٢٠١٢، ٣٢٠-٣٢١). واتە ڕۆمانەکەی (عەرەبی شەمۆ)، هەرچەندە وێناکردنی کەسایەتییەکی واقیعیی مێژوویی کوردە، بەڵام لە ژێر چەتری یەکێتی سۆڤیەتی جاران بەرهەم هاتووە و نەیتوانی، وەکو پێویست ڕەنگدانەوەی لەسەر بیری نەتەوەیی کوردی دروست بکات.

هەر لەم ڕوانگەیەوە، دەکرێت ڕۆمانی (گەڕیان ل بابی بەرزە) ی ڕۆماننووس (ئەنوەر محەمەد تاهیر)، وەك (ڕۆمانێکی مێژوویی ئەژماربکەین، چونکە ڕۆماننووس سەرکەوتووانە توانیویەتی مێژووی پڕ لە تراژیدیای میللەتی کورد بکاتە کەرەستەی ئەم ڕۆمانە. ڕۆماننووس لەم ڕۆمانەدا بۆ فریاد ڕەسێك یاخود سەرکردەیەکی کارامە دەگەڕێت، تاوەکو نەتەوەی کورد لە دەست زوڵم و زۆرداری و ژێردەستەیی ڕزگار بکات). (ڕەشید، ٢٠٠٧، ١٦٥). ڕۆمانی (گەڕیان ل بابی بەرزە) شۆڕدەبێتەوە بۆ نێو مێژوو تا بەرۆژگاری ئەمڕۆ دەگات، واتە گەشتێکە بۆ دیتنەوەی باوك یاخود سەرکردەیەك، کە نەتەوەی کورد بە کەناری ئارامی بگەیەنێت. هەر لەم میانەیەدا دەکرێت ڕۆمانەکانی (ژانی گەل) ی (برایم ئەحمەد) و (شار) ی (حوسێن عارف) وەکو

ڕۆمانی مێژوویی خوێندنەوەیان بۆ بکرێت، چونکە وێناکردنی مێژووی سەردەم لە ڕۆمانەکانیاندا ئامادەگی هەیە.

هەروەها ڕۆمانەکانی (دەربار) و (دەغدو) ی (خوسرەو جاف)یش دەکەونە خانەی ڕۆمانی مێژووییەوە، بۆ نموونە لە ڕۆمانی (دەغدو) دا، کە مەزراندنی مێژووی ساڵانی هەشتاکانی سەدەی ڕابردووی خێزانێکی کورد دەکات، کە چۆن لە ژێر دەسەڵاتی ڕژێمی بەعسدا بەر شاڵاوی بە عەرەبکردن دەکەون و لە شاری موسڵەوە دوور دەخرێنەوە بۆ ناوچەیەکی سنووری لە باشووری عێراق، کە شارۆچکەی (زوبێر)ە، ((من و باوکم و دایکم، میللەتێك بووین لەو بیابانەیدا لە هەموو شتێ نامۆ و بێگانە، هەتا وەکو دەوروبەرە لماوییەکە سەرسامی کردبووین، خۆمان بە سێ دڵۆپ ڕۆن دەزانی لە ناو جامێك ئاودا.. سەیرکردنی قوتابیانی هاوکڵاسم هەر ئاوڕێکیان پرسیارێك بوو، لە ڕۆژی یەکەمدا مامۆستاکەم هەڵیساندم و وتی: هەستە خۆت بناسێنە .. با لەگەڵ هاو کلاسیەکانتا ئاشنا بیت...

عەرەبیم چاك دەزانی، بە شێوازی خەڵکی شاری موسڵ، خۆم ناساند، بەڵام ناوەکەم بوو بە گرفتێك.. (سەنگەر) نەیاندەتوانی بە زمانی بهێنن، یەکێك لە قوتابیان وتی: (سەنجەر) ناوی مەکینەی دوورومانە، هەموویان قاقا پێکەنین..)) (دەغدو، ٢٠١٣، ١٢). ڕۆماننووس وێنەی ئەو خێزانەی کە لە کەسایەتییەکی سەرەکی بە ناوی (سەنگەر) و دایك و باوکی پێکهاتووە دەکاتە سیمبولی هەزارەها خێزانی کورد کە بە دەست سیاسەتی شۆڤێنیانەی ڕژێمی بەعسەوە دووچاری دەیان کارەسات و ناهەمواری بوونەتەوە. لە ڕۆمانەکەدا وێنای شەڕی نێوان عێراق و ئێران و کیمیابارانکردنی هەڵەبجە و ڕاپەڕینی کورد دژی ڕژێمی بەعس و ئازادکردنی کوردستان کێشراوە، ئەمە جگە لەوەی کە ڕۆماننووس دەگەڕێتەوە بۆ مێژووی دێرین و لە ڕێگەی ڕۆحیانەتی کەسایەتییەکەوە بە ناوی (دەغدو)، کە کچی (دیاکۆ) ی پاشای مادە و دەبێتە ئاشنای سەنگەر، کۆمەڵێك زانیاریی زۆر ورد و مێژوویی لەسەر ناوچەکە و ڕەچەڵەکی کورد و ململانێکانی دوو هەزارو حەوت سەد ساڵ پێش ئێستا لە ناوچەکەدا تەوزیف دەکات، کە مێژووی دەوڵەتی ئاشووری و ماد و بابلییەکان لە خۆ دەگرێت، خوێنەر زۆر زانیاریی وردی چنگ دەکەوێت، کە سەراپای ئەو مێژووە

پڕە لە ململانێ و شەڕ و پێکەوە گرێدانی ئەو ڕابردووەیە بە ئێستای دۆخی کوردەوە، (دەغدو) وەك کەسایەتییەك دەبێتە هاوڕێی (سەنگەر) و زانیاری و پێشبینی بۆ داهاتوو پێدەدا، ئیدی ڕووداوە مێژووییەکانی ڕۆمانەکە بەردەوامی هەیە، تاکو دەگاتە ڕووخانی ڕژێمی بەعس. گرنگی مەزراندنی مێژوو لە ڕۆمانی (دەغدو) دا دروستکردنی ئەڵقەیەکە بۆ پێك گەیاندنی مێژووی دێرینی کورد و مێژووی نوێی، کە پێویستییان بە سەرلەنوێ خوێندنەوە و شرۆڤەکردنە، بۆ دیاریکردنی خاڵە لاوازەکانی نەتەوەی کورد و ئەو هۆکارانەی بوونەتە هۆی ئەوەی کە تاکو ئێستا نەبێتە خاوەنی کیانی سەربەخۆی خۆی.

یەکێك لەو ڕۆماننووسە کوردانەی، کە ڕۆمانی کوردی زیاتر بە ئاراستەی مێژوودا بردووە. ڕۆماننووسی ناسراوی باکوری کوردستان (محەمەد ئۆزۆن)ە، کە لە ڕۆمانەکانی ((ڕۆژێك لە ڕۆژانی عەڤداڵی زەینەکێ) و (سایەی ئەڤین) و (بیرا قەدەرێ) و (هاوارا دیجلەێ) دا، بە ئاراستەی کارکردنی لە نێو مێژوودا ئاشنا دەبین. ئەویش لە ڕێی وێناکردنەوەی ئەو پاڵەوان و سەرکردە نەتەوەییانەی، کە لە پێناو گەیاندنی پەیامی نەتەوەیی کورددا، لە بارودۆخێکی نالەبار و لە بەرانبەر هێز و تەوژمێکدا، کە لەڕادەی ئەوان مەزنتر بووە شکستیان خواردووە و بوونەتە قوربانی. بۆ نموونە (محەمەد ئۆزۆن) لە ڕۆمانی (هاوارا دیجلەێ) دا، کە باس لە کارەساتی داڕووخانی دوا میری بۆتان و ئیمارەتەکەی دەکات. دەیەوێت بڵێ مێژووی کارەساتی کورد هەر لە ڕۆژی ٢٠ ی تەمموزی ١٨٤٧ ی زایینییەوە دەست پێناکات، کە ڕێکەوتی خۆ بە دەستەوەدانی میر بەدرخانە. بگرە پێش ئەوەش هەر وابووە، لە سەردەمی تاهیرخان و عەگیدی برایدا و تا ئێستاش بەردەوامی هەیە). (ڕۆژبەیانی، ٢٠١١، ٨٠-٨١ و٨٦). بەگشتی ڕۆمانەکانی (محەمەد ئۆزۆن) زیاتر بەرجەستەکردنی ئەو کارەکتەرە نەمرانەی مێژووی کوردە، کە لە پێناو گەیاندنی پەیامی نەتەوەییدا سەری خۆیان بەخشیوە. هەر لەم نێوەندەدا دەکرێت ڕۆمانەکانی (مژاباد) و (میرنامە) ی ڕۆماننووس (جان دۆست) وەکو ڕۆمانی مێژوویی نێوزەد بکەین، کە خاوەنی تایبەتمەندی و خەسڵەتەکانی ڕۆمانی مێژوویین.

لە هەمان دیدگاوە، ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) ی (میران ئەبراهام)، یەکێکە لەو ڕۆمانانەی کە هەڵگری ئەدگارەکانی ڕۆمانی مێژووییە. ئەویش لە ڕێگەی زیندووکردنەوەی مێژووی سەدەیەك لەمەوبەری ژینگەی باشووری کوردستان، لەژێر کاریگەریی هەلومەرجە نێوخۆیی و هەرێمایەتی و نێو دەوڵەتیەکاندا و کاریگەرییەکانی بەسەر کۆمەڵگەی کوردییەوە و بەرجەستەکردنی ئەم ڕەهەندانە، لە نێو جیهانی ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) دا.

١-٢ پێناسەی ڕۆمانی مێژوویی:

ڕۆمانی مێژوویی بەشێوەیەکی ورد پشت بە مێژوو و ڕووداوگەلی ڕابردوو دەبەستێت. بۆیە کاتێك مرۆڤ هۆشیاریی دەربارەی زەمەنی ئێستای زیاد دەکات، گرنگیپێدانی بەلایەنی مێژوو پەرە دەستێنێت. بەو سیفەتەی کە مێژوو پێشینەی ئێستایە، هەر بۆیە لەم بارەدا دەکرێت پەنا بۆ ڕۆمان ببرێت، چونکە ڕۆمان (بە یەکێك لە کەرەستە ورد و ڕاستگۆکانی وێناکردنی مێژوو دادەنرێت، لەڕووی پشکنین و گەڕان و کنەکردنی ئەو بەسەرهات و ڕووداوانەی کە لە مێژوودا ڕوویانداوە). (لۆکاش، ١٩٨٦، ٧). بەم پێیە ڕۆمانی مێژوویی دەتوانێت ئەو ڕۆڵە وازی بکات، کە سەرلەنوێ مێژوو زیندوو بکاتەوە و بیخاتە ژێر پرسیارەوە. لێرەدا بۆ زیاتر ئاشنابوون و ڕوونکردنەوەی مەودا و ڕەهەندەکانی ڕۆمانی مێژوویی، چەند پێناسەیەکی ڕۆمانی مێژوویی دەخەینەڕوو:

ڕۆمانی مێژوویی ئەو جۆرە ڕۆمانەیە کە (کەرەستەکانی لە مێژوو وەردەگرێت) (نوفل، ١٩٨٥، ٢٢٠). لە پێناسەیەکی دیکەدا ڕۆمانی مێژوویی بریتییە لەو ڕۆمانەی کە (لە بونیادنانیدا پشت بە ڕووداوە مێژووییەکان و کەسایەتییەکانی ناوی دەبەستێت) (عبدالله، ١٩٩١، ١٩٢). یاخود (زیندووکردنەوە و ژیاندنەوەی قۆناغێکی مێژووییە، کە بەسەرچووە و ئامادەگی نەماوە، ئەویش لە ڕێگەی خولقاندنی چەند کەسایەتییەکی مێژوویی ناودارەوە لە نێو ڕۆمانەکەدا). (جرجر، ٢٠١٥، ٢). ڕۆمانی مێژوویی ئەو جۆرەی ڕۆمانە کە (ڕووداوەکانی لە مێژووی نەتەوەیی، یان مێژووی جیهانییەوە وەردەگرێت) (ئەسوەد، ٢٠١٥، ٢٢١). یاخود دەگوترێت ڕۆمانی مێژوویی (لە چوارچێوە گشتییەکەیدا ئیلهام لە مێژوو وەردەگرێت، لەگەڵ ئەوەشدا ڕۆماننوس ڕووداوەکان دادەمەزرێنێت

و گەشەی پێدەدات، بەڵام لە وێناکردنی کەسایەتییەکاندا تەنیا لە هێڵە گشتییەکاندا وابەستەی واقیع دەبێت، تاوەکو بتوانێت بەشێوەیەکی هونەری ڕۆڵ بە کەسایەتییەکانی ببەخشێت) (جرجر، ٢٠١٥، ٢).

بەشێوەیەکی گشتی سەرجەم پێناسەکانی ڕۆمانی مێژوویی جەخت لە زیندووکردنەوەی ڕووداو و بەسەرهاتی مێژوویی دەکەنەوە، لەم پێناوەشدا پەنا بۆ کەسایەتییە دیار و ناسراوەکانی نێو مێژوو دەبەن، بێگومان ئەمەش بەو مانایە نایەت، کە ڕۆمانی مێژوویی وەکو تۆمارێکی مێژوویی مامەڵەی لەتەکدا بکرێت، بەڵکو ڕاستییەکەی ئەوەیە، کە ڕۆماننووس بەشێوازێکی هونەری مامەڵە لەگەڵ ڕووداوەکاندا دەکات و لە گۆشەنیگایەکی دیاریکراوەوە سەرلەنوێ گیان بەبەر ڕووداو و کەسایەتییەکاندا دەکاتەوە، تاوەکو جیهانبینیی خۆی لە نێو ڕۆمانەکەدا تەوزیف بکات. سەرەڕای هەموو ئەم لایەنانە پێویستە زەمەن و شوێنی واقیعی لە ڕۆمانەکەدا بوونیان هەبێت، تاوەکو سیمای واقیعیبوون بە نێو جیهانی ڕۆمانەکە ببەخشن.

١-٣ ڕۆمانی مێژوویی و مێژوو:

ئەگەر لە ڕوانگەی (جۆرج لۆکاش) ەوە، سەرنج لە پەیوەندیی نێوان ڕۆمانی مێژوویی و مێژوو بدەین. دەبینین کە هەردوو چەمکەکە بە تەواوکەری یەکدی دەزانێت، چونکە (لۆکاش) جەخت لەوە دەکاتەوە، کە (هەموو ڕۆمانێك پێویستە مێژوویی بێت، ئەویش تەنیا لەبەر ئەو هۆکارەی، ئەگەر ڕۆمانەکە گوزارشت لە ڕووداوێکی کۆن بوو، ئەوا بە مێژووی دێرینەوە پەیوەست دەبێت، بەڵام ئەگەر لە خولگەی ڕووداوەکانی ئێستادا سووڕایەوە، ئەوا لەگەڵ مێژووی نوێدا یەکدەگرێتەوە). (فضل، ٢٠٠٢، ٣٢). بەڵام ئەگەر وردتر لە ڕەوتی ئەو پەیوەندییە بڕوانین، ئەوا بە ئاراستەی کارکردنی هەریەکێکیان ئاشنا دەبین، چونکە (مێژوو دیوی دەرەوەی ڕووداو نیشاندەدات، ئەدەب دیوی ناوەوەی، واباوە مێژوو ڕووداو وەك خۆی چۆن ڕووی داوە ئاوای دەگێڕێتەوە، بەڵام ئەدەب ڕووداو چۆن (لەوانەیە) ڕووی دابێت ئاوای دەگێڕێتەوە). (ڕۆژبەیانی، ٢٠٠٨، ٢٤٩). لێرەدا زیاتر ئالیەتی

کارکردنی هەریەکێك لە چەمکی ڕۆمانی مێژوویی و مێژوومان بۆ دەردەکەوێت، بەو واتایەی مێژوو تەنیا بە تۆمارکردن و گوێزانەوەی ڕووداوەکانەوە وەك خۆی پەیوەستە، بەڵام ئەدەب یاخود ڕۆمان شۆڕدەبێتەوە بۆ نێو دیوە شاراوە و نهێنییەکان و بەدوای پەنهانەکاندا دەگەڕێت و ڕووداوەکان دەخاتە ژێر پرسیار و بەدوای ڕاڤە و لێکدانەوەی نوێدا وێڵە. بەواتایەکی دیکە (ئەگەر مێژوو کار و دەسکەوتەکانی مرۆڤ لە نێو گەشتی زەمەندا بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە، ئەوا ئەدەب گرنگی بە تۆمارکردنی سۆز و هەڵچوونەکانی مرۆڤ دەدات، هەر بۆیە پەیوەندیی نێوان ئەدەب و مێژوو پەیوەندییەکی توندو تۆڵە و مێژوو مەیدانێکی بەپیتە بۆ ئەدیبان، تاوەکو ببێتە ئیلهام بەخشی داهێنانەکانیان) (جبر، ٢٠٠٨، ٨). بەم پێیە مێژوو لەگەڵ ڕەهەندە گشتییەکانی کاروانی مرۆڤایەتیدا ڕێ دەکات، بەڵام ئەدەب قووڵ دەبێتەوە و شرۆڤەی ڕەهەندە کۆمەڵایەتی و دەروونییەکانی مرۆڤەکان دەکات. ئەوەی لەم پەیوەندییەی نێوان ڕۆمانی مێژوویی و مێژوودا جێگەی تێڕامان و هەڵوەستە لەسەرکردنە، یاخود وردتر بڵێین ئایا ئاوێزانکردنی ڕۆمان و مێژوو شتێکی گونجاوە؟ ئەمیش لەو ڕوانگەیەوە کە ڕۆمان لە هەنگاوی یەکەمدا بەرهەمی خەیاڵی نووسەرێکی دیاریکراوە و بۆ سەلماندنی ئەدەبیبوونی دەبێت پارێزگاری لە بەها ئیستاتیکییەکانی دەق بکات، بەڵام مێژوو کە بریتییە لە هەوڵدان بۆ ناسینی ڕابردوو لەسەر بنەمای لێکدانەوەی فاکت و واقیعەکان بەو جۆرەی ڕوویانداوە شتێکی گونجاوە؟ ئاخۆ گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ڕابردوو و باسکردن لە کەسایەتییە واقیعییەکانی زەمەنە بەسەرچووەکان لە بەرهەمێکی خەیاڵیدا دەکرێت وەك مێژوو سەرنج بدرێت؟ هەروەها مرۆڤ دەکرێت بپرسێت، ئاخۆ ئەگەر مێژوونووسێك کەرەستە مێژووییەکان و تایبەتمەندییەکانی لێکۆڵینەوەی مێژوو جۆرێك ئاراستە بکات، کە تێیدا زمانی گێڕانەوە ئەو زمانە ئەدەبییە بێت، کە ڕۆمانووسێك بەکاری دەهێنێت، دەکرێ بەرهەمەکەی وەك ڕۆمان پێناسە بکرێت؟ (ئەحمەدزادە، ٢٠١٢، ٣٠٦). بۆ وەڵامی ئەم پرسیارانە پێویستە ئەوە لەبەرچاو بگیرێت، کە هەریەك لە ڕۆمانی مێژوویی و مێژوو خاوەنی خەسڵەت و تایبەتمەندێتی خۆیەتی، هەر یەکێکیان ئاراستەی کارکردنی جیاوازە. مێژوو بە واقیعەوە پەیوەست دەبێت، بەڵام ڕۆمانی

مێژوویی دەبێتە بەشێك لە مێژووی ئەدەب. دەچێتە خانەی واقیع لە نێو کێڵگەی مێژوودا دیارە، بەو واتایەی کاتێك کە ڕووداوێکی مێژوویی دەبێتە هەوێنی ڕۆمانێکی مێژوویی، پێویستە چنینی ڕووداوەکان بە جۆرێك بێت، کە پارێزگاری لە ڕەهەندی ئەدەبیی بەرهەمەکە و لایەنی ئیستاتیکی دەقەکە بکات، واتە لێرەدا ڕۆماننووس هەندێك لە ڕێڕەوی ڕووداوە مێژووییەکان دەگۆڕێت، تاوەکو لەگەڵ بونیادی هونەریی کارەکەیدا بیگونجێنێت. بە واتایەکی دیکە کاتێك ڕۆماننووس ئیلهام لە ڕووداوێکی مێژووییەوە وەردەگرێت. جارێکی دیکە شتەکان ڕێکدەخاتەوە و ڕۆڵەکان دابەش دەکاتەوە و شوێنەکان بەجۆرێکی دیکە وێنا دەکاتەوە و دیالۆگەکان دادەڕێژێت و دیمەنەکان بونیاد دەنێت. پاشان هەڵوێست و کاردانەوەی کەسەکان دادەڕێژێتەوە و شۆڕ دەبێتەوە بۆ نێو جومگەکانی کۆمەڵگە لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا (الجنابي، ٢٠٠٩، ٥٦-٥٨). بەم ڕێگەیە ڕۆماننووس دەتوانێت، لە نێو ڕووداوە مێژووییەکانەوە داهێنان بخوڵقێنێت و شاکاری بەرزی ئەدەبی بەرهەم بهێنێت.

کەواتە ڕۆمانی مێژوویی لە ڕووداوە مێژووییەکانەوە سەرچاوە دەگرێت، ڕۆماننووس لە میانەی ڕووداو و کەسایەتییە مێژووییە ڕاستییەکانەوە دەست بە پرۆسەی گێڕانەوە دەکات، بەڵام گۆشەنیگاکان بە جۆرێك ئاراستە دەکات، تاوەکو گوزارشت لە ئەزموونەکانی خۆی بکات. لێرەدا دەشێت بپرسین، ئایا بۆچی ڕۆماننووس پەنا بۆ مێژوو دەبات؟ یاخود گرنگی ڕۆمانی مێژوویی لە چیدایە؟ دەکرێت لەم خاڵانەی خوارەوەدا وەڵامی ئەم پرسانە بخەینەڕوو:

١.بڵاوکردنەوەی مێژوو لەسەر شێوەی ڕۆمانی مێژوویی، باشترین بژاردەیە بۆ هاندانی خوێنەر تاوەکو زۆرترین زانیاری لێوە وەربگرێت، چونکە خوێنەر مەیلی ناکەوێتە سەر خوێندنەوەی بابەتێکی مێژوویی وشك، کە لە ڕەگەزی چێژ خاڵی بێت.

٢.وێناکردنی واقیع و کێشەکانی ژیان.

٣.جەختکردنەوە لەسەر جێگیرکردنی ڕۆحی نەتەوەیی و هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی شوناسی نەتەوەیی. (جبر،٢٠٠٨،٢٧).

٤.کاتێك کۆمەڵگە ویژدانی ڕادەچەنێت و هەست دەکات کەسایەتی تاکەکانی لە بەردەم مەترسی و هەڕەشەی لە ناوچووندایە بە هۆی ناکۆکی ناوخۆیی و هێرشی داگیرکەرانەوە. ناچارە دەست بە مێژووی خۆیەوە بگرێت.

٥.لە حاڵەتی دۆشدامان لە ڕووبەڕوو بوونەوەی واقیعدا، خود هیچ ڕێگەیەکی دیکە شك نابات، جگە لە خۆهەڵواسین بە یادەوەریەکانی ڕابردوودا نەبێت. (ماضي، ٢٠١٣، ١٦٥).

ئەم هۆکارانەی سەرەوە پاڵنەرن بۆ ئەوەی ڕۆماننووس پەنا بۆ مێژوو ببات، چونکە مێژوو دەوڵەمەندە بە ڕووداو، ئەمەش زەمینە خۆشکەرە بۆ ڕۆماننووس تاکو بە شێوازێکی هونەری جیهانی ڕۆمانەکەی دابمەزرێنێت.

تەوەری دووەم:

٢-١ دەروازەیەك بۆ نێو جیهانی ڕۆمانی (نیشتمانی سارا):

ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) یەکێکە لە ڕۆمانەکانی ڕۆماننووس (میران ئەبراهام)، کە لەلایەن ناوەندی ڕۆشنبیری و هونەریی ئەندێشەوە لە ساڵی (٢٠١٩)دا چاپی یەکەمی بڵاوکراوەتەوە، ڕۆمانەکە لە (٤٤٨) لاپەڕە پێکهاتووە و بەسەر پێنج بەشی سەرەکییدا دابەشکراوە. هەر بەشێك خاوەنی ناونیشانی تایبەتی خۆیەتی. ناونیشانی بەشی یەکەم (کتێبێك بۆ یادەوەرییە شەرمنەکان). بەشی دووەم (نیشتمانی سارا) بەشی سێیەم (یادداشتەکانی سارا) بەشی چوارەم (دابڕان) بەشی پێنجەم (گەڕانەوە). جگە لەوەی هەر بەشێکیش بە هۆی ژمارەوە بۆ چەند بەشێکی دیکە دابەشکراوە. بەشی یەکەمی ڕۆمانەکە (کتێبێك بۆ یادەوەرییە شەرمنەکان) فراوانترین بەشی ڕۆمانەکەیە و بونیادی درامی ڕۆمانەکەی لەسەر هەڵچنراوە. بونیادی ڕووداوەکان بەشێوەیەکی زنجیرەیی بە دوای یەکدا ڕیزکراون، واتە بەپێی مێژووی ڕوودانیان بەشێوەیەکی زنجیرەیی بە دوای یەکدیدا ڕێکخراون و گێڕەرەوە بە ڕیتمێکی مێژوویی ڕووداوەکان دەگێڕێتەوە. کەسایەتی سەرەکی یاخود پاڵەوانی رۆمانەکە بە (خایم) یاخود (باپیرە خایم) ناسراوە. هەر خودی (خایم) گێڕەرەوەیەکی هەمووشتزانی بەشێکی زۆری ڕووداوەکانە و زانیاریی تەواوی لەسەر کەسایەتییەکانی

دیکە و کات و شوێنی ڕووداوەکان هەیە. بەگشتی ڕۆمانەکە باس لە ژیانی خێزانی (خایم) دەکات، کە خێزانیکی جوون و لە گەڕەکی جوولەکانی شاری سلێمانی ژیاون. دواتر بەپێی تێکەڵاوی و فراوانبوونی پەیوەندییەکانی ئەم خێزانە و بە تایبەتی (خایم) جوگرافیا یاخود شوێنی ڕۆمانەکە بەرەو شارۆچکە و شارەکانی دیکەی کوردستان و عێراق فراوان دەبێت. دواتریش لە ڕێی گەشتەکانی (خایم)ەوە، پانتایی شوێن بەرەو وڵاتانی ئەوروپا دەکشێت. کاتی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە پەیوەستە بە تەمەنی (خایم)ەوە، کە نزیکەی سەدەیەك ژیاوە و سەردەمی ژیانی دەکەوێتە سەدەی بیستەوە.

ڕۆماننووس گۆڕانکاری و وەرچەرخانە مەزنەکانی سەدەی بیستەم لە شاری سلێمانی و کوردستان بە تایبەتی و عێراق بە گشتی لە ڕۆمانەکەدا تەوزیف دەکات. کە هەر لە سەردەمی عوسمانییەکان و دەستپێکردنی جەنگی یەکەمی جیهانی و گرانییە گەورەکە و بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و پاشان حوکمڕانی شێخ مەحمودی حەفید و هاتنی ئینگلیزەکان بۆ عێراق و شاری سلێمانی درێژ دەبێتەوە تاکو سەردەمی نوری سەعید و عەبدولکەریم قاسم و هاتنە سەر حوکمی بەعسییەکان. هەموو ئەو ڕووداو و کەسایەتییانەی پەیوەست بەزەمەن و شوێنی واقیعییەوە کردووە و جووڵەیەکی هونەری بە جیهانی ڕۆمانەکە بەخشیوە. ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) وێنەی واقیعێکی تراژیدیی کەمینەیەکی ئایینی جوو دەکێشێت، کە چ لەلایەن دەسەڵات و چ لەلایەن هاوڵاتیانی ئاساییەوە تەنیا لەبەر بیروباوەڕەکەیان سووکایەتییان پێکراوە و دژایەتی کراون. (سەبارەت بە پەیوەندیی نێوان ئاغاکان و جوولەکەکانی شاری سلێمانی ، (ئەریك براوەر) لە زانیاریی (بینیامینی دووەم)ەوە، ئەوە دەگێڕێتەوە کە لە ساڵی ١٨٤٠ ەوە، تا سەرەتای سەدەی بیستەمیش جوولەکەکان لە بارێکی خراپدا ژیانیان لە شارەکەدا گوزەراندووە، چونکە ئەگەرچی کە نەکراوە بە مەرج کە جوولەکەکانی شار بڕە پارەیەکی دیاریکراو بدەنە ئاغاکان، بەڵام لە جەژنەکانی موسڵمان و جوولەکەکانیشدا دیارییان لە جوولەکەکان سەندووە کە بە زۆری بریتی بوو لە شەکر و قوماش و جلوبەرگ، یان ئەگەر یەکێك لە بەردەستەکانی ئاغا بۆ کڕینی شتێك بچووبایەتە دووکانێکی جوولەکەوە، نیوە یان یەك لە چوار، یان هەر

پارەی ئەو شتەی نەدەدات بە جوولەکە دووکاندارەکە) (براوەر و پاتای، ٢٠٠٢، ٢٦٨). جگە لەوەی بە بیانووی پاراستنیانەوە لە سەردەمی عوسمانییەکان و حوکمڕانی شێخ مەحموددا جزییەیان لێ وەرگیراوە. ڕۆماننووس بەشێوەیەکی هونەری هەموو ئەو پاڵنەرە دەروونی و کۆمەڵایەتییانە دەخاتەڕوو، کە چۆن بەشێك لە هاوڵاتیانی کورد بەهۆی کاریگەریی ئاین و سیاسەتی شۆڤێنیانەی عەرەب و تورکەوە لەو سەردەمانەدا هەڵیان کوتاوەتە سەر جووەکان و ئازاری ڕۆحی و دەروونییان داون و زیانیان بەماڵ و موڵکیان گەیاندووە. هەر لە ڕۆمانەکەدا ئاماژە بە ڕۆڵی جووەکان لە بونیادنانی شاری سلێمانی کراوە. جگە لەو پێگەیەی کە لە بواری کارو پیشە و چالاکیی بازرگانیدا هەیانبووە.

ناونیشانی ڕۆمانی (نیشتمانی سارا)، ناونیشانێکی دەلالەت ئامێزە و ڕۆماننووس بە ئاسانی کۆدی کردنەوەی نهێنییەکانی ناونیشانەکە بە دەستەوە نادات، بەڵکو وەرگر ناچار دەکات لە قووڵایی دەقەکەدا بە شوێن مەغزا و ڕازەکانیدا بگەڕێت. ئەو ڕازانەش خۆیان لە پابەندبوون بە زێد و خاك و قوربانیدان لە پێناویدا دەگرێتەوە، تاڕادەی دەست هەڵگرتن لە خانەوادە و خۆشەویستانی، بێگومان ئەمەش ئەفسوونی بیروباوەڕ لای (سارا) دروستیکردووە، کە ئامادە نەبووە بە هیچ شێوەیەك دەستبەرداری ئەو شوێنە بێت کە باو باپیرانی لەسەری ژیاون، دیارە (سارا) کەسایەتییەکی دیکەی سەرەکی نێو ڕۆمانەکەیە و یەکێکە لە نەوەکانی (باپیرە خایم)، لە دوای ئەوەی هەموو خانەوادەکەی بەزۆر ڕەوانەی ئیسرائیل دەکرێنەوە. (سارا) لەگەڵ (سالار)ی هاوسەریدا، تەنیا دەمێنێتەوە و هەست بە بۆشاییەکی ڕۆحیی فراوان دەکات، چونکە لەلایەك لە خانەوادەکەی دابڕێنراوە، لەلایەکی دیکەوە سەرجەم پیرۆزییەکانی لێ زەوتکراوە و گۆڕستانی باوباپیرانی بە فەرمانی دەوڵەت کراوەتە شەقام و موڵك و ماڵیان بە تاڵان براوە. ئیدی دووچاری نامۆیی و شڵەژانی دەروونی دەبێت، بۆیە زۆرجار بەتەنیا بەرەو پاشماوەی گۆڕستانەکە دەڕوات و دیمەنی تێکدان و شێواندنی گۆڕەکان بە شۆفڵی شارەوانی و هەڵدانەوەی گۆڕەکان دەبینێت، کە چۆن لەلایەن هەندێك کەسەوە بە بیانووی گەڕان بۆ پاشماوە و زێڕ و پارە ناهێڵن تەنانەت لە گۆڕیشدا ئارام بگرن. ئیدی ئەم دیمەنانە و بیرکردنەوە لێیان ژیانی (سارا) دەکەنە

دۆزەخ. بۆیە (سارا) نازانێت سکاڵای دڵی خۆی لای کێ بکات. ئەو جەخت لەوە دەکاتەوە، کە کوردستان نیشتمانی هەموانە. ئەو نایەوێت دەستبەرداری ئەم خاکە بێت و ئەو پەیوەندییە ڕۆحییەی کە بۆ سێ هەزار ساڵ باو و باپیرانی بە کوردستانەوە بەستووەتەوە لە دەست بدات و خۆی بە کوردستانی دەزانێت. بۆ پڕکردنەوەی ئەم کەلێنە ڕۆحییەی کە لەلای (سارا) دروست بووە، ڕۆماننووس ناونیشانی (نیشتمانی سارا) بە ڕۆمانەکە دەبەخشێت، تاوەکو ئارامییەك بە جەستە و دەروونی ببەخشێت. دوای ئەوەی (سالار) ی هاوسەری (سارا) بە بیانووی پەیوەندی بەڕێکخستنەکانی شارەوە لەلایەن ڕژێمەوە فەرمانی گرتنی بۆ دەردەچێت پەنا بۆ شاخ دەبەن. (سارا) هەر لە شاخیش بەدەم ئەو ئازارە دەروونییەوە تل دەخوات و دواجار ماڵئاوایی یەکجارەکی دەکات و لەوێ لەلایەن (سالار)ی هاوسەرییەوە بەپێی سرووت و داب و نەریتی ئایینی جوولەکە بە خاکی دەسپێرێت. لەلایەکی دیکەوە (سارا) دەبێتە ئەڵقەی پێکەوە بەستنی ڕابردوو و ئێستای جووەکانی کوردستان و وەکو سیمبولێك دەمێنێتەوە، چونکە دوای ڕاپەڕین (خایم) ی باپیری و کەسوکار و خانەوادەکەی بە خۆشەویستی (نیشتمانی سارا) وە بۆ کوردستان دەگەڕێنەوە.

٢-٢ مەزراندنی مێژوو لە ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) دا:

بەرایی ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) ئاماژە بە شوێنێکی واقیعی لە جوگرافیای شاری سلێمانی و کەسایەتی سەرەکی ڕۆمانەکە و بیروباوەڕە ئایینییەکەی دەدات ((گەڕەکی جوولەکان، بە درێژاییی تەمەنم لەبەرچاوی مندا گەڕەکێکی بچووك و داخراو بووە، ساڵانی سەردەمی منداڵیم و دواتر کاتێك کە لاو بووم، بەردەوام بەڕۆژی نیوەڕۆ و بە چاوی کراوەوە خەونم بە بەزاندنی سنووری ئەو گەڕەکەوە ئەبینی، ئەو سنوورەی کە ترس و دوودڵی لەو گەڕەکەدا بەدەوری ئێمەی جوودا کێشابوویان. باش لە بیرمە، کاتێك تەمەنم شەش ساڵان بوو، ڕۆژانە ئەچوومە سەربانی ماڵەکەمان و لەوێوە لە منداڵانی گەڕەکەکانی چوارباخ و سەرشەقامم ئەڕوانی)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٣). هەر لە دەسپێکدا خوێنەر هەست بە ترس و نائارامیی دەروونی لە لای کەسایەتی (خایم) دەکات. لەلایەکی دیکەوە ئاماژە بە

شوێنێك کراوە، کە شوێنی نێشتەجێبوونی جووەکانە. لەڕووی مێژووییەوە جووەکان لە هەر شوێنێك ژیاون گەڕەکی تایبەت بە خۆیان هەبووە. لە شاری سلێمانیشدا هەر لەگەڵ دروستکردنی شارەکەدا خەڵکانی ناوچەکانی دیکە و کەسانی ئاسایی و بازرگان و پیشەوەر و کەسانی خاوەنی بیروباوەڕی جیاوازی ئایینی وەکو موسڵمان و مەسیحی و جوو تێیدا نێشتەجێ بوون. سنووری (گەڕەکی جوولەکان، لە بەشی خوارووی شار و لە نزیك ڕووبار هەڵکەوتبوو، کە ڕێڕەوی ئاوەڕۆی گەڕەکەکانی دیکەی پێدا تێپەڕیوە. گۆڕستانێکی تایبەت بە خۆشیان بەناوی (گۆڕی جوولەکەوە) هەبووە) (حەمەتۆفیق، ٢٠١٥، ٥١ و ٥٣). هەر لە سەرەتاوە ڕۆماننووس لە ڕێگەی بەرجەستەکردنی شوێنێکی واقیعییەوە دەیەوێت پەیامێك بە وەرگر بگەیەنێت. بەوەی کە (گەڕەکی جوولەکان) خاوەنی جوگرافیایەکی تایبەتە، هەرچەندە شوێنێکی گشتی و کراوەیە، بەڵام بە حوکمی بیروباوەڕی ئایینی وەکو شوێنێکی تایبەت و داخراو مامەڵەی لەتەکدا کراوە. بۆیە ڕۆماننووس لەم جوگرافیایەدا وێنایەکی مێژوویی کەسایەتی جوو لە کۆمەڵگەی کوردیدا دەکێشێت، کە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە دوورەپەرێز بوون، لەڕووی دەروونیشەوە هەمیشە لە ترس و دوودڵیدا ژیاون. وەکو چۆن لەم دایەلۆگەی نێوان (خایم) و مامیدا ڕوونتر هەست بە باری دەروونی کارەکتەرەکان دەکرێت، کاتێك منداڵێکی شەش ساڵان بووە و لەگەڵ یاقووبدا، مامی بۆ بازاڕی بردوون : - ((کوڕگەل گیان، لە بازاڕ لێم دوور نەکەونەوە با لێم ون نەبن............ .

– ئەرێ مامە سلێمان ونبوونی چی، ئەوە نییە منداڵانی هاوتەمەنی ئێمە بۆ خۆیان بە تەنیا لە بازاڕن؟

– ئاخر ڕۆڵەکەم ئێوە جیاوازن ! ....

– ئەرێ کام جیاوازی !)) (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٦).

ئیدی هەر لە منداڵییەوە ئەم جیاوازییە لای (خایم) دەبێتە پرسێك و هەمیشە لێکدانەوەی بۆ دەکات. تەمەنێك گیرۆدەی دۆزینەوەی وەڵامێکی گونجاو بۆ پرسی جیاوازی دەبێت. لەڕێی ئەم مۆنۆلۆگەوە وەرگر بەو پرسە ئاشنا دەکات، کە لە نێو هزریدا خول دەخوات ((ئایا بۆچی بە مەزەندەی مامە سلێمانم ئێمەی منداڵانی جوو

جیاواز بووین لە منداڵانی تری ئەو شارە ؟)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٦). ئیدی ئەم جیاوازییە دەبێتە داینەمۆی بەرەوپێشچوونی ڕووداوەکان و خوێنەر ڕووبەڕووی واقیعە ناهەموار و دژوارەکان دەکاتەوە. لێرەوە ڕۆماننووس دەیەوێت گوتاری ڕۆمانەکەی لەسەر کەسایەتی (خایم) دابمەزرێنێت و گوزارشت لە جیهانبینیی خۆی بکات. واتە ڕۆماننووس (کەسایەتییەك لە واقیع وەردەگرێت، زیندەگی و جووڵەی پێدەبەخشێت، تاوەکو بۆ ململانێکانی واقیع ئامادەی بکات. دواتریش ڕووبەڕووی ڕووداو و کەسایەتییەکانی دیکەی دەکاتەوە، بۆ ئەوەی هەڵوێستی خۆی دەربارەی کێشەکان بخاتە ڕوو، یاخود باس لە چۆنییەتی چارەسەر و زاڵبوون بەسەر گرفتەکاندا بکات. لەم ڕوانگەیەوە ڕۆماننووس داوێکی ئاشکرا لە ژیانی کەسایەتی سەرەکی ڕۆمانەکە وەردەگرێت و دەست بە چنینی بونیادی ڕووداوی ڕۆمانەکە دەکات) (القاعود، ٢٠١٠، ٣٤٧). ڕۆماننووس کەسایەتی (خایم) ی بەجۆرێك خولقاندووە، تاوەکو ئامادەی بکات بۆ هەموو ئەو ئەگەر و پێشهاتانەی کە بەرەوڕووی دەبێتەوە. بۆیە (خایم) دەبێتە ئەو کەسایەتییەی، کە ڕۆڵی زیندوو کردنەوەی مێژووی سەدەی بیستەم دەبینێت، کە پڕە لە ململانێ و کێشە و هەلومەرجی نالەبار و شەڕ و برسێتی و پاکتاوکردنی ڕەگەزی بە هۆی جیاوازیی ئاین و زمانەوە. ئاوێنەی ڕووداوەکانیش باشووری کوردستانە. کاتێك (خایم) کەوتووەتە تەمەنەوە، دوو دەفتەری کۆن لە جانتاکەی دەردەهێنێت، کە یادەوەرییەکانی خۆی تێدا نووسیوەتەوە. شیعرێکی لە یەکێك لە دەفتەرەکاندا تۆمارکردووە، کە مێژووەکەی بۆ (٦ ی ئەیلوولی ١٩٣٠) دەگەڕێتەوە. لەو ساتەدا (ئارۆن) کە نەوەیەکی دیکەی (خایم) بە سەرسوڕمانەوە دەپرسێت: ((باپیرە ئەوسا تەمەنت چەند بوو ؟)

– ساڵی ١٩٠٠ لە دایك بووم، یانی ئەو ڕۆژانە ٣٠ ساڵ بووم.

– بەڕاستە باپیرە؟ یانی تۆ ئێستا تەمەنت ٩٦ ساڵە؟)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٤٣٤-٤٣٥).

لەم دایەلۆگەدا هەم بە تەمەنی (خایم) ئاشنا دەبین، هەم پەردە لەسەر ڕووداوێکی مێژوویی واقیعی هەڵدەماڵێت. کە ئاماژەیە بە (شەڕی بەر دەرکی سەرا یاخود ڕۆژی ڕەشی ٦ ی ئەیلوولی ١٩٣٠). کە دانیشتوانی شاری سلێمانی (دژی ئەو

هەڵبژاردنە بوون کە بڕیار بوو لەو ڕۆژەدا ئەنجام بدرێت، چونکە هیچ مافێکی کورد لەو هەڵبژاردنەدا زامن نەکرابوو. خەڵکی شار کۆبوونەوە و بە هوتاف و شیعر خوێندنەوە بەرەو بەر دەرکی سەرا بە ڕێکەوتن، لەو کاتەدا گرژی لە نێوان خۆپیشاندەران و هێزەکانی حوکمەت دروست دەبێت. کە تێیدا تەقە لە خۆپیشاندەران دەکرێت و کۆمەڵێك خەڵکی بێ گوناهـ دەبنە قوربانی) (بابان، ٢٠١٢، ٢٧٣-٢٧٤). واتە لێرەدا ڕۆماننووس، مێژووی یادەوەرییەکانی (خایم) دەکاتە پەیامێك بۆ ئەوەی نەوەی نوێ ئاگاداری ڕابردووی خۆی بێت، کە چۆن بۆ مسۆگەرکردنی مافەکانی بەگژ دەسەڵاتدا دەچێتەوە. ڕۆماننووس کەسایەتی (خایم) ی بەجۆرێك بونیاد ناوە، کە ژیانی بە کۆمەڵێك وێستگەی جیاوازدا تێدەپەڕێت، لە تەمەنی شەشساڵیدا باوکی ڕۆژانە لەگەڵ خۆیدا دەیبردە بازاڕ، بۆ ئەوەی هاوکاری بێت لە کاروباری بەڕێوەبردنی دووکانەکەیاندا، کە دەکەوتە (قەیسەری نەقیب)ەوە لە شاری سلێمانی، چونکە باوکی دەیویست (خایم) ببێتە بازرگان. دواتر لەلایەن کاربەدەستانی عوسمانییەوە داوا لە جووەکان دەکرێت، کە پێویستە چەند منداڵێك بنێرنە (قوتابخانەی ڕوشدییەی سەربازی)، (خایم) یەکێك دەبێت لەو قوتابیانەی لەلایەن جووەکانەوە بۆ خوێندن دەستنیشان دەکرێت، هەرچەندە باوکی (خایم) زۆر دژی ئەو بڕیارە بوو، پێی وابوو خوێندن لەو قوتابخانەیە دژی کلتووری جووەکانە ((یەکەم ڕۆژی چوونم بۆ قوتابخانەی ڕوشدییە باش لە بیرمە لە حەوشەکە تێکەڵاوی کۆمەڵێك قوتابیی تریان کردین، ئێمە شەش منداڵی جوو بووین، دوای ئەوەی کۆمەڵێك قوتابیی بەتەمەن لە ئێمە گەورەتر چەند سروودێکی تورکییان بە کۆرس خوێند، ئاڵای عوسمانی و بە قسەی قوتابییەکان بێت ئاڵای ئیسلامیان هەڵکرد)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٨-١٩). ئەم دیمەنەش بۆ نمایشکردنی سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانییەکان بووە، کە لە ساڵانی (١٩٠٨) دا لە کوردستاندا خاوەنی دەسەڵاتێکی بەهێز بوون، بەڵام (خایم) دوای دوو ساڵێك واز لە خوێندن دەهێنێت. بەم جۆرە (خایم) هەر لە تەمەنی منداڵییەوە دەرفەتی بەریەککەوتی لەگەڵ خەڵکانی تردا بۆ دێتەپێش، بەڵام ژیانی لە تەمەنی منداڵیدا زۆر سەخت بوو، چونکە نەیدەتوانی هاوسەنگییەك لە نێوان حەز و خولیاکانی خۆیی و خواستی دایك و

باوکی و بیروباوەڕە ئاینییەکەیدا بکات، دایکی (خایم) هەموو شەوێك پیاوچاکێك دێتە خەوی و ئەم پەیامەی پێدەدات ((خوا ئەو کوڕەی پێ بەخشیویت بۆ ئەوەی لە پاشەڕۆژدا ببێت بە حاخام)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٢٤). بۆ هێنانەدیی خەونی دایکی ناچارە ماوەیەك لە (کنێسەت) بخوێنێت. باوکی (خایم) هەمووکات سەرزەنشتی دەکرد و بەکەسێکی بێکەڵکی لە قەڵەم دەدا، ئەمەش فشاری زیاتری لەسەر باری دەروونی جێدەهێشت ((دایکت ڕاستی ئەکرد تۆ و کەسابەتیان نەوتووە، تۆ خوا بۆ حاخامی خوڵقی کردوویت! باوکم بەو نەخۆشی و بارگرانییەی خۆیەوە هەموو ڕۆژێك ئاوای پێ ئەوتم)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٧٩). بێگومان لە (هەموو ڕۆمانێکی مێژوورییدا هەم مێژوو ئامادەیی هەیە، هەم ئەو وێنە ئەندێشەییانەی کە ڕۆماننووس دەیخوڵقێنێت، بۆیە لە ڕۆمانی مێژووییدا پێویستە هەر دوو لایەنەکە تەواوکەری یەکدی بن، چونکە ئەگەر ڕۆمان تەنها ڕووداوی واقیعی لە خۆ بگرێت دەبێتە مێژوو، هەروەك چۆن ئەگەر ئەندێشە بەسەریدا زاڵبێت، ئەوا بە ڕۆمانی مێژوویی ناوزەد ناکرێت). (حسن، ٢٠١٠، ١٣٦). ڕۆماننووس لەڕێی کەسایەتی (خایم)ەوە توانیویەتی واقیعە مێژووییەکە و ئەندێشەکانی خۆی پێکەوە بگونجێنێت و دەقێکی ئیستاتیکی لێ بەرهەم بهێنێت. بۆیە بە وریاییەوە ڕیتمی درامی ڕۆمانەکە بەرەوپێش دەبات و مەبەستێتی یاری بە شوێنی ڕووداوەکان بکات و جوگرافیایەکی فراوانتر بخزێنێتە نێو پانتایی دەقەکەوە. بۆ ئەم مەبەستەش (خایم) ئامادە دەکات، تاوەکو چەند ساڵێك بۆ خوێندنی ئاینی ڕوو لە شارەکانی (کەرکوك و بەغداد) بکات. گەشتی نێوان شارەکان ئەزموونێکی دیکە بۆ کەسایەتی (خایم) زیاد دەکەن و ئاستی بیرکردنەوە و تێڕامانی فراوان دەکەن، چونکە ئاشنای کەسانێك دەبێت، کە لە ئاست و پلەی جیاوازیی ڕۆشنبیرییدان، جگە لەوەی گۆڕانکارییە ژینگەییەکەش کاریگەرییان لەسەر پێگەیاندنی کەسایەتی دەبێت. بەمەش ئاسۆی بینینی فراوانتر دەبێت. هەروەها بەوریاییەوە گوێ بیستی ئەو گۆڕانکارییانە دەبێت، کە لە کوردستان و عێراق و جیهاندا لەو سەردەمانەدا دەگوزەرێت، واتە (خایم) ئەو کارەکتەرە کارا و گەشەسەندووەی نێو ڕۆمانەکەیە، کە دەبێتە پردی پەیوەستکردنی هەلومەرجی کوردستان بە شارەکانی دیکەی عێراقەوە.

ڕۆماننووس ڕووداوێکی گرنگی مێژوویی تەوزیفی نێو ڕۆمانەکە دەکات، کە ئەویش بەزۆر ڕاپێچکردنی دانیشتوانی کوردستانە لەلایەن عوسمانییەکانەوە بۆ غەزاکردن دژی ڕووسەکان ((هەر کەسێك بۆ سەفەربەلیك بڕوات، ئیتر بە تەمای گەڕانەوەی مەبن!)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٤٤). ڕۆماننووس وێنای ئەو ڕۆژگارانەی سەردەمی جەنگی یەکەمی جیهانی دەکات، کە چۆن برسێتی و نەبوونی و قاتوقڕی و نەخۆشی و هەژاری یەخەی دانیشتوانی کوردستانی گرتووە و بەبێ جیاوازیی ئاین و ڕەگەز هەموویان باجی ئەو ژیانە سەختە دەدەن، زوڵم و زۆرداریی عوسمانیەکانش هێندەی تر ژیانی لە هاوڵاتییان تاڵ کردبوو، چونکە دەستیان کردبوو بە ڕەشبگیری و هەموو ئەو گەنج ولاوانەی کە زیندوو مابوونەوە بە زۆرەملێ و بەناوی غەزاوە ڕاپێچی شەڕیان دەکردن، ئەو ڕەشبگیرییەش لە مێژوودا بە (سەفەربەلیك) ناسراوە و ئەوەی ڕۆیشتووە ئیدی نەگەڕاوەتەوە. (خایم) بەم شێوەیە وێنای ئەو ساتانە دەکات ((ئەو پێنج ساڵەی لە ماڵی ماتان و لە شاری کەرکووك ژیام، ساڵانی جەنگ و گرانییە گەورەکە بوو، وشەی سەفەربەلیك وێردی سەر زوبانی هەموو کەسێك بوو، بە درێژاییی ئەو ساڵانە قاتوقڕی و برسێتی بەردەرگای بە هەموو کەسێك گرتبوو، لە سلێمانییەوە تەنها هەواڵی تاعوون و ڕشانەوە و مردنم پێ ئەگەیشت)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٤٥-٤٦). (خایم) شاهیدێکی بەئاگای مێژوویەکی پڕ لە تراژیدیایە. گێڕەرەوە لە گواستنەوەی وێنە تراژیدییەکان بەردەوامە ((مەینەتی ساڵانی جەنگ و گرانی، دانیشتووانی گەڕەکی جوولەکەی کردبوو بە خزم و دۆستی نزیکی یەکتری، ژن و منداڵەکان بووبوون بە لێپرساو و گەورەی ماڵ، ئەو پیاوانەی تاعوون و ڕشانەوە نەیکوشتبوون یان لەلایەن تورکەکانەوە دەستگیر نەکرابوون، لە ژێر زەمینەکاندا وەکو جرج و مشکی ناو زێرابەکانی شار ئەژیان.............. گەڕەکی جوولەکان بێجگە لە بۆگەنی شیوەکە بەردەوام بۆنی لاشەی مردووی لێ دەهات)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٥٥). کاریگەریی جەنگ و نەخۆشی و برسێتی لە ژێر دەستی داگیرکەرێکی دڵڕەقدا هێندەی دی ڕەهەندی دەروونی و جەستەیی مرۆڤەکانی ئەو سەردەمەی شەتەك و ماندوو کردبوو. بێگومان گێڕەرەوە مەبەستیەتی لە ڕێی ئەو وێنانەوە، وەرگر قەبارەی ئەو کارەساتە بزانێت، کە لە باشووری کوردستاندا دەگوزەرا.

ڕۆماننووس بۆ خێراکردنی ڕەوتی گێڕانەوە باز بەسەر چوار ساڵی کاتی ڕۆماندا دەدات، کە ساڵانی جەنگی یەکەمی جیهانییە ((لەو چوار ساڵەی سەردەمی گرانی و جەنگدا، گەلێك لە شێخ و مەلاکانی شاری سلێمانی لەلایەن سوڵتانەوە خەڵات کران، هەندێکیان بە مەدالیای زێڕ و ئەوانی تر دوای جەنگ خەرجیی چوونی حەجیان بۆ کرا)). (نیشتمانی سارا، ۲۰۱۹، ٥٦). لەو نەهامەتییەدا، گێڕەرەوە پەردە لەسەر ڕووی کۆمەڵێك کەسی هەلپەرست هەڵدەماڵێ، کە بۆ وەدەستهێنانی دەسکەوتی کەسی بەناوی ئایینەوە خزاونەتە سەنگەری دوژمنەوە و لە چەوساندنەوەی نەتەوەکەی خۆیاندا بەشداربوون.

ڕەهەندێکی دیکەی ڕۆمانی مێژوویی ئاماژەدانە بە کات یاخود مێژوویەکی دیاریکراو، ڕۆماننووس بە کارامەییەوە تەوزیفی کاتی مێژوویی کردووە. ئەویش تۆمارکردنی ڕێکەوتی گەیشتنی (خایم) ە، بە شاری بەغداد ((۲۰ ی مانگی دووی ساڵی ۱۹۱۷ لەگەڵ کاروانەکەی عەبدولکەریم ئەلیاس بەرەو بەغداد کەوتمەڕێ، .... پێنجی سێی ساڵی ۱۹۱۷ لەگەڵ کاروان گەیشتمە بەغداد)). (نیشتمانی سارا، ۲۰۱۹، ۸۷ و ۱۰۲). بەرجەستەکردنی ئەو کاتە مێژووییە، زەمینە خۆشکردنە بۆ خولْقاندنی ڕووداو و بەسەرهاتی نوێ لە نێو بونیادی ڕۆمانەکەدا، کە خۆی لە هاتنی ئینگلیزەکاندا بەرەو بەغداد دەبینێتەوە ((سوپای ئینگلیز لە چەند قۆڵێکەوە هێرشیان بۆ سەر شاری بەغداد هێناوە، موختاری گەڕەکەکان داوایان لە خەڵکی کردووە هەموو چەك هەڵگرن و دژی ئینگلیز بوەستنەوە، .... سەر لە بەیانی ڕۆژی ۱۱ ی ئازاری ساڵی ۱۹۱۷ سوپای بەریتانی شاری بەغدادیان داگیرکرد)). (نیشتمانی سارا، ۲۰۱۹، ۱۰٤ و ۱۰٦). ئەرکی (ڕۆمان و ڕۆمانی مێژوویی، ڕەخنەگرتنە لە کۆمەڵگە و شیکارکردنی پێدراوەکانییەتی، ڕووداویش هەرچەندە بچووك بێت، ئەوە لەسەر جیهانبینیی ڕۆماننووس دەوەستێت، کە چۆن بتوانێت ڕووداوێکی مەزنی لێ بخولْقێنێت). (حسن، ۲۰۱۰، ۱۳٥). لەم ڕوانگەیەوە، ڕۆماننووس کاتی گەشتەکەی (خایم) کە ڕووداوێکی کەسییە بە ڕووداوێکی مەزنەوە دەبەستێتەوە، کە گۆڕانکاری گەورەی لەسەر ئاستی عێراق و ناوچەکەدا لێ دەکەوێتەوە. ئەمەش پەیوەستە بەو گەمە هونەرییەی کە ڕۆماننووس ئامادەسازی بۆ دەکات.

ڕۆماننووس بۆ بەخشینی خەسڵەتی واقیعیبوون بە ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) بەردەوامە، هەربۆیە گێڕانەوەی ڕووداوەکان ڕەوتێکی زنجیرەیی وەرگرتووە ((مانگی تشرینی ساڵی ١٩١٨ ئینگلیزەکان گەیشتنە شاری سلێمانی، پاش دوو حەفتە و دوای ئەوەی بارودۆخەکە ئارام بوویەوە نوئێل ناوێك کرا بە ڕاوێژکاری سیاسی مێجەر دانلیس وەکو ڕاوێژکاری سەربازیی شێخ مەحموود دانرا)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٢١). ئەم ڕێکەوتەش لەگەڵ سەرچاوە مێژووییەکاندا تەبا دێتەوە، چونکە ئینگلیزەکان بەپێی ڕێکەوتنێك لەگەڵ (شێخ مەحموود) دا، لە مانگی تشرینی دووەمی ١٩١٨ دا دەگەنە شاری سلێمانی و (مێجەر نوئێل) فەرمانی دانانی (شێخ مەحموود)، وەکو حوکمداری کوردستان ڕادەگەیەنێت. (بابان، ٢٠١٢،٢٠٨).

ڕۆماننووس وێنەی ڕووداوێکی دیکەی نەخوازراوی کۆمەڵگەی ئەو سەردەمە دەکێشێت، کە کۆمەڵێك گەنج لەلایەن کەسانی ئاژاوە گێڕەوە هاندراون بەدار و بەرد پەلاماری گەڕەکی جوولەکان بدەن ((زیاتر لە چل بۆ پەنجا گەنج و منداڵ ئەبوون، زۆرینەیان دار یان بەردیان لە ناو دەست بوو، چەندین کەسیان بە جامانە دەموچاوی خۆیان هەڵپێچابوو، .... خەڵکەکە ڕژانە ناو کۆڵانەکانی گەڕەکی جوولەکان، بەدار و بەرد کەوتنە لێدانی دەرگای ماڵەکان و بەردتێگرتنی پەنجەرەکان)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٦٢). ئەم ڕووداوانە لەو سەردەمانەدا پێکەوە ژیانی نێوان موسڵمانان و ئایینەکانی دیکەی وەکو جوو و مەسیحی دەخستە ژێر پرسیارەوە. بێگومان هاندانی ئەو گەنجانە بۆ هەڵکوتانە سەر جووەکان بە بیانووی جیاوازیی ئایینەوە و زیان گەیاندن بەسەر و ماڵیان لەگەڵ دابونەریتی کۆمەڵگەی کوردیدا زۆر دوور بووە، چونکە پێکەوە ژیان لە کوردستان مێژوویەکی دێرینی هەیە و سەرجەم ئایین و ئایینزا و پێکهاتەکان پێکەوە بۆ ماوەی چەندین سەدە لە کوردستاندا بە ئارامی ژیاون، هەربۆیە دوای ڕووداوەکە پیاوماقووڵانی شار پێکەوە کۆدەبنەوە و هەوڵی هێورکردنەوەی گرژییەکان دەدەن.

کەسایەتی سەرەکیی ڕۆمانەکە (خایم) ژیانی پڕ بوو لە گۆڕانکاری، دوای ئەوەی هاوسەرگیری لەگەڵ (کانیشا)ی پوورزایدا دەکات. جارێکی دیکە دەگەڕێتەوە بۆ بەغداد و بەکاری بازرگانییەوە سەرقاڵ دەبێت. پاشان دەبنە خاوەنی

کوڕێك ((ڕۆژی دووی مانگی چواری ساڵی ١٩٢٦، لە بەغداد، حەکیمی کوڕم لە دایك بوو، دوای لەدایکبوونی حەکیم، باری دەروونیی کانیشای خێزانم تێکچوو، بە جۆرێك نەیئەتوانی خزمەتی خۆی و کۆرپەکەی بکات، مەجبوور بووم ئەو ساڵانە کارەکەر بگرم)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٤٢). (کانیشا) ی خێزانی (خایم) دوای ئەوەی باری دەروونی و جەستەیی زیاتر تێکدەچێت، خۆی ژەهر خوارد دەکات و بەو هۆیەشەوە گیانی دەردەچێت. ئیدی ئەم کارەساتە (خایم) زۆر ناڕەحەت دەکات و بڕیاری گەڕانەوە بۆ سلێمانی دەدات، لە سلێمانیش دوو لە خۆشەویسترین هاوڕێکانی بە ناوی (ڕەحیم و ڕەحمان) لە دەست دەدات. ئەمەش زیاتر لەڕووی دەروونییەوە دەیڕووخێنێت ((کوژرانی ڕەحیم و ڕەحمان ئاسەواری برینێکیان لەسەر سنگمدا بەجێ هێشت، کە بە درێژاییی تەمەنم لە یادی ئەواندا بەردەوام برینەکە تازە ئەبوویەوە و ئازاری ئەهات)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٥٥). ڕۆماننووس، بۆئەوەی ڕەهەندی دەروونیی (خایم) بە وەرگر بگەیەنێت. هەروەك چۆن هەندێك رۆماننووس (وێناکردنی ڕەهەندی دەروونیی کەسایەتی بە گرنگتر دەزانن لە ڕەهەندی جەستەیی، چونکە فاکتەرە دەروونییە ئاڵۆزەکان ئاکاری تاك دیاری دەکەن، کە خودی تاك بۆ خۆشی هەستیان پێناکات، بۆیە زیاتر ڕووناکی دەخرێتە سەر دیوە شاراوەکەی تاك). (الجنابي، ٢٠٠٩، ٩٥). لەم ڕوانگەیەوە ڕۆماننووس کار لەسەر ئاشکراکردنی دیوی ناوەوەی (خایم) دەکات، تاوەکو وێنای ئەو حاڵەتە دەروونییە بکێشێت، کە پێیەوە گرفتارە ((ساڵانێك تێپەڕین و چەندین گۆڕانکاری ڕوویان دا و من هێشتا دوای کوژرانی ڕەحیم و ڕەحمان بە ماڵ و شاری سلێمانی گەشبین نەبووم، چەند جارێك ویستم بە تەنیا و بەبێ ئەوەی کەس ئاگادار بکەمەوە سەری خۆم هەڵگرم و بڕۆم، پاشان بە ڕێکەوت مانگی دووی ساڵی ١٩٣٦ لە بەغداد لە شەریکەی تۆماس کوك بیتاقەی قیتارم بڕی، بە گوێرەی ئەو زانیارییانەی لە نووسینگەکە وەرمگرت، گوایا لە ڕێگای ئەستەمبوڵەوە بە حەوت ڕۆژ ئەگەمە شاری پاریس)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٦٦). (خایم) دەیویست لەڕێی ئەم گەشتەوە باری دەروونی ئارام بکاتەوە و هێمنی بۆ بگەڕێتەوە، بەڵام کاتێك دەگاتە پاریس و کنێسەتی جووەکان دەبینێتەوە، لەوێش دووچاری واقیعێکی تاڵ دەبێتەوە ((بەڕێکەوت لە شانزەلیزەی چوومە بەردەمی

کنێسەتێك و بە ئەستێرەکەی داودا ناسیمەوە، ئەو ڕۆژە لە ئەڵمانیا و چەند وڵاتێکی هەرێمی بەڵقانەوە نێزیکەی دە خێزانێك ناچار کرابوون و بۆ پاریس هەڵهاتبوون، کاتێك کەوتمە لێدوان لە گەڵیاندا و باسی خۆمم بۆ کردن و پێم وتن، کە ئەمەوێت بەیەکجاری لە پاریس بمێنمەوە، پیاوێکی بەتەمەن، کە لە شاری کیێف حاخامی کنێسەت بووبوو، توند یەخەی گرتم و هاواری کرد بەسەرمدا و بەتووڕەییەوە پێی وتم، ڕۆژ بە ڕۆژ بیری نازییەت لە ئەوروپادا پەرە ئەسەنێت، لە هیچ وڵاتێکدا ئێمەی جووەکان پارێزراو نابین و مەجبوور ئەبین بۆ ئەمریکا یان ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بڕۆین، ئیتر تۆش لەوێوە هاتوویت و ئەتەوێت لەم دۆزەخە بمێنیتەوە ؟)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٧٠). ئامۆژگارییەکانی (حاخام) بۆ (خایم) پێشبینی کارەسات و جەنگێکی گەورە بوو بۆ داهاتووی جووەکان بە تایبەتی و مرۆڤایەتی بەگشتی، ئەویش بە ترسی بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی (نازییەت) لە سەرتاسەری ئەوروپادا پەیوەست بوو، هەرچەندە (خایم) لەو گەشتەیدا لەگەڵ ژنێکی جوو بە ناوی (مارتا) پەیوەندی دەبەستێت و ماوەیەك پێکەوە دەمێننەوە، بەڵام دواتر (مارتا) بەرەو ئەمریکا گەشت دەکات. بەم شێوەیە (خایم) لەڕووی دەروونییەوە دووچاری داڕووخان دەبێتەوە و بڕیاری گەڕانەوە دەدات ((وەکو گەڕیدەیەك ڕێگای وڵاتم گرتەبەر و چۆن چووبووم، ئاوایش بۆ عێراق گەڕامەوە، لە گەڕانەوەمدا زۆر سەرمەست و غەریبی مارتام ئەکرد، هەستم ئەکرد عەشقی مارتا گۆڕانکاری بەسەر خەیاڵ و ڕۆحی مندا هێنابوو، تاوەکو وێستگەی بەغداد لە قیتار دابەزیم لە گەڕانەوەوم پەشیمان بووم)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٧١). هەموو ئەو دەرفەتانەی بۆ (خایم) دێتە پێشەوە، ناتوانن سرەوتێك بە ڕۆحی بیماری بدەن، ئەمەش پەیوەندیی بە بونیادی کەسایەتی (خایم)ەوە هەیە، کە بە جۆرێك خولقاوە، تاکو وەك مرۆڤێکی تراژیدی دەربکەوێت و جگە لە غەم و ئازار و نەهامەتییەکانی خۆی، غەمی مرۆڤایەتیشی لە کۆڵناوە. بۆیە هەمیشە لە هاتوچۆدایە، کەچی هەست بە ئارامی ناکات (ئینسان کە نیشتمانی خۆی جێ دەهێڵێت و لە تاراوگە دەگیرسێتەوە نیشتمانی خۆی لەکیس دەچێت، وەلێ تاراوگە نابێت بە نیشتمانی، کە پاش ساڵانێکی دوور و درێژ بۆ زێدی خۆیشی دەگەڕێتەوە، هەست دەکات، ئەوی بۆی گەڕاوەتەوە، نێشتمانەکەی جاران نییە

.... ئەوی نیشتمانی خۆی جێ هێشت، ئیدی جارێکی دیکە بەهەمان نیشتمان شاد نابێتەوە، با بۆیشی بگەڕێتەوە). (حەسەن، ٢٠٠٨، ٣٨). ئەم بارودۆخە تەواو لە کەسایەتیی (خایم)دا ڕەنگی داوەتەوە، بۆیە ناتوانێت لە شوێنێك ئارام بگرێت و هەمیشە لە دۆخی جوولەدایە، کێشەی ئەو کێشەی بوونە لەگەڵ خۆیی و دەوروبەریدا، ناتوانێت وەڵامێکی شیاو بۆ پرسی بوونی خۆی بدۆزێتەوە، بۆیە هەمیشە وەك نامۆیەك دەردەکەوێت.

ڕۆماننووس لەڕێی دیدارێکی (خایم)ەوە، وەرگر بە وێنەی چەند کەسایەتییەکی واقیعی کورد ئاشنا دەکات، کە ئەدگارێکی دیکەی ڕۆمانی مێژووییە، ئەویش کاتێك دەیەوێت لەگەڵ (حاجی تۆفیق - پیرەمێرد) و (حەمە ئەمین زەکی) و کەسێکی دیکە بە ناوی (عەبدولکەریم ئەلیاس)دا، سەردانی قەشەی نوێی کەنیسەی مریەمی عەزرا لە سلێمانی بکەن، بەمەبەستی بەخێرهێنانی. لەو دیدارەدا زۆر پرس و بابەتی پەیوەست بە هەلومەرجی گشتی عێراق و کوردستان و بارودۆخی (مەسیحی و جووەکان) کە کەوتبوونە بەر هەڕەشەی عەرەبە شۆڤێنییەکانەوە شرۆڤە دەکەن. هەموویان لەسەر ئەوە هاوڕا بوون کە دۆخی ناوچەکە بەرەو گرژی و جەنگ دەچێت و ئاکامەکەشی هەڵایسانی جەنگی دووەمی جیهانی بوو، هەر لەم دیدارەدا (حاجی تۆفیق – پیرەمێرد) ئاماژە بە نامەیەك دەکات ((ئەم نامەیەم لە تۆفیق وەهبییەوە بۆ هاتووە، کە حاڵی حازر لە فەلەستینە و دەڵێت ئێستا لە ئێستگەیەکی ڕادیۆ لە حەیفا پێکەوە لەگەڵ عەبدوڵڵا گۆران و ڕەفیق چالاك کار ئەکەین)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٨٠). جوولەکە دەوڵەمەندەکانی شاری سلێمانی ڕۆڵیان هەبووە لە (باربۆکردنی کۆمەڵەی زانستی کوردان........ هەروەها یارمەتیدان و دەستگیرۆیی دارایی بۆ کڕینی ئامێری چاپ لە ئەڵمانیا بۆ چاپکردنی ڕۆژنامە، بەو پێیەی کە جوولەکەکانی شار لە خوێنەرانی ڕۆژنامە کوردییەکانی ئەو سەردەمانە بوون، وەك (پێشکەوتن) (ڕۆژنامەی کوردستان) (بانگی کوردستان) (ئومێدی ئیستقلال) (ژیانەوە) (ژیان)، شانبەشانی خەڵکانی دەستڕۆیشتووی شار و لە دووەم (حکومەتی کوردستان)دا بە سەرۆکایەتی شێخ مەحموودی گەورە). (حەمەتۆفیق، ٢٠١٥، ١١٤ -١١٥). (خایم)یش لە ڕۆمانەکەدا خوێنەر بەم دیمەنە ئاشنا دەکات ((کاتێك لە کەنیسەی مریەم هاتینە دەر،

حاجی تۆفیق (مەبەست پیرەمێردە) ڕووی لە من و عەبدولکەریم ئەلیاس کرد و پێی وتین، ئەوە خۆمن بۆ ژین بەتەمای پیتاکی ئێوە بووم، ئەرێ براگەلینە ئێوە کەی ئەوەندە چرووك بوون، ئادەی چیتان بۆ کردم ؟)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ١٨٢). بەحوکمی ئەوەی (خایم) کەسێکی هەبوو بووە، هەروەها ئاشنایەتی لەگەڵ ئەدیب و ڕۆشنبیرانی سەردەمی خۆیدا هەبووە. بۆیە پشتگیرێکی بەردەوامی بزاڤی ڕۆشنبیری بووە.

لە ڕێی یادەوەرییەکانی (خایم)ەوە، خوێنەر بە بەڵگەنامەیەکی مێژوویی ئاشنا دەبێت، کە لەلایەن حوکمەتی عێراقەوە تایبەت بە جووەکان دەرچووە ((بە بڕیاری نووری سەعیدی سەرۆك وەزیرانی عێراق جوولەکەکان هەموویان دەستبەسەرن و موڵك وماڵیان دەستی بەسەردا ئەگیرێت .... لە سلێمانی دائیرەی ئەوقاف ڕاسپێردراوە تاوەکو حەل و فەسڵی سەروەت وماڵی ئێوە (مەبەستی جووەکانە) بکات)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٢٠٩). بەپێی ئەم بڕیارەی دەوڵەت دەبوایە سەرجەم خێزانە جووەکانی عێراق بە سەڵتی لە وڵات دەربکرێن و ڕەوانەی ئیسرائیل بکرێن. بەم شێوەیە گشت ئەدگار و گۆڕستان و شوێنە ئاینییەکانیان، بەپێی پلانی حوکمەت لە ناو دەبرێن و هەوڵی سڕینەوە و پاکتاوکردنیان دەدرێت ((کنێسەتەکەی گەڕەکی جوولەکانی شاری سلێمانی لە سەرەتای دروستبوونی شارەوە بنیاد نرابوو، ساڵی ١٩٥٥ دوای ئەوەی سێ ساڵ داخرابوو، نۆژەن کرایەوە و ناوی مزگەوتی شێخ عەباسی لێ نرا، قەبرسانەکان، بە پلان کران بە شوێنی نیشتەجێبوون و خانوویان لەسەر دروست کرا، .... ئەوسا گۆڕستانی جووەکانی شاری سلێمانی لە نێوان گەڕەکی سەرشەقام و جوولەکاندا بوو، ساڵی **١٩٥٣** جادەیەکی سی مەتر پانی بە نێواندا کێشرا و تەواوی گۆڕستانەکە لەسەر نەخشەی شارەکە سڕایەوە)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٢١٠). یەکتر قبووڵ نەکردن و بیری تەسکی شۆڤێنییەتی عەرەبی هاندەر بوو بۆ سڕینەوەی شوێنەواری جووەکانی کوردستان و پاکتاوکردن و دەرپەڕاندنیان لە وڵات. دوای ئەوەی هەموو خێزانە جووەکانی شاری سلێمانی بەر شاڵاوی دەرکردن دەکەون. تەنیا (خایم) و خێزانەکەی لە سلێمانییدا دەمێننەوە، ئەوانیش بۆ خۆ حەشاردان لە گەڕەکێکی دیکەی شاردا خۆیان پەنا دەدەن و لە فەرمانگەی

ڕەگەزنامەش ناو و دیانەتی خۆیان دەگۆڕن ((هەرچەندە باپیرە خایم و حەکیم پێنج ساڵێك لەوەوبەر بە بەرتیل و هاوکاریی دۆستانیان ناو و دیانەتەکەیان لەسەر ناسنامەکانیان گۆڕیبوو)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٢٥٩). (خایم) زۆر بەتوندی بە کورستانەوە پەیوەست بوو، بەڵام (حەکیم) ی کوڕی زیاتر سۆزی بیروباوەڕە ئاینییەکە بەسەریدا زاڵبوو، بۆیە هەمیشە باوکی هاندەدا بۆ ئەوەی بچنە ئیسرائیل و کوردستان بەجێبهێڵن، بەڵام (خایم) بەم شێوەیە وەڵامی دەداتەوە ((ئەزانیت حەکیم ساڵی ١٩٠٠ باوکم یەکەم کەس بووە، لەگەڵ دروستکردنی ئەو قەیسەریی نەقیبەدا دووکانی تێدا بە کرێ گرت. ئەوە بە تۆوە سێ نەوە لەسەر ئەو کولانە گورگە ژیاوە)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٢٦٠). (خایم) نەیدەویست دەستبەرداری مێژووی خۆی و خاکی کوردستان بێت، (خایم) بۆ ئەوەی بە (حەکیم) ی کوڕی بسەلمێنێت دەگەڕێتەوە بۆ مێژوو و دەڵێت ((سلێمانی شاری ئێمەیە، وڵاتی کوردستان جێگای باو و باپیرانمانە نەك ئیسرائیل، ئێمە پێش دروستبوونی شاری سلێمانییش لە قەڵاچوالان بووین و بە ڕەنجی شانی خۆمان ژیاوین، ئەوە بۆ زیاتر لە سێسەد ساڵ ئەچێت ئێمە ڕەنج ئەدەین و شێخ و دەرەبەگ بە چاوی کەم و سووکایەتیپێکردنەوە سەیری ئێمە دەکەن و سەرانەمان لێ ئەسەنن، باپیرە گەورەم خۆی لە قەڵاچوالان لە دایك بووە و لە دروستکردنی شاری سلێمانیدا ڕاوێژکار بووە، خۆی یەکەم بەردی بناغەی گەڕەکی جوولەکانی داناوە، بە پارە و بیری ئەو بازاڕ و ئابووریی شار دروست کراوە و بووژاوەتەوە، ئێستا ئەوان ئێمە بە دەرەکی و غەریب لە قەڵەم ئەدەن و بەرەو ئیسرائیل یەك- یەك و بەکۆمەڵ دەرمان ئەپەڕێنن)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٢٦٠). هەرچەندە (خایم) لەو بارو گوزەرانەی کە تێیدایە ناڕازییە و ڕەخنە دەگرێت، کە تەنیا بە هۆی بیروباوەڕە ئاینییەکەیانەوە سووکایەتییان پێدەکرێت و سەرانەیان لێ وەردەگیرێت، بەڵام لە کوردستاندا خۆی بە نامۆ نازانێت، چونکە خاوەنی مێژووە، بەڵام بەخت یاوەری (خایم) نابێت و شەوێك هێزێکی تایبەت هەڵدەکوتنە سەر ماڵیان و بەزۆرەملێیی ڕاپێچیان دەکەن ((سەڵت و قوت پێچایانینەوە و هەر ئەو شەوە بۆ دەمەو بەیانی گەیاندینیانە بەغداد، ڕۆژی دوای ئەو شەوە لە فڕۆکەخانەی بەغداد سواری فڕۆکەیان کردین و ڕاستەوڕاست لە فڕۆکەخانەی یورشەلیم دابەزین)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٢٨٩).

(خایم) دوای دابڕانێکی زۆر لە کوردستان و ژیان لە ئیسرائیل بەم شێوەیە لەگەڵ (مەحموود)ی کوڕەزایدا دەدوێت، کە ئالوودەی مادەی هۆشبەر بووە و لە نەخۆشخانەیەکی دەروونیدا لە ژێر چاودێریدایە ((ئەوە بۆ سی ساڵ ئەچێت من و تۆ چۆن ژیاوین، من وەکو قەلەڕەشێکی تەنیا لە کولانەیەکی بەرز و لە باڵەخانەیەکدا بەبێ هیچ پەیوەندی و هاودەنگێك ژیام، بەردەوام پەیکەرم تاشیوە و شەرابم خواردۆتەوە و بە خەیاڵ لە جادە و کۆڵانەکانی سلێمانی بووم، تۆش لەوەتەی لە لاوێتیەوە هاتوویتە ئەم وڵاتە لە نیگارکێشان و عارەقخواردنەوە زیاتر هیچی ترت نەکردووە، کەواتە من و تۆ هەمان کێشەی دەروونیمان هەیە)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٤١٦-٤١٧). کێشەکەیان بریتییە لە دابڕان لە مێژووی خۆیان، بۆیە بە نامۆییەوە لە خۆیان دەڕوانن، چونکە پێی وایە کاتێك مرۆڤ لە زێدی خۆی هەڵدەکەنرێت. ئیدی هیچ شوێنێك بە هی خۆی نازانێت و بەردەوام بۆ ڕابردوو دەگەڕێتەوە. بۆیە (خایم) لەبەریەك هەڵوەشانەوەی خێزانەکەیان دەکاتە نموونە، ئەوەتا (خایم و مەحموود) لە بارێکی دەروونیی خراپدان. (حەکیم)ی کوڕی لە باڵەخانەیەکی بڵندەوە خۆی فڕێداوەتە خوارەوە و کۆتایی بە ژیانی خۆی هێناوە. ئەمە وێنەی خێزانێکە، کە لە مێژووی خۆی دابڕێنراوە و دووچاری غوربەت کراونەتەوە، کە ئاکامەکەی تێکچوونی شیرازەی خێزانەکە و ونبوونیەتی، (خایم) دەیەوێت خۆی لەو ئازارە ڕزگار بکات. بۆیە بەردەوام دەگەڕێتەوە بۆ ڕابردوو. ئیدی دوای سی و دوو ساڵ دابڕان، (باپیرە خایم) لەگەڵ نەوەیەکی بەناوی (ئارۆن) دەگەڕێنەوە بۆ نیشتمان ((مانگی شەشی ساڵی ١٩٩٦ لە فڕۆکەخانەی بەغداد دابەزین)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٤٤٠). ئیدی بە گەڕانەوەی بۆ کوردستان هەموو ڕابردووی خۆی وەبیردێتەوە و دەیەوێت یەك یەك سەردانی ئەو شوێنانە بکات کە پڕن لە یادەوەرییەکانی ژیانی ((ڕۆژێك دوای ئەوەی گەیشتبوونەوە سلێمانی، لەسەر شیوەکەی جوولەکان ڕاوەستابوو، قۆڵی لە قۆڵی ئارۆن هەڵپێکابوو، ئەیزانی بەبێ هێز و هاوکاریی ئەو پێکانی هێزیان تێدا نییە هەنگاو هەڵبێنێتەوە، .... زیاتر لە نیو کاتژمێر لەوێدا بە بێدەنگ لە ئاو و لیتاوی شیوەکەی ئەڕوانی)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٤٤١). (خایم) دەیویست سەردانی قەیسەری نەقیب و بەر دەرکی سەرا و ئەو شوێنانە بکات کە

هۆگری ببوو، بەڵام مەرگ ڕێگەی نادات ((باپیرە خایم تەنها دوو ڕۆژ لە سلێمانی ژیا، ئێوارەی ڕۆژی دووەم، .... بەبێ ماڵئاوایی و لە چەند هەناسەیەکدا چاوی لێك ناو گیانی دەرچوو، ڕۆژێك دوای مردنی لە گۆڕستانی سەیوان لە تەنیشت حەمەجانی هاوڕێیەوە ناشتیان)). (نیشتمانی سارا، ٢٠١٩، ٤٤٣). (خایم) وەك کەسایەتییەك لە ئاستی سیمبولدا دەردەکەوێت، دەبێتە ئەڵقەی پێکەوە بەستنی ڕابردوو و ئێستا، هەر بۆیە لە دەسپێکی ڕۆمانەکەدا (گەڕەکی جوولەکان) وەك شوێن ئامادەیی هەیە. بەهەمان شێوە لە کۆتاییشدا گێڕەرەوە دەگەڕێتەوە هەمان شوێن. گەشتەکەی (خایم) گوزارشتە لە گەشتی ژیان و هێمایەکە بۆ بەردەوامی و سڕینەوەی سنوورەکان، چونکە مرۆڤ بوونەوەرێکە ناتوانێت دەستبەرداری ڕابردوو و مێژووی خۆی بێت. هەر لەم ڕوانگەیەوە ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) هەوڵی وێناکردنەوەی ئەو مێژووە دێرینە دەدات . تاوەکو جارێکی دیکە لەو ڕابردووە بڕوانین و شرۆڤەیەکی ورد بۆ قۆناغەکانی بکەین.

گرنگیی مەزراندنی ڕووداوە مێژووییەکان لە نێو ڕۆمانەکەدا، خۆی لە زیندووکردنەوەی ڕابردوویەکدا دەبینێتەوە، کە پێویستی بە خوێندنەوەی ورد هەیە، چونکە ناکرێت تەنیا وەك چەند ڕووداوێکی تێپەڕ مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێت، بەڵکو خستنە ژێر پرسیاری زۆربەی جومگەکانی ژیانی کۆمەڵگەکەمانە لە ئێستادا و پێویستە تەواوی ئەو ڕووداوانە شرۆڤە بکرێن و وەڵامیان بدرێتەوە، کە پەیوەستن بەو پەیوەندییانەی کە کۆمەڵگەی کوردیی لەسەر بونیاد نراوە، لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ڕامیاری و ئاینی و فەرهەنگییەوە، کە ئایا ڕەوایە تەنیا بە هۆی جیاوازیی بیروباوەڕی ئاینییەوە ئاسایشی کۆمەڵگە بکەوێتە بەرمەترسی و هەڕەشەوە؟ ئایا ناکرێت گیانی لێبووردەیی و بەخشندەیی جێگەی ڕق و کینە بگرێتەوە؟ بۆچی دەیان هەزار کەس تەنیا لە بەر بیروباوەڕ لە زێد و لە مێژوو و لە تەواوی پیرۆزییەکانی دابماڵرێت؟ واتە پەیامی ئەدەب تەنیا نمایشکردن و دووبارە گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ڕابردوو نییە، بەڵکو تیشك خستنەسەر ڕەهەندە هەستیارەکانی ژیانە، واتە ڕاکێشانی سۆز نییە بەقەد ئەوەی هەوڵێکە بۆ دووبارە خستنە ژێر پرسیاری لایەنی پێکەوە ژیان لە بونیادنانی کۆمەڵگەیەکی هاوسەنگدا، ئەوەی جێگەی تێڕامانە، نەتەوەی کورد خۆی هەمیشە

قوربانی و زۆڵم لێکراو بووە و دووچاری جۆرەها پاکتاویی جەستەیی و ڕەگەزی و فەرهەنگی بووەتەوە، بۆیە هەرگیز نەیویستووە کەمە نەتەوە و ئاین و ئایینزا و بیروباوەڕە جوداکان پاکتاو بکات، یاخود هەوڵی سڕینەوەیان بدات. ڕەوانەکردنەوەی جوولەکەکانیش لە عێراقدا پەیوەندی بە بەرژەوەندیی دەوڵەتی عێراق و هاوکێشە ڕامیارییەکانی سەدەی ڕابردووەوە هەبووە، کورد وەکو نەتەوە هیچ ڕۆڵێکی لەو کێشەیەدا نەبووە، بۆیە ڕۆماننووس ڕەخنە لەو بەهایانە دەگرێت، کە جۆری پەیوەندییەکان لە کۆمەڵگەکاندا دادەڕێژن و پێی وایە ئیدی سەردەمی ئەوە هاتووە، جارێکی دیکە پێناسەی چەمکگەلی لێبوردەیی و پێکەوە ژیان و یەکسانی و ئازادیی بیرورا بکرێتەوە، چونکە توندوتیژی تەنیا توندوتیژی بەرهەم دێنێتەوە، بۆیە پێویستە ڕێگری بکرێت لە دووبارە بوونەوەی هەڵەکانی مێژوو و چیدیکە هیچ نەتەوە و ئاین و ڕەگەزێك نەکەونە بەر شاڵاوی پاکتاوکردن و سڕینەوەی شوناسیان. واتە وێنە گەورەکە پەیوەندی بە جیهانبینی و تێڕوانینەکانی ڕۆماننووسەوە هەیە، کە دوای تێپەڕ بوونی زیاتر لە حەفتا ساڵ بەسەر ئەو ڕووداوانەدا هێشتا کۆمەڵگەکان بەردەوامن لەسەر دووبارەکرنەوەی تراژیدیاکان، لە شوێنی جیاواز و بە ناوی جیاوازەوە، بۆیە گرنگی ڕۆڵی تەوزیفی مێژوو لە دەقێکی ئەدەبییدا ئەو پەیامە دەگەیەنێت، کە ڕاگوزەرانە بەسەر هیچ ڕووداوێکدا بازنەدەین و وردتر شرۆڤەیان بکەین.

ئەنجام:

١.ڕۆماننووس بۆ ئەوەی تایبەتمەندیی مێژوویی بە ڕۆمانی (نیشتمانی سارا) ببەخشێت، پەنای بۆ تەوزیفکردنی چەندین کەسایەتی مێژوویی بردووە، وەکو (محەمەد ئەمین زەکی بەگ، پیرەمێرد، شێخ مەحموود، تۆفیق وەهبی، ڕەفیق حیلمی، گۆران.... تاد).

٢.وێناکردنی شوێنی واقیعی سیمایەکی دیکەی ڕۆمانی (نیشتمانی سارا)یە و ئامادەییەکی بەرچاویان لە بونیادی ڕۆمانەکەدا هەیە. وەکو ئەو شوێنانەی تایبەتن بە شاری سلێمانی (گەڕەکی جوولەکان، سەرشەقام، چوارباخ، سابوونکەران، قەیسەریی نەقیب، بەردەرکی سەرا......تاد) ئەمەش لە پێناو بەخشینی خەسڵەتەکانی ڕۆمانی مێژووییە بە ڕۆمانەکە و وابەستەکردنی خوێنەرە بە واقیعی بوونی ڕووداوەکانەوە.

٣. لە ڕۆمانی (نیشتمانی سارا)دا، کاتی واقیعی بە ڕۆژ و مانگ و ساڵەوە ئامادەیی هەیە. ئەویش وەکو ئاماژەیەك بۆ ڕووداوە مێژووییەکان و دروستکردنی جیهانێکی واقیعی لە ئەندێشەی وەرگردا، تاوەکو زیاتر بە جیهانی ڕۆمانەکەوە پەیوەست بێت و لە ڕووی هونەرییەوە چێژبەخش بێت.

سەرچاوەکان:

یەکەم: ڕۆمان:

نیشتمانی سارا، میران ئەبراهام، ٢٠١٩، ناوەندی ڕۆشنبیری و هونەریی ئەندێشە، چ ١.
دەغدو، خوسرەو جاف، ٢٠١٣، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی بەدرخان، هەولێر، چ ١.

دووەم: کتێب بەزمانی کوردی:

ئەحمەدزادە، هاشم(د)، ٢٠١٢، زمان ئەدەب و ناسنامە، دەزگای ئاراس، چ ١.
ئەسوەد، نەوزاد ئەحمەد،٢٠١١، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و ڕەخنەیی، بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی.
ئەسوەد، نەوزاد ئەحمەد (د)، ٢٠١٥، فەرهەنگی زاراوەکانی ئەدەب و زانستە مرۆڤایەتییەکان، ناوەندی غەزەلنووس، چ ١.
بابان، جەمال، ٢٠١٢، سلێمانی شارە گەشاوەکەم (بەرگی یەکەم و دووەم)، دەزگای ئاراس، چ ٢.
حەسەن، حەمەسەعید، ٢٠٠٨، بەفرو گڕکان، دەزگای ئاراس، چ ١.
حەمەتۆفیق، ڕێبوار، ٢٠١٥، جوولەکەکانی شاری سلێمانی، ناوەندی مێژوویی جەمیل ڕۆژبەیانی، چ ١.
ڕۆژبەیانی، زاهیر، ٢٠٠٨، چیرۆکی هونەریی کوردی، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چ ٢.
ڕۆژبەیانی، زاهیر، ٢٠١١، کاروباری گێڕانەوە، دەزگای ئاراس، چ ١.
ڕەشید، سابیر، ٢٠٠٧، ڕۆمانی کوردیی، دەزگای ئاراس، چ ١.

سێیەم: بەزمانی عەرەبی:

أ. کتێب:

اريك، براور و پاتای، رافائيل، ٢٠٠٢، يهود كردستان، ترجمة: شاخوان كركوكی و عبدالرزاق بوتانی، دار ئاراس للطباعة والنشر، اربيل.
پاشا، عبدالرحمن، ٢٠٠١، الرواية الكردية، دار ئاراس، ط ١.
الجنابي، جمال خضير (د)، ٢٠٠٩، الرواية التأريخية، مديرية الطباعة والنشر في دهوك.
عبدالله، يوسف حسن، ١٩٨٥، الفن القصصي بين جيلي طه حسين و نجيب محفوظ، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة.
فضل، صلاح (د)، ٢٠٠٢، مناهج النقد المعاصر، ميريت للنشر والمعلومات، ط ١.

القاعود، حلمي محمد (د)، ٢٠١٠، الرواية التاريخية في أدبنا الحديث، العلم والأيمان للنشر و التوزيع، ط ٢.
لوكاش، جورج، ١٩٨٦، الرواية التاريخية، ت: د. صالح جواد الكاظم، دار الشؤون الثقافية العامة، ط ٢.
ماضي، شكري عزيز (د)، ٢٠١٣، في نظرية الأدب، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، ط ٤.

ب.نامەی ئەكادیمی:

جبر، شاهر محمد عبدالرحيم، ٢٠٠٨، الرواية التاريخية العربية في الأدب العربي الحديث ١٩٦٧-٢٠٠٠، اطروحة دكتورا، كلية الدراسات العليا، الجامعة الأردنية،
جرجر، زينب الحرارى عبدالنبي، ٢٠١٥، الرواية التاريخية/ روايتا أرض السواد لعبد الرحمن منيف و الأرامل والولي الأخير لخليفة حسين مصطفى نموذجا، اطروحة دكتورا، كلية اللغات/ جامعة طرابلس، دولة ليبيا.
حسن، امال شحادة، ٢٠١٠ ، الرواية التاريخية بين الأدبين العربي و الروسي في النصف الأول من القرن العشرين، رسالة ماجستير، كليةت الآداب و العلوم الإنسانية، جامعة البعث، الجمهورية العربية السورية، رسالة ماجستير.

الملخص

الرواية التاريخية، رواية (نيشتمانى سارا) نموذجا

ان هذا البحث دراسة تطبيقية عن رواية (نيشتمانى سارا) كرواية تاريخية، كأحد انواع الروايات، التي تستند في بنيتها الى التاريخ. ولكن هذا لايعني التعامل مع نص الرواية كموضوع تأريخي. بل الروائي يتناول أحداث التاريخ ويصوغها مرة ثانية بشكل فني ممزوجا بعالم الفكر في مخيلته، بحيث يشعر المتلقي أو القاريء بلذة النص الروائي.

ان الرواية التاريخية هي حقل لإعادة قراءة التاريخ بصيغة معمقة، ومحاولة إعادة إحياء الجوانب المخفية في التاريخ. وهكدا يتم ربط الماضي بالزمن الحاضر، حتى نخطوا بوعي تام نحو مستقبل مشرق. ومن هذا المنظور فإن رواية (نيشتمانى سارا) هي محاولة لإعادة تصوير أحداث القرن الماضي في كردستان العراق، و وضع التاريخ محل التساؤل والأستفهام.

Abstract:

Historical novel, with reference to Sara's Land novel

This study is entitled (Historical novel, with reference to Sara's Homeland as an example). is a practical analysis of the novel (Sara's Homeland) which is historical novel the structure of which hinges upon history. Yet, This does not necessarily mean any treatment of the text as a history subject matter. Rather, the novelist here narrates the historical events and reshapes them in an artistic mode tinged with ideas and conceptions in his own mind, where the receiver / reader feels the pleasure of the fiction.

the historical novel serves as a field for re-reading history more profoundly and an attempt to revive the dark and hidden aspects of history. Thus, we can connect past to the present time due consciousness. From this standpoint, the novel)Sara's Homeland) is an attempt to re-portray the events of the past century in Iraqi Kurdistan and calling history into question.

نیشانكارێن پراگماتیكا زمانی د حەیرانۆكێن كوردیدا

(گوڤەرا بەهدینی) وەك نموونە

م. ه. ئاشتی حەجی حەسەن
پشكا زمانێ كوردی - كولیژا پەروەردە- ئاكرێ- زانكۆیا دهوك

م. ه. زێرەڤان ئیبراهیم موسا
پشكا زمانێ كوردی- كولیژا زمانان
زانكۆیا دهوك

پێشەكی

نیشانكار Deixis وەكو بوارەكێ پراگماتیكا زمانی و گرنگ د ڤەكولینێن زانستێ پراگماتیكێدا دهێتە هژمارتن. ئەڤ نیشانكارە زێدەباری ب ڕێژەكا گەلەك بەرفرەهـ و بەربەلاڤ د ئاخڤتنا رۆژانە یا هەر تاكەكەسەكیدا، د ناڤ ژانرێن ئەدەبی وەكو (چیرۆك، هوزان، ب تایبەتی د حەیرانۆكێن كوردی)دا ژی هەنە. ئەڤ ڤەكۆلینە ب ناڤونیشانێ (نیشانكارێن پراگماتیكا زمانی د حەیرانۆكێن كوردیدا " گوڤەرا بەهدینی وەكو نموونە) كو ڤەكولینەكە د ئاستێ پراگماتیكێدا و پراكتیكرنا ئەوێ ل سەر مالكێن حەیرانۆكا كوردییە.

- ئارمانج ژ ڤەكولینێ ئەوە، ئایا نیشانكارێن پراگماتیكا زمانی د ناڤ حەیرانۆكێن كوردیدا هەنە؟ هەروەسا ئەو نیشانكارە دناڤ حەیرانۆكێن كوردیدا و ل گەل دەست نیشانكرنا هەر جورەكی چنە؟ حەیرانۆكنڤێس پتر پەنایێ بۆ كیژ جورە نیشنكاران دبەت؟ ئەرك و دەربڕینا ئەڤان نیشانكاران د مالكێن حەیرانۆكاندا چنە؟....هتد.

- ئەڤ ڤەكولینە ب شێوەكێ گشتی ل دویڤ ڕێبازا ئەركی شیكاری هاتییە ئەنجامدان.

- ئەڤ ڤەكولینە ب شێوەزارێ بادینیێ دیالێكتا سەرییا كوردی هاتییە نڤێسین و نموونێن ئەوێ ژ مالكێن حەیرانۆكێن كوردیێن گوڤەرا بەهدینی هاتینە وەرگرتن.

- گرنگییا ڤەکولینێ د ئەوێ چەندێدایە، کو ئەڤ نیشانکارە ب ستوینێن هەرە گرنگن د بوارێ پراگماتیکا زمانی ب گشتی و د حەیرانۆکێن کوردیدا ب تایبەتی دهێنە نیاسین، دا کو هەمی رەگەزێن دی ژ بۆ خزمەتکرنا وان بهێنە دابینکرن. ژلایەکێ دیڤە نیشانکار وەکو بوارەکێ پراگماتیکی، گرنگییەکا مەزن ب شرۆڤەکرنا ئاخڤتنا رۆژانە دایە، داکو ئەڤ ئاخڤتنە شێوەیەکێ روون و ئاشکراتر ژ ئاخڤتنکەری بگەهیتە گوهداری. لەورا هەر ژ دەستپێکا پەیدابوونا ئەڤی بواری گرنگییەکا مەزن دناڤ ڤەکولینێن پراگماتیکی هاتییەدان، بێگومان گرنگیدان ب ئەڤان نیشانکاران ژلایێ زانایێن پراگماتیکیڤە دزڤریتەڤە بۆ ئەوی رۆلێ نیشانکاران دناڤ بوارێن زانستێن هەین؛ ژبەرهندێ گەلەك جاران دهێتە دیتن کو ڤەیلەسوف و زاناو زمانڤان دناڤ ڤەکولینێن خۆدا بەحسێ نیشانکاران دکەن، هەوڵ ددەن ئەڤان نیشانکاران ب کاکلا زانستێن خۆ ب هژمێرن. لەورا د ئەڤی چەرخیدا ڤەکولەر و زمانڤانا د زۆربەیا نڤیسارێن خۆدا بەحس ل گرنگییا ڤەکولینێن نیشانکاران دبیاڤێ پراگماتیکێدا دکەن و ئەڤێ چەندێ دووپاتدکەن و بەحس ل جهێ مفا وەرگرتنا وان دکەن، ژ وان ژی ئاماژە ب راستییێن چەوانییا دروستبوونا ئەوان نیشانکاران دناڤ (ئاخڤتن، دەق، گوتار، حەیرانۆك، ....) دکەن.

١- تێگەهـ و پێناسێن حەیرانۆکێ:

ئەگەر بۆ ئەدەبیاتێ ڤەگەرێین، دێ بینین دەولەمەندییا ئەدەبێ فۆلکلۆرێ کوردی ب تایبەتی سترانا فۆلکلۆری، بوویە ئەگەر کو گەلەك چەق ژێ پەیدابین، مینا حەیرانۆکێ کو ئەوژی چەقەکێ سترانا فۆلکلۆرییە د سەردەمێن کەڤندا، د ناڤبەرا دوو کەسان یان ب کەسەکی یان دیاردەکی هاتیە گۆتن، حەیرانۆك دەربڕینەکا خودییە، ئانکو گرێدای لایەنێ دەروونییا ڤەهێنەرێ حەیرانۆکێیە، حەیرانۆك گەلەك بەربەلاڤ دناڤ تەخ و چینێن جڤاکیدا بتایبەتی ل دەڤەرا بەهدینان دهێتە دیتن، ئەڤ چەقێ فۆلکلۆری د کرمانجییا ژێریدا نینە. هەروەسا حەیرانۆك ب زمانەکێ سادە و رەوان هاتیە نڤیسین و هەمی کەس ب ساناهی تێدگەهن، حەیرانۆك ژلایێ کەسێن ئاسایی ڤە هاتیە گوتن، بەلێ دگەل هندێ ژلایێ روخسار و زمانی ڤە چ ژ هوزانێ کێمتر نینە،

چونکی ژ لایێ ناڤەرۆکێڤە بابەتێن وێ ئەڤینی و دلدارینە و ب رێز و بەندێن خۆڤە یا کورتە و چەند رستە و پەیڤاندا و ب زمانەکێ سڤك و شێوەیەکێ دیالۆگێ و ب کێش و سەروایەکا جوان ئەڤیندار ئێش و ئازارێن خۆ دزانن و مەرەمێن خۆ دهاڤێنە بەر ئێك لەورا دبێژنێ، حەیرانۆك زارێ ئەڤیندارا (نبی،٢٠١٣، ٤٠). حەیرانۆك وەکو هەر بەرهەمەکێ ئەدەبی ئەگەرێن پەیدابوونا خۆ ژ ئەوانا داب و نەریت هەنە، ئایین، رامیاری، ئابووری... ئەڤ ئەگەر بووینە کو ئەڤ جورێ هوزانێ پەیدا ببیت.

سەبارەت پێناسێن حەیرانۆکێ، گەلەك بیر و بوچوونێن جودا جودا ل سەر هەنە و هەرکەسەك ل دویڤ وان بیرو بوچوونێن خۆ د ئەڤی بیاڤیدا پێناسە دکەت.

(ئەحمەد زەرۆ) دەربارەی حەیرانۆکێ دبێژیت: ((کورتکرنەکە ژ پەیڤا (حەیران)... و ب پاشپرتا (ۆك) کورتکرییە، و هاتییە بچویککرن ژبۆ ئەگەرێ خوشکۆککرنا بابەتی و رێزو بەیتێن وێ)). ژ ئەڤی بۆچوونێ دیار دبیت کو حەیرانۆك ژ لایێ (زمان)ی هاتییە روونکرن، کو سترانەکا کورتە ژچەند رێزو بەندان پێکهاتیە، نە وەکی (حەیرانێ) یا درێژە، ئەڤەژی ژبۆ جوانکرن و خۆشی وەرگرتنێیە (زەرۆ، ١٩٨٧، ٧).

دیسان حەیرانۆك ب ئەڤی رەنگی ژی هاتییە پێناسەکرن ((رەنگەکێ سترانا فۆلکلۆری یا کوردییە، پرە ژ سوز و وەفادارییێ و ژحەژێ کرنەکا پاك و بژین ب خەم و ئازار پەیدا دبیت، و خۆ بتیتال و رەوشتێن بلندڤە دگەل ئەڤینەکا دژوار و دیر ژ ئاخڤتنێت سەقەت دبەستیت، ئانکو ئەو سترانن ئەوێن ب ئەڤینێ بەردلکی دهێنە گوتن)) (بادی، ٢٠٠١ ، ١٠). هەلبەت یا خویایە کو حەیرانۆك تایەکە ژ سترانا کوردی پتر گرنگی ب بابەتێن ئەڤینداریێدایە، چونکی ئەڤ جورێ سترانێ پتر بۆ لایەنێ ئەڤینداریێڤە دچیت، ب تایبەتی ئەڤینەکا پاقژ و راستەقینە، ئانکو گەلەك جارا حەیرانۆك بوویە ئامرازەك بۆ هندێ کو مروڤ دەربرینێ ژ هەست و سوزێن خو بۆ کەسێ بەرامبەر خۆ بکەت. ئەڤ چەندەژی ل دویڤ شێوازەکێ تایبەتێ جوان و ب پەیڤێن پر قەشنگ دهێنە رێزکرن و وێنێن جوان و بالکێش ژێ پەیدا دبن. هەر ب مەرەما دانەنیاسینا حەیرانۆکێ ((حەیرانۆك پارچەکە ژ سترانا کوردی یا رەسەن، پێکهاتییە ژچەند مالکێت هۆزانا سڤك و تام خوش و کێش (وزن وقافیە) یاتێدا

هەی هەر وەكو هۆزانا كلاسیكی، سترانەكا كورت و سەلیقە سڤك و تام خوشە، بەندێت وێ هەمی ل سەر ئەڤینێنە، كچ و كور دهاڤێنە بەر ئێك لەوما تاما ئەڤینێ ژ دڤڕیتن)) (ئامێدی، ٢٠١٠ ، ٩). بێ گومان مەرەما سەرەكی یا حەیرانۆكێ بۆ چێژ وەرگرتنەكێیە، وەكو یا دیار تاما ئەوێ ب سەدەها سالان وەكو خۆ دمینیت و ئەگەر خوشتر لێ نەهێتن، نەخوشتر لێ ناهێتن. هەلبەت ئەڤ بەندە ل سەر ئەڤینیێ بن، تام و چێژەكا خوشتر دبەخشنە وەرگری.

سەبارەت ئەڤان پێناسا بۆ مە دیاردبیت، كو حەیرانۆك ل گەل سترانا ئەڤینیێ پەیدا بوویە، هەر برێكا سترانێ گەهشتیە مە. هەروەسا ب شێوەیێ هوزانێ دیاردبیت، وەكو هوزانێ یا ب كێش و سەروایەكا جوان یا هەی. هەروەسا قودیكا ژیانێیە و دەربڕینا ئێش و ئازار و خوشی و نەخوشی گلە و گازندێن ئەڤیندارانە، هەر دیسان دانەنیاسینا جڤاكییە ژ گەلەك لایەنێن دیڤە.

٢- تایبەتمەندییێن حەیرانۆكێ:

هەر بەرهەمەكێ ئەدەبی چ نڤێسی یان ژی زارەكی بیت، هندەك تایبەتمەندییێن خۆ هەنە، كو دبنە ڕێكەك ژ بۆ جۆداكرن ژ بابەتێن دی یێن فۆلكلۆری، حەیرانۆك ژی وەكو جورەكێ سترانێ تایبەتمەندیێن خۆ هەنە، ئەڤێن ل خوارێ هندەك ژ ئەوان تایبەتمەندییانە د حەیرانۆكێدا:

١- زمان كەرستەكێ گرنگە بۆ هەر بەرهەمەكێ ئەدەبی ب گشتی و نەخاسمە حەیرانۆكێ ب تایبەتی، چونكی زمانێ حەیرانۆكێ، زمانەكێ خوش و سڤك و سادە و ساكار و ڕەسەن و بالكێشە. هەر كەسەكێ ئەڤی دەقێ ئەدەبی بخوینیت یان گوهداری بكەت، دێ تێگەهیت، ئانكو زمانێ خەلكییە. هەلبەت دیرە ژ پەیڤێت بیانی، ئانكو ژ سەد حەیرانۆكا دە پەیڤێت بیانی تێدا نینن (جحفر، ٢٠٠٧ ، ١٠).

٢- دانەرێ حەیرانۆكێ یێ دیارنینە. ل دەسپێكێ دانەرێ خۆ هەبوویە بەلێ دگەل بوورینا دەمی ناڤێ دانەری نەمایە، ئانكو بەرزەبوویە (مزورین، ١٩٨٤، ٣٢).

٣- پالەوانێت حەیرانۆكێ ب تنێ دوو كەسن ئەوژی كچەك و كورەكە؛ ژبەركو بابەتێ سەرەكی د حەیرانۆكێدا ئەڤینداریيە، لەوڕا رولێ دوو كەسان دیار دبیت

ئەوژی (کچ) و (کور) (جحفر ،۲۰۰۷، ۱۰). رۆلێ رەگەزێ (مێ) د ناڤ حەیرانۆکێدا ب رەنگەکێ بەرفرەهـ و پتر ژ رۆلێ رەگەزێ (نێر) دهێتە دیتن. (جەمیل، ۲۰۰۹، ۹٤) .

٤- دیالوگ بەشەکێ هەرە گرنگە د پێکهاتا ژیانا مروڤیدا، مروڤ برێیا دیالوگێ هەبوونا خوە بەرجەستە دکەت. دیالوگ د ژانرێن ئەدەبی ب گشتی و حەیرانۆکێدا ب تایبەتی رەگەزەکێ گرنگە، چونکی حەیرانۆك ل سەر بنەمایێ دیالوگێ هاتییە دانان؛ ژ بەر ئەڤی رەگەزێ گرنگ، حەیرانۆك ب شێوازێ دیالوگێ پەیاما خۆ ئاراستە دکەت، ئەڤ ئاراستەکرن و پەیامە ژی پتر د ناڤبەرا (کچ و کوڕا و ژن و زەلاما)دایە، ئەڤجا کێژ رەگەز دەستپێبکەت دروستە. .کەواتە کێشێت حەیرانۆکێ نێزیکی کێشت سترانێت گوڤەندانە و دیرە ژ ئاخڤتنێن سەقەت و نەشرین.. (جحفر، ۲۰۰۷، ۱۰).

۳- تێگەهـ و پێناسێن نیشانکاران ب گشتی:

نیشانکار بوارەکێ گرنگە ژ بوارێن پراگماتیکێ، چونکی ب پلا ئێکێ ژ پلەیێن شرۆڤەکرنا پراگماتێکێ دهێتە نیاسین. ئەڤی تێگەهی گەلەك ڕامان و شلوڤەکرن بۆ هاتینەکرن و ب پێناسەیێن جۆدا جۆدا هاتینە پێناسەکرن.

نیشانکار Deixis ((ئەو وشانەن، یان ئەو بەشانەی ئاخاوتنن، کە لە هەندێك باردا بەهۆی دەوروبەرەوە، کات و شوێن و کەسانی وتن دیاری دەکەن)) (فەرەج، ۲۰۰۰، ٦). نیشانکار ئەو بەشێن ئاخڤتنێنە، د هندەك بارودوخێن جیاوازدا کو ل دەم و جهـ و کەسێن دیتر ب ڕێکا ئەڤی دەوروبەری دهێنە دیارکرن، ئانکو ئەڤ زاراڤە، زمان و دەوروبەری پێکڤە گرێددەت، بۆ هندێ داکو تەمومژی د واتا ئەوان نیشانکاراندا نەمینیت و واتایەکا دیارکری بدەن، ژبەرکو ئەوان نیشانکاران واتایەکا فراوان و بەرفرەهـ هەیە. ژبلی هەبوونا خالێن هەڤبەند، ئەڤان نیشانکاران پەیوەندیـیەکا گەلەك بهێز و گرنگ د دەمێ ئاخڤتنێ د ناڤبەرا ئاخڤتنکەری و گوهداریدا هەیە، ب تایبەتی ل دەمێ شرۆڤەکرنا هەر گوتنەکێ پێدڤییە دەوروبەرێ گوتن تێدا دهێتە ئەنجامدان، ب بەرچاڤ بهێتە وەرگرتن، چونکی گەلەك یەکێن زمانی یێن هەین پێدڤی ب هندەك پێزانینێن دەوروبەرینە و ئەڤ یەکێن زمانی ب نیشانکار دهێنە نیاسین، داکو د ئەڤان نیشانکاران بگەهین، پێدڤییە ئاخڤتنکەر و گوهدار دەم و جهێ

بەرهەمئینانا ئەویٚ گوتنیٚ بزانیت (قاسم، ٢٠١٥، ١٣٠). نیشانکار د گەلەك فەرهەنگێن زمانی یێن جۆدا جۆدادا هاتییە، وەکو (لسان العرب، الوسیط) ب ڕامانا (ئاماژەکرنیٚ یان ئاراستەکرنا تبلیٚ بۆ تشتەکیٚ دیارکری)دا هاتییە، بەلیٚ د فەرهەنگێن هەڤچەرخدا ب ڕامانا (دەست نیشانکرن ئانکو دیارکرنا تشتەکیٚ دیارکری یان هزرەکا دیارکری د مێشکیٚ مرۆڤیدا کاربکەت و بۆ بەرامبەریٚ خۆ دیارکەی، ئارمانج ژیٚ ئەوە بۆ دان و ستاندنێیە دگەل ئێك). (ختام، ٢٠١٦، ١٦)

نیشانکار Deixis زاراڤەکیٚ تەکنیکییە، بۆ وەسفکرن و شرۆڤەکرنا گرنگترین تشتیٚ ئەم پیٚ رادبین ل دەمیٚ ئەم دئاخڤین بکاردهێت، نیشانکرن یانژی بێژین نیشانکار رامانا ویٚ بخۆ ب ڕێکا زمانی ئاماژەکرنە، لەوڕا هەر دەربڕینەکا زمانی بۆ ئەڤیٚ ئاماژەکرنیٚ بهێتە بکارئینان دبێژنیٚ نیشانکار. ئانکو ((نیشانکار ئەو هێماییٚن زمانینە ئەوێن ئاماژە بۆ کاریٚ وان نەهێتە دەستنیشانکرن، ئەگەر دناڤ دەوروبەریٚ گوتنێدا ئەویٚ تێدا هاتی نەهێتە دانان، چونکی ئەو بتنیٚ چ رامانا نادەن، بەلیٚ ئەو د ناڤ فەرهەنگا هزرییا ئاخڤتنکەرێن زمانیدا یێن هەین بیٚ کو بهێنە گرێدان ب ئاماژە بۆ کارەکی)) (قاسم، ٢٠١٥ ، ١١٣). لەوڕا دیٚ بینین نیشانکار زاراڤـن یان پەیڤن ئاماژە د کەنە هندەك کەرەستەیان چ د ئامادەبن یان ئامادە نەبن، هەروەسا ب ڕێکا بەرناڤێن نیشانکرنیٚ یێن دان و ستاندنیٚ ئاماژە دکەنە کەسایەتییا مرۆڤان و ئاماژە دکەنە دەمەکیٚ دیارکری یان جهەکیٚ دیارکری یان جڤاکەکیٚ دیارکری.

ژ دەرئەنجامیٚ ئەڤیٚ چەندا بووری، بۆ مە دیاردبیت کۆ نیشانکار بریتییە ژ ((تێگەهەکیٚ زمانی، کو هەمی ڕەگەزێن زمانی کوم دکەت، ئەوێن ڕاستەوخۆ ڤەدگەرنە سەر دەوروبەر، ژ ئالییٚ هەبوونا خوەیەتییا کەسی یان دەمی یان جهی و ئەڤیٚ چەندیٚ ئەو پەیف بدەستڤە دهێت، ئەویٚ واتا پێڤە گرێدای و ڕۆلیٚ ئەڤان ڕەگەزان پابەند دبن ب نیشانکرنا ئەوی ژێدەریڤە، ئەویٚ ئاماژە پێدهێتە دان و ب ئەڤیٚ چەندیٚ دەوروبەریٚ نیشانکاری دهێتە هەبوونیٚ)) (عەلی، ٢٠١٤، ١٧٠). لەوڕا دیٚ بینین نیشانکری هەمی بوارێن ئاخڤتنکەری ژلاییٚ جهـ و دەمیٚ ب جه دئینیت و دەربڕینن وەکو: (ئەز، من، تۆ، ئەو، ئەڤـ ـــ ە، ل ڤێریٚ...هتد)، ئەڤ نیشانکارە کاردکەن بۆ ئاراستەکرنا گوهداری بۆ وی جهیٚ ئاخڤتنکەری دڤێت. واتە نیشانکری

دهێنە بکارئینان و ئاراستەکرن بۆ گوهداری بۆ بابەتەکێ دیارکری یێ ئاخڤتنکەری د دەمەکێ دیارکری و لجهەکێ دیارکریدا دڤێت، ژبەر ئەڤێ چەندێ دشیاندا نینە پشت بەستن بهێتەکرن ل سەر نیشانکریـیان بۆ شلوڤەکرنێ بێ ڤەگەریان بۆ بەشێن دی یێن ئاخڤتنا ئاخڤتنکەری.

هەروەسا د پێناسەیەکا دیدا دەربارەی نیشانکریـان ڤەکولەر دبێژن: (ئەو زاراڤێن جهـ و ناسنامەیا کەسان و تشتان و ڕوویدان و چالاکییان دیاردکەن)، ژبەرکو ئاخڤتنکەری ئەوان نیشانکارێن پێدڤی د ئاخڤتنا خۆدا ب کار دئینیت ژ بۆ تێگەهاندنا کەسێ بەرامبەر و ئاراستەکرنا وی ل جهێ بکارئینانا ناڤان و جهان بەرناڤان بکار دئینیت، ژبەر ئەڤێ چەندێ ئەڤە دبیتە پڕەك دناڤبەرا بکارئینانا سیمانتیکێ و پراگماتیکێ (الزناد، ۱۹۹۳، ۱۱؛ لهویمل، ۲۰۱٤،۳٤-۳٥).

ژ ئەڤێ چەندا بۆری دیار دبیت هەر چەند تێگەهێن نیشانکاران جۆدابیت و پێناسەیێن جۆدا هەبن، بەلێ هەمی پێکڤە ڕێکدکەڤن د بنەڕەتەکیدا کو ئەوژی ئاخڤتنکەرە، ژبەرکو ئەڤ نیشانکرییە ناهێنە زانین و دیارکرن بتنێ ب ڕێکا ئاخڤتنکەری نەبیت، لەوڕا ئاخڤتنکەری ب ئەنقەست ل دویڤ پێدڤیاتییا خۆ هندەك نیشانکاران دناڤ ئاخڤتنا خۆدا بکاردئینیت ژبەر ئەڤان خالان:

۱- ئاخڤتنکەر ئەوان نیشانکارا بکار دئینیت، دا کو ئاخڤتنا خۆ پێ مسۆگەر بکەت.

۲- بکارئینانا ئەوان نیشانکاران داکو تەمومژییێن واتایێ دناڤ گوتارا ویدا نەمینیت.

۳- ئاخڤتنکەری دڤێت ب ڕێکا ئەوان نیشانکارێن بکاردئینیت، پێکڤەگرێدانەکێ دناڤ گوتارا خۆ یا ئاخڤتنێدا دروست بکەت (عەلی، ۲۰۱٤،۱۷۰).

ژ ئەڤا بۆری دیار دبیت کو نیشانکار د دەمێ بۆریدا گەلەك ڕامان ژ لایێ زاراڤ و فەرهەنگانڤە بۆ هاتینە کرن و هەمی ئاماژە دکەنە تێگەهەکێ دیارکری ئەوژی نیشانێن پێکڤە گرێدانێنە، کو ئەو ئاخڤتنا ئاخڤتنکەری پێ د ئاخڤیت ژبۆ ئاراستەکرنا گوهداری.

حەیرانۆك وەکو هەر ژانرەکا دیتر یێ ئەدەبی هەڵگرێ کۆمەکا نیشانکار و بنەمایانە کو ئەڤە حەیرانۆکێ پێك دئینن و (ڤەهینەرێ حەیرانۆکێ) ئانکو حەیرانۆکنڤێس بەری نڤێسینا مالکێن حەیرانۆکان ئەڤان ل بەر چاڤ وەردگریت و هندەك ژ ئەڤان بنەمایان ژ کەتواری وەردگریت و دبنە ماددێ خاف و سەرەکی یێ حەیرانۆکان و پاشی حەیرانۆکنڤێس ل گۆرەی هزرێن خۆ هندەك رەگەزێن دی ژی پێکدئینیت.

٣-١- جورێن نیشانکاران:

ڤەکۆلەران دابەشکرنێن جودا جودا داینە جۆرێن نیشانکاران و بارا پترا ڤەکولەران جورێن نیشانکاران ل سەر پێنج جوران دابەشدکەن، وەکو (نیشانکارێن کەسی، نیشانکارێن دەمی، نیشانکارێن جهی، نیشانکارێن جڤاکی، نیشانکارێن دەقی). ئەڤ جورێن نیشانکاران ب رێژەکا بەرفرەهـ و بەلاڤ دناڤ مالکێن حەیرانۆکێن کوردیدا دهێتە دیتن، دبیت چەند مالکێن حەیرانۆکێ هەمی جورێن نیشانکاران تێدا هەبن، لەورا دێ هەولدەین لدویڤ هەر جۆرە نیشانکارەکێ دەست نیشانکری نموونا بۆ بەرچاڤ کەین وەکو:

١- نیشانکارێن کەسی Person Deixis :

نیشانکارێن کەسی جورەکە ژ جورێن نیشانکارێن بوارێن پراگماتیکا زمان ب گشتی و تایبەتی د بنیاتێ ناڤەکییێ حەیرانۆکیدا رەگەزەکێ سەرەکییە، هەروەسا رەگەزێ پێشکێشکرنێ یە، کەواتە رەگەزەکێ ساخە و گیانێ خو ددەتە حەیرانۆکێ و ئەڤە ب ئەوێ واتایێ نینە، کو نیشانکارێن کەسی بتنێ ناڤێن کەسانە، وەکو (ئازاد، نەوزاد، نەسرین، ڤیان،..)، بەلکو گەلەك جاران ژی جهناڤێن (سەربەخۆ، لکاو، ئامرازێن ئاماژێ)نە، کو رۆلەکێ گرنك د حەیرانۆکێن کوردیدا دگێرن. لەورا نیشانکارێن کەسی د سادەترین پێناسا خودا بریتییە ژ ئەوان جورێ نیشانکاران، ئەوێن ئاماژێ ب ئەوان کەسا دکەن یێن کو پشکدارییێ د ئاخڤتنێدا دکەن (نحله، ٢٠٠٢، ١٧- ١٨). لەورا نیشانکارێن کەسی ب ستوینێن هەرە گرنگن د حەیرانۆکێن کوردیدا دهێنە نیاسین، داکو هەمی رەگەزێن دی ژ بۆ خزمەتکرنا ئەوان بهێنە

دروست کرن. هەلبەت ئەڤ جورە نیشانکارە دمالکێن حەیرانۆکێن کوردیدا پرن و ب شێوەیەکێ گشتی دابەشی سێ جوران دبن:

أ- جهناڤ:

ئەڤ جهناڤە د نیشانکاراندا ل سەر دوو جوران دهێنە دابەشکرن:

أ- ١- جهناڤێن سەربەخۆ: وەکو (ئەز، تو، ئەو، من، مە، هەوە، کی، کێ، فلان، ئێمە...).

أ-٢- جهناڤێن لکاو: ئەڤ نیشانکارە ژی د ئاخڤتنێدا جهێ ناڤێ کەسەکی دگرن یان بۆ کەسەکی دزڤرن، وەکو (م، ی، ین، ن، ن، ...هتد).

جهناڤێن (سەربەخۆ و لکاو) ب ڕەنگەکێ گشتی و جهناڤێن (ئەز، تو، م، ن،.....) ب تایبەتی ب ڕێژەیەکا بەرفرەهـ و دیار د حەیرانۆکێن کوردیدا دەردکەڤن، چونکی ئەڤ نیشانکارە پتریا جاران هەر ژدەستپێکا پارچە و مالکێن حەیرانۆکێ (کور و کچ) تا داوییا حەیرانۆکێ ب نیشانکارێن جهناڤێن (سەربەخۆ) یان (لکاو) یان هەردووکان پێکڤە بۆ دانوستاندنێ (دیالوگ) بکار دئینن. لەوڕا دێ هەولدەین هەردوو جهناڤا ب پێکڤە دەینەدیارکرن، بۆ نموونە:

<u>ئەز</u> کەوەک<u>م</u> ژ کەو<u>ێن</u> نێر<u>م</u>

ژ نزارا دهێم و ل بەرۆژا دنێرم

خەلك و عالەم ئاشقێ کچکانن

ئەز ڕەبەنێ خود

ئاشقێ بەژنا بلند، ژنا ب مێرم (خیاط، ١١،٢٠٠٢).

جهناڤێن سەربەخۆ و لکاو ب شێوەیەکێ بەرفرەهـ د ئەڤێ پارچە حەیرانۆکێدا ڕەنگڤدایە، وەکو (ئەز) د نیڤە دێرا ئێکێ یا مالکا حەیرانۆکێدا جهناڤەکێ سەربەخۆیە و کەسێ ئێکێ یە و ئاخڤتنکەرە و دبیت ئەو ئاخڤتنکەرە (بێژەر یان نڤێسەر)بیت، کەوەکـم(م) جهناڤێن لکاوە بۆ کەسێ ئێکێ (ئەز) ڤەدگەریت.

هەروەسا (ن) ل داوییا پەیڤا (کەوێن) جهناڤێ لکاوە بۆ کەسێ سییێ یێ کومە کو ڕۆلێ وی بکەرە بۆ جارا دووێ و (م) (نێرم) جهناڤێ لکاوە بۆ کەسێ ئێکێ

یێ (تاك) و بۆ بکەری ڤەدگەریت، ئەڤ جهناڤە (م) گەنجاتی و کاملانا ئاخڤتنکەرێ حەیرانۆکێ ل دەمێ لوتکەییا ژیێ خۆ یێ گەهشتی دا دەتە دیارکرن. هەروەسا د پارچەکا دیدا ژ سەر زارێ کچێ دبێژیت:

ئەزێ ل سەرێ رێکا روینم
ئەزێ دەستێت خۆ، ل چوکێت خۆ وەرینم
هندی چاڤێ خۆ دگێرینم، ناگێرینم
ئەزێ کەسێ شتی لاوکێ خۆ نابینم (جحفر، ١٩٨٩، ٢٧٤).

(ئەز) د نیڤە دێرا ئێکێ یا مالکا حەیرانۆکێدا جهناڤەکێ سەربەخۆیە و کەسێ ئێکێ یە و ئاخڤتنکەرە و ئەو ئاخڤتنکەرە (کچ)ە، روینم(م) جهناڤێن لکاوە بۆ کەسێ ئێکێ (ئەز) ڤەدگەریت. ئەڤ روینشتنە دبیت چاڤەرێ بوونەکا درێژبیت ژ بۆ گەهشتنا هیڤیێن وێ یێن پاشەروژەکا گەشتر و خوشتر.

دنیڤە دێرا دووێ دا (جهناڤ) سەربەخۆ (ئەز)ێ کەسێ ئێکێ یە و بێژەرە و نیشانکارێ (جهناڤ) لکاوێ (م) (وەرینم) هاتییە بکارئینان کو جهناڤێن لکاوە بۆ کەسێ ئێکێ (ئەز) ڤەدگەریت. ئەڤ چەندەژی دەستەسەرکرنا خۆ بتنێ بۆ لاوێ خۆ نیشان ددەت. ئانکو بۆ لاوێ خۆ (تەسلیم)بوونە.

ب- ناڤێن کەسی:

ئەو ناڤن ئەوێن د حەیرانۆکێدا کەس پێدهێنە نیاسین، وەکو (ئازاد، موسا، سەعدین، قادر، عەیشێ، ...) بۆ نموونە:

هەرێ مویسێ، مویسێ عەباس
تە بەژن بلندە، چەند دل خواس
وەرە دەستێ من عەبدالا خودێ بگرە برەڤینە،
ببە تورکی، جهێت ئەڤراس (جحفر، ١٩٨٩.٥٢).

د ئەڤێ پارچە حەیرانۆکێدا نیشانکارێن کەسی پێکهاتیە ژ ناڤێ (مویسێ عەباس)ی، ل ڤێرە (مویسێ) گوهدێرە و ئاخڤتنکەر ل سەر زارێ کچێ هاتیە گوتن، ئانکو ئاخڤتنکەر (کچە)، ئارمانج ژ ئەڤێ چەندێ ئەوە، ناڤێ (مویسێ) د کەڤندا ب

واتا زەلامەکێ خودان بەژن بلند و ب هێز و ژێهاتی دهات، لەورا کچێ دەربڕین ژ پەسن و جوانییا ئەڤینداری خۆ ب ناڤێ (مویسێ) لێکچواندییە و داخوازا رەڤاندنێ بۆ هەر جهەکی ژێ کرییە. هەروەسا د پارچەکا دیدا:

عەیشێ جانێ رابە سەرخوە
کراسێ کتانی مەلەسی بکە بەرخوە
خوەزی من زانیبا رامووسانێن تە خوەشترن
یان قەهوە و چاو گوشتێ بەرخە (خیاط، ٢٠٠٢، ٦٢).

د ئەڤی وینەیدا نیشانکارێ کەسی ب ناڤێ (عەیشێ)یە، ئانکو عەیشێ گوهدێرە و ئاخڤتنکەر (کورە)، ئارمانج ژ ئەڤێ چەندێ ئەوە، کو تێدا کور دەربرینێ ژ ڤانێن خۆ و (عەیشێ) دکەت.

ج- ئامرازێ ئاماژەیێ:

ئەو کەرەستەنە ئەوێن جهێ ناڤی دگرن. بۆ نێزیکی، وەکو (ئەڤان، ئەڤی، ئەڤێ، ...) و بۆ دووری، وەکو (ئەوێ/اهە، ئەوی/ێ....ێ/اهە، ئەوێنهە،....). پتریا ئەڤان کەرەستان د حەیرانۆکێن کوردیدا بۆ نێزیکی هاتینە، بۆ نموونە:

ئەڤی خەلکی چ بدویڤ مەڤە ئینا
هەکو لاوێ من هاتی، من خۆ تێ وەرکر وەکی دینا
بەس وان نەزانی،
عەشقا من و وی وەکی عەشقا مەم و زینا (جحفر، ١٩٨٩، ٥٢).

نیشانکارێ کەسی ڤێرە (ئەڤی..)یە، کو ئاماژە ب ئەوان کەسێن نێزیکێ خۆ دکەت، دەمێ خەلکی ب نەباشی و ب نەرەوایی ئەڤینا وان کێم دکر و گوتە گوت و بێ بەختی و ترانە و یاری ب ئەڤینا ئەوان دکرن. هەر دەربارەی ئامرازێ ئاماژێ د پارچەکا دیدا هاتییە، دەما کچ دبێژیت:

ڤێ دهوکێ، یا ب لەڤەنە
سەرێت لەڤەنا، ب گۆپکەنە
هندی مروڤێت، مروڤی ل وێرێ بن
یێت خەلکی، دبێ فایدەنە (جحفر، ٢٠٠٧، ٨٣).

د ئەڤان پارچێن حەیرانۆکێدا نیشانکارێ ئاماژێ (....ڤێ) هاتییە، کو ل ئاماژە ب باژێرێ دهوکێ دکەت، کو کچ ئەڤیانا خۆ د ئەڤی باژێرێ تێدا دژیت بۆ خویانییا (نییاسا) ددەتە دیارکرن. دیسان ل (وێرێ) ژی ئێك ژ نیشانکارێن دی یێن ئاماژێ یە کو ب ئەرکێ هەڤالکار هاتییە، مەبەست پێ کەسوکارێن نێزیکێ وێ نە، وەك (خزم و کورخال و کورمەت، کورخالەت، گوندی و عەشیرا وان، ...هتد).

٢- نیشانکارێن دەمی:

ئەوان نیشانکاران بخۆڤە دگرن، ئەوێن ئاماژە ب دەمەکی دکەن. ئانکو پیڤانا دەمییە ل ئەوی دەمێ ئاخفتن پتر ژ بۆ ڕۆهنکرنا ڕویدانەکێ بۆ گوهداری دهێتەکرن. نیشانکارێن دەمی وەکو (ئەڤرۆ، نووکە، سوباهی، پاشی، پشتی دوو هەیڤا، پشتی سێ حەفتییا، ...هتد) (نحلە، ٢٠٠٢، ١٩-٢٠ ؛ واکتە، ٢٠١٥- ٢٠١٦، ٤٩). هەلبەت دەم دژیانێدا گرنگییەکا زۆر پێ دهێتەدان و د حەیرانۆکێدا نیشانکارەکێ گرنگە و گەلەك جاران دەمێن کورت و درێژ دناڤ حەیرانۆکێدا ب ڕەنگەکێ بەرفرەهـ هاتینە بکارئینان و ب ساناهی دکەڤنە بەرچاڤ. هەروەسا دەمێن نهۆ و ڕابردوو و داهاتی، یان وەرزێن سالێ یان شەڤ و ڕۆژ ، یا سپێدە و ئێڤاری...هتد هەنە، بۆ نموونە:

کۆرکۆ دینۆ،
چ ئێڤارە رۆژ مەغرەبە
تاسا لسەرێ من عەرەبە
ئەز بەردێلێکا براکێ خوەمە
ل هیڤیا من نەبە (خیاط، ٢٠٠٢، ٣٩).

د ئەڤی وێنەیدا چەندین نیشانکارێن دەمی وەکو (چ ئێڤارە، رۆژ مەغرەبە، هیڤیا من نە)، بخۆڤە گرتینە، ئەڤ دەمە دەمەکێ سیمانتیکییە و ڕوویدانا وێ داهاتی ڤە یا گرێدایە، چونکی گوتنا وێ بۆ دەمێ نووکە (ئیستا) ڤەدگەریت، ئەڤ نیشانکارێن دەمی ئاماژێ دکەنە گەلەك بوویەر و داب و نەریتیان، ب تایبەتی بارودۆخێن شیکرنا کچا کورد ب (پێکگهۆرکانێ) ئەوێ تێرا دەربازبووین پێش چاڤ دکەت. هەردیسان د نمونەیەکا دیدا دبێژیت:

چ سال سالە سالا تری
خودێ مالا فەقیریێ خراب کری
هەتا مە کارێ خۆ کر و گوستیر کری
خەلکی بەژنا بلند
ژ بابێ خواست و نەخت ڤەبری (خیاط، ٢٠٠٢، ٢١).

د ڤێ پارچە حەیرانۆکێدا باس ل نیشانکارێ دەمی ب(سالا)ن هاتییەکرن، ئەڤ نیشانکارە دەمەکێ سیمانتیکی بخۆڤە ڤەدگرن، مەبەستا وی ل ڤێرە ئەوە کو د سالێن حەفتیاندا هەتا بگەهیتە سالێن نووتاندا بەرهەم ب شێوەیەکێ گشتی ل گوندا گەلەك یێ باشبوو و ب تایبەتی بەرهەمێ تری، ئەڤ سالە پتر دەربڕینێ ژ هەژارییا کورکی دکەت، چونکی کوڕ هەمی دەما ڕەنج و وەستیانێ دکێشێن ب مەرەما هندێ داکو (خێزان)ێ پێکبینن، بەلێ هەژاریێ نەهێلایە بگەهیتە ئەوێ ئارمانجێ. هەروەسا د پارچەکا دییا حەیرانۆکێدا ئەڤی جورێ نیشانکاری ڕەنگڤەدا دەما کچ دبێژیت:

ئەڤ شەڤ، شەڤا (لیلة القدر)
سێ سەر، ل سەر من، کەم نەدر
هەما جابەك بۆ من بهێت بێژیت
یارکێ تە هات، مێرکێ تە مر (جحفر، ١٩٨٩، ١٦٩).

نیشانکارێن دەمی د نیڤە دێرا ئێکێ ژ ئەڤێ پارچا حەیرانۆکێدا ژ (شەڤ، شەڤا لیلة القدر) کو ژ دەمەکێ سیمانتیکی پێکهاتییە، دەمێ گوتنێ بۆ نووکە (ئیستا) دزڤریت، بەلێ دەمێ ڕوویدانێ بۆ داهاتی بخۆڤە ڤەدگریت. مەبەست پێ ئەوە، ژیانا ئەوێ کچ (ژن)ێ یا سەخت و دژوارە و ئەڤینا ئەوێ یا بەرێ هەر د سەرێ ئەوێدا و بەردەوام دبیت ل سەر ئەوێ پەیوەندیێ، لەوڕا کچێ (ژن) ئەڤ دەمە (شەڤە) بۆ خۆ بۆ لاڤا و نفرینا ب دەلیڤە دیتییە. بەلێ دنیڤە دێرا دوماهیێ یا ئەڤێ مالکێ دا نیشانکارێن دەمی ژ (هات و مر) پێکهاتینە، کو دەمەکێ ڕێزمانی بخۆڤە ڤەدگرن، چونکی (ت، ر) نیشانێن دەمێ بۆرینە. ب مەرەما گەهشتنا خوشییان ب دماهیك ئینانا نەخوشییان دگەهینیت.

٣ـ نیشانکارێن جهی:

نیشانکارێن جهی ب رەنگەکێ گشتی، نەبتنێ گرنگییەکا تایبەت د ئاخڤتنا ڕۆژانەدا هەیە، بەلکو کارتێکرنەکا مەزن ل سەر مروڤی دکەت و دخوینا مروڤیدا دهێت و دچیت، جهـ و مروڤ دو تشتن پێکڤە دگرێداینە مروڤ گرێدایە ب جهێ ڤە و ئەوژی گرێدایە ب مروڤی ڤە، لەوما مروڤ ب رێکا جهی دئاخڤیت و هەر ب وێ رێکێ دنیایی دبینیت (قادر، ٢٠٠٦، ٢٦). ئەڤ جورێ نیشانکاران، ئەوان پەیڤان بخۆڤە دگریت، ئەوێن ئاخڤتنکەر ئاماژە بۆ جهەکی دکەت، وەکو (ل ڤێرێ، ل وێرێ، ئەڤی جهی، ئەڤی باژێری،...هتد).

نەیا بساناهییە نیشانکارێن جهی بهێنە زانین بێی دیارکرنا جهێ سەرەکی، ژبەرکو بکارئینانا ئەڤان نیشانکاران دگشتینە، بۆ نموونە (من دڤێت ل ئەڤێرێ ، ئەڤی جهی، کاربکەم) ئەڤ جهە د ڕستێدا دبیت ئاماژە بکەتە (کومپانییێ، ئاڤاهیەکێ، باژێری، وەلاتەکی، هتد .....) ژبەر ئەڤێ چەندێ ئەڤ ڕستە پێدڤی ب ڕوونکرنێ یە (ملحعین و عمار ، ٢٠١٦- ٢٠١٧، ٣٥-٣٩). لەوما ژی نیشانکارێن جهی ڕەگەزەکێ سەرەکییە و کەرستەکێ راسپاردە و هێڤێنەکە بۆ نیشارێ دەمی، کو کارتێکرنیێن جوراو جور لسەر سیمایێن دەرەکی و ناڤەکی یێن نیشانکارێن کەسی دکەت.

نیشانکارێن جهی ژی دحەیرانۆکێن کوردیدا جهەکێ مەزن تژی کریە، چونکی هەر بوویەرەکا ڕوویبدەت ل جهەکی ڕۆ ددەت، دبیت ئەڤ جهـ جهەکێ گرتی و بچویك و تایبەتی بیت، ئانکو ئەو جهـ یێ دەستنیشانکری بیت و چێدبیت جهێ بوویەران یێ ڤەکری و فراوان بت، بۆ نموونە دەما دبێژیت:

چ <u>کانیکا</u> ل پشتا بانی
من کولا بو، ببو <u>کانی</u>
تۆ بخۆ دزانی
ئەز و تۆ <u>لڤێرە</u> حەفس نابین
دێ رابە دەستێ تە بگرم برەڤینم
ببمە <u>حدودێ</u>، ئەلمانی (ئامێدی،٢٠١٠، ٧٢٨).

د ئەڤێ پارچە حەیرانۆکێدا کو چەندین نیشانکارێن جهی هاتینە وەکو (کانی، لڤێرە ، حدود،...هتد). کو مەرەم ژ کانیێ ئەوە، ڤەژاندنا ژیانەکا نوی یە و ڕێکەکە بۆ پاشەڕۆژەکا باشتر، بەلێ (لڤێرە) دەربرینێ ژ بۆ ڤەکرنا وان ئاستەنگ و ئاریشەیێن کەفتینە ڕێکا وان دا ژ بۆ گەهشتنا پێکئینانا ژیانەکا نویتر، بەلی نیشانکارێ (حدود) ب رامانا شکاندنا هندەك کارێن نەدروست یێن کو ژ بارێ مروڤی زێدەتر دهێن، لەوڕا گەلەك جاران پێخەمەت ئەوان نەخوشی و کارێن نەدروست یێن د کەڤنە د ڕیکا مروڤی دا، مروڤ نەچاردبیت لابدەت و خۆ ژ ئەڤێ دلتەنگیێ و نەخوشیێ ئازاد بکەتن. هەروەسا دپارچەکا دیدا حەیرانۆك نڤێس ئاماژە ب چەند جهەکێن دی دکەت، بۆ نموونە دەما دبێژیت:

چووم بالاڤێ، ل کانیا مالا

من بالاف کر، ل گەل هەڤالا

خوزی ئەز و تو بباینە

بویك و زاڤا، ل ئەڤان سالا (جحفر ١٩٨٩، ٣٢٢).

د ئەڤان مالکێن حەیرانۆکێدا نیشانکارێن جهی (کانیا مالا) هاتیە، جهەکە نێزیکی ئاخڤتنکەری کو ل سەر زارێ کچا کورد هاتییە گوتن. مەبەست پێ ئەوە کو کچ یا گەهشتیە ژی یێ خۆ یێ پێگەهشتی و دڤێت لدەمەکێ نێزیك شیبکەت و بگەهیتە ئەڤینداری خۆ یێ کو وێ دڤێت.

٤ـ نیشانکارێن جڤاکی:

ئەو نیشانکارن یێن جۆرێ پەیوەندیێ دناڤبەرا ئاخڤتنکەری و گوهداری دبوارێن فەرمی و نەفەرمیدا دیاردکەن. ئەڤ جۆرە نیشانکارە دهێنە بکارئینان دنڤیسیارێن فەرمیدا ل دویڤ پلە و پایەیا جهێ نڤیسیار بۆ دهێتە ئاراستەکرن، وەکو (بەرێز سەروکێ وەلاتی، بەرێز سەرۆکێ زانکۆیێ، پاشایێ هێژا، ڕێڤەبەرێ بەرێز هتد.....)(أحمد، ٢٠١٤، ١٧٥).

دبوارێن نەفەرمیدا هندەك جاران دهێنە بکارئینان جۆرێ پەیوەندیێ خزمایەتی د ناڤبەرا هەردوو لایاندا (ئاخڤتنکەری و گوهداری)دا دیاردکەن، وەکی بکارئینانا

ناڤێ بچویكرنێ دەمێ بانگ (گازی) كرنا كەسەكێ خۆشتڤی ل جهێ ناڤێ وی یان سلاڤكرنا دناڤبەرا دوو هەڤالان دا بو ئێكو دوو. نیشانكارێن جڤاكی دبنە دوو جۆر وەكو :

١- نازناڤ:

ئەو نیشانكارن ئەوێن ئاماژە ب هندەك نازناڤان د ناڤ جڤاكیدا دكەن، ئەوژی دبنە سێ جۆر:

أ- نازناڤێن جڤاكی: ئەو نیشانكارن ئەوێن پلە و پایەكا مەزن دناڤ جڤاكیدا هەین (فەرەج، ٢٠٠٠، ١٤١). هەلبەت ئەڤ جورە ب رێژەیەكا زۆر ژ نیشانكارێن جڤاكی ب گشتی و نازناڤان ب تایبەتی د مالكێن حەیرانۆكێن كوردیدا رەنگڤەدایە، وەكو (ریهـ سپی، ئاغا، پاشا، مەم و زین، لەیلاو مەجنون، خەج و سیامەند،...)، نموونە بۆ ئەڤی جوورە نیشانكاری دەما كچ دبێژیت:

كورکۆ دینۆ

تە بەژن دارێ عوودێ وەكی تیێ ڤێ خەنجەرێ

رەنگێ تە رۆنە مینا ئاڤكوكا كەوسەرێ

ئەزێ خوە ل گەل بەژنا بلند بدەم رەڤان

دێ چینە دەڤ ئاغاكێ پشتەدەرێ (ئامێدی، ٢٠١٠ ، ٣٧).

هەروەسا د پارچەكا دیدا كور دبێژیت:

كچێ دینێ وەرە دەرێ، وەرە دەرێ

دێ تە بەمە، لنك ئاغاكێ پشتەدەرێ

كراسێ سۆر فیستان زەرێ

تە ژ دەستێت، باب و براكێت تە بەمە دەرێ (جحفر ،١٩٨٩،١٣).

د مالكێن ئەڤان هەردوو پارچێن حەیرانۆكاندا نیشانكارێن جڤاكی (نازناڤ) بریتییە ژ (ئاغاكێ پشتەدەرێ)، كو كچ و كورێن كوردان دەربرینێ ژ ئەوان كێشە و گرفتان یێن ل هەمبەر شویكرن و ژن ئینانا ئەواندا دكەن، ئەوێن ل هەمبەر ئەڤینا ئەوان دراوەستن كو نەگەهنێ، هەلبەت ئەوی دەمی كچ و كور بێ هیڤی دبن كو

نەدەنە ئێکو دوو، لەورا داخواز ژ ئێکو دوو دکەن کو چارەسەرییا گەهشتنا ئەوان رەڤینە و ب چنە ل دەڤ ئاغایەکی، چونکی پترییا ئاغان هێڤێنێ گەهشتنا خۆزیێن ئەوانە ییێن نەگەهشتینە ئێك. ئانکو دکەڤندا هەتا نووکە ژی ئەڤ دیاردە ب شێوەیەکێ گشتی و تایبەتی ل گوندان یا هەی، هەر دەمێ کچ نەدا کورکی درەڤینیت و دبیتە د ناڤ مالا ئاغایەکیدا.

هەروەسا هندەك ناڤێن دیتر هەنە کو کورِ و کچ ئەڤینا خۆ پێ ناڤ دکەن، هەردەمێ مە گول ئەڤان ناڤان دبیت، کو سمبۆلەك و دەربڕینەکە ژ ئەڤینەکا د ژوار لدەڤ هەردووك ئەڤینداران. ئانکو دلێ مروڤی و نەفسا مروڤی گەلەك بەرەڤ ئەڤینداریێڤە و خوشتڤێڤە دچیت ، هەروەسا پێچەوانەی ڤێ چەندێ ئەڤینداریێ مروڤی ژی ئەڤ چەندە ل دەڤ هەیە، ڕێژا ئەڤینێ ئەوی دەمی دیاردبیت ل دویڤ پالدانا مروڤی ب گرێدانێ و مەندەهوشیێ نیزیك بوون و دویربوون و ئاستەنگان، هندی نێزیکبوون زێدەبیت و بگەهنە ئێك دێ ڤیان یا بەلاڤ و کێم بیت، هندی دویری و ئاستەنگ هەبن دێ ڤیان زێدەتر و شرینتربیت، بۆ مە دیاردبیت هندی ئەو چیرۆکێن ئەڤینیێ ئەوێن هەردوو ئەڤیندار گەهشتینە ئێك ڤیانەکا ئاساییە، و ئەو ئەڤیندارێن ژ ئێك دویر و نەگەهشتینە ئێك ئەڤینەکا مەزنتر یا ب دەستڤە ئینای و بووینە هێمایەك و سمبۆلەك دناڤ جڤاکێ مەدا. بۆ نموونە دەما کچ دبێژیت:

کورِۆ دینۆ...

ئەز ل سەربانی، تۆ ل سەربانی

تە دەرسوك سۆر و جەمەدانی

من تۆ چەند دڤێی، تۆ نزانی!!

بەلێ خوزی ئەز و تۆ بباینە،

لەیل و مەجریم، کەتباینە ڤی ئەسمانی (جحفر، ١٩٨٩، ٣٠).

د ئەڤی وێنەیدا نیشانکارێ جڤاکی پێکاتیە ژ (لەیل و مەجریم)ا، ئەڤ نیشانکارە ژی سمبۆل ئەڤینەکا دژوارە بۆ هەردووك ئەڤینداران، ب تایبەتی ئەو ئەڤیندارێن خەون و هیڤیا ب گەهشتنا ئێکو دوو ڤە دبینن، لەورا کچا ئەڤیندار هەمی دەمان هزر و خەیالا ئەوێ ل سەر ئەڤینداریێ ئەوێ بوویە، ب تنێ حەز و ئارەزۆیا

ئەویٚ ئەو کوڕ بوویە. هەلبەت ئەڤیٚ کچیٚ ڤیایە کو ئەڤینا ئەوان ژی وەکو چیرۆکەکا ناڤودەنگ و بەربەلاڤ ڕەنگڤەدابا، داکو هەر کەسەکی ڕاستیا ڤیانا ئەویٚ بۆ کوڕکی زانیبا چەندە و چەند حەژیٚ دکەت.

ب- نازناڤێن خزمایەتی: ئەڤ جۆرە ب ڕێژەکا بەرفرەهـ دناڤ مالکێن حەیرانۆکێن کوردیدا دهێتە دیتن، وەکو (خال، مەت، مام،...)، بۆ نموونە:

وەرە وەرە، کوریٚ مامیٚ
خەنجەر زیڤۆ، شولیٚ شامیٚ
خوزی بابیٚ من ئەز دابامیٚ
بیٚ بەختی کر لگەل دوتمامیٚ (جحفر، ١٩٨٩، ٢٨)

د ئەڤان مالکاندا دوو نیشانکارێن جڤاکی (خزمایەتی) وەکو (کوڕیٚ مامیٚ) ئانکو پسمام و (دوتمام) هاتینە، کو ئەڤ چەندەژی ل سەر زاریٚ کچا کوردە، کو ب ڕەنگەکیٚ جوان ئەڤینا خۆ بۆ پسمامیٚ خۆ دەربڕییە. هەروەسا د مالکەکا دیدا کچ ل کوڕمەتیٚ خۆ ئەڤیندار دبیت و دەما دبێژیت:

(سمائیل)یٚ حەیرانیٚ کوڕیٚ مەتیٚ
مەرگیٚ من گوری وی عاقلی وی مەعریفەتیٚ
(سمائیل)یٚ منیٚ مەتیٚ من دخازیتۆ
باب و برا من نادەتیٚ (ئامێدی،٢٠١٠ ، ٦١٣).

د ئەڤی وێنەیدا نیشانکاریٚ خزمایەتی (کوڕیٚ مەت)ێیە، کو کچ دەربڕینیٚ ژ ئەویٚ سەرنەگرتنا ئەڤینا خۆ بۆ کورمەتی یا باب و برا نەهێلایی بگەهیتیٚ دیاردکەت.

ت- نازناڤێن پیشە: کومەکا کار و پیشەیان د حەیرانۆکێن کوردیدا هەنە، چونکی پیشە ژ لایەکیڤە دبیتە جۆرەکیٚ دن ییٚ ناڤەرۆکا حەیرانۆکێن کوردی و ژ لایەکیٚ دیڤە پتر بۆ خوشییٚ و سڤککرنا کاریٚ ئەوان دهاتە گوتن، پیشە وەکو (جوتیار، شڤان، ماموستا، ...)، بۆ نموونە کچ دبێژیت:

هەریٚ شڤانۆ شڤانیٚ پەزی
ئاگرەکی هلکە دەستێت من تەزی

دابچینە كانیكا دانگێ مالا
دەڤێ خوە بهاڤێژە روویكێن قورمزی (خیاط، ٢٠٠٢، ٩٤).

نیشانكارێ جڤاكی د ئەڤان مالكاندا بریتییە ژ (شڤان)ی، ئەڤ پیشەیە بۆ ئەوی كەسێ دچیتە بەر پەزی (بزن و میهـ)ا دهێتە بكارئینان، ئەڤ نیشانكارە د جڤاكیدا ب رێژەكا بەرفرەهـ دهێنە دیتن، چونكی گرنگیدانا ئەوان ب ڤێ پیشێ و چەندین پیشێن دیتر ژ بۆ پێخەمەت دابینكرن و كەلوپەل و پێدڤیێن ژیانێ بووینە. هەروەسا د چەند مالكێن دیدا باس ل پیشەكا دی كرییە كو ئەوژی (جوتیار)ییە، دەما دبێژیت:

جوتیارۆ جوتیارێ ڤان هێسترا
جووتێ خوە، ل ڤێرێ گرێ نەدە
ئەردەك ب كەڤرە
قركا ڤی جوتیاری نادەمە
ب دەهـ پسماما، ب جووتێ برا (جحفر، ١٩٨٩، ١٦٦).

د ئەڤان مالكاندا نیشانكارێ پیشە پێكهاتییە ژ (جوتیار)ی، كو مەبەستا كچێ بۆ جوتیارێ بیانی بڕەنگەكێ راستەقینە دیاردبیت، وەكو یا دیار د كەڤندا خەلك ل گوندا بۆ كارێ جوتیاریێ دگەریا و جووت دكر، چونكی گەلەك ژ خەلكی گیانەوەرێ جووتی وەكو (گا، هێستر، ماهین، كەر، ...) نەبووینە، لەوڕا دەمێ كچ زیرەكی و جوانی و رەنج و پیشەیا ئەڤی جوتیارێ بیانی دبینیت، كچ پێ كاریگەر دبیت و حەز ژێ دكەت، هەتاكو حەز و ڤیانا ئەوێ بۆ ئەڤی جوتیاری پتر ژ یا پسمام و برا لێ دهیت، وەكو ئەوێ ئاماژە پێ كری.

٢- جهناڤ: ئەڤ جورێ نیشانكاران بۆ دوخێ (تاك، كۆ) د گەلەك مالكێن حەیرانۆكێن كوردیدا هاتینە، وەكو:

دوخێ تاك، بۆ نموونە:
..... ژ خێرا خودێ را
من زانیبا كا كیژ پیرەژنێ لمن كرینە نفرینە
داچمە سەر تەنیركێت سندیان و گولیان...(ئامێدی،٢٠١٠، ٨١)

د دیمەنێ ئەڤان مالکاندا جهناڤێ تاك (من) هاتییە بکارئینان.

دوخێ کو، بۆ نموونە:

......ئەم نەچاربووین، بوون هەڤالا

خەلك و عالەمێ گوتی:

ئەڤە چییە؟

مە گوت ئەم بووین مالا. (ئامێدی،٢٠١٠ ، ٩٠)

د ئەڤان مالکاندا نیشانکارێ "جهناڤێ کو" (ئەم، مە) هاتییە بکارئینان، کو دەربرینێ ژ کومەکێ دکەن.

هەرووەسان ئێك ژ جورێن دی یێن نیشانکارێن جڤاکی رێزگرتن و سڤکاتی پێکرنە، ئەڤ چەندەژی ب شێوەیەکێ بەربەلاڤ د ناڤ مالکێن حەیرانۆکێ دهێنە دیتن وەکو (حورمەت، خاتین، دایکێ، خالەت، خال، بێ زەحمەت، ریڤی، کورەمار، چاڤ پیس،...هتد) دەما دبێژیت:

حورمەت خویشکا (تاهری)

ژ ویڤە تێت، وەکو کورەماری

فتنا مەزن، وێ هەلکری

دێ چیتە جەهەنەمێ، ل ناڤ ئاگری (ئامێدی، ٢٠١٠، ٣٧٠)

نیشانکارێن جڤاکی یێن ژ بۆ رێزگرتنێ د ئەڤان مالکێن حەیرانۆکێ دا ژ (حورمەت، خویشك) پێکهاتینە. دیسان د نیڤە دێرا دووێ دا نیشانکارێ جڤاکی ژ بۆ سڤکاتی کرنێ ژ (کورەمار) پێکهاتیە، کو دەربڕینێ ژ وی کارێ نەباش دکەت، ئەڤجا ئەو کار چ ب گوتن یان ب کریار بیت.

ئانکو ئەم دشێین بێژین گەلەك جاران نیشانکارێن جڤاکی ب گشتی دبنە پەیامەك بۆ جڤاکی، داکو جڤاك برێکا ئەڤێ چەندێ بشێت وان هەمی کاروکریارێن ژیان خو برێکا ئەڤان نیشانکاران باشتر برێڤە ببیت. لەوڕا دبێژنێ نیشانکارێن جڤاکی بوارێن پراگماتیکینە. د حەیرانۆکاندا مەرەم پێ ئەوە، کو هەر نیشانکارەکێ د جڤاکیدا هەی ب گشتی دبیتە بنەمایەك بۆ ڤەهاندنا مالکێن حەرانۆکا کوردی.

٥ ـ نیشانکارێن دەقی:

دەق ب شێوەیەکێ گشتی ((...پێکهاتەکا زمانییە یان شێوێ ئاخڤتنێیە، کو بریتییە ژ زنجیرەکا ڕستێن د دویڤ ئێکدا هاتین، کو د ناڤ وان ڕستاندا هەڤگرتنەك و پێکڤەگرێدانەك هەیە، ئەو ڕستە ب ڕێکا فرێکەری بو وەرگری دهێتە ڤەگوهازتن و وەرگر وان ڕستا دەقاو دەق وەردگریت)) (عەلی، ٢٠١١ ، ٥٧). لەوڕا ئەڤ جورێ نیشانکاران ژی پارچێن گوتنێ یان دەقی پێکڤە گرێددەن. هندەك جاران ئەڤ نیشانکارە د ناڤ گوتنێدا ئاماژە ب دەرڤەی دەقی دکەن. ئەڤ نیشانکارێن ب ئەڤی جوری ڕادبن بریتینە ژ (هەڤالکارێ دەمی، جهی) و (ئامرازێ ئاماژێ) (دزەیی، ٢٠١١، ١٠٩). بۆ نموونە:

هایێ هایێ هایێ هایێ
حەیرانێ منۆ
حەیرانۆ ڤێ سحارێ
ژ کولێت ڤێ دنیایێ
ئەز دێ مرم
وەی لە منۆ
ئێشەکا لمن پەیدابووی
گاڤ ب گاڤێ
رۆژ ب رۆژێ
ب وێ ئێشێ خرابترم
هندی حەکیم و تەبیب و دختور و لوقمان
هاتن چ چارە لمن نەکرن
گازی بکەنە بەژنا بلند
دوو چاڤێت ڕەش و بەلەك
گاڤەکێ، بێهنەکێ ل هنداڤی سەرێ من بهێت و بچیت
ژ حەکیم و تەبیب دختور و لوقمانا چێتر بو
چێتربو ئەز ساکنم (ئامێدی،٢٠١٠ ، ٨٣- ٨٤) .

نیشانکارێن دەقی دڤان مالکاندا ژ هەڤالکارێ دەمی و جهی و ئامرازێ ئاماژێ پێکهاتینە، وەکو (گاڤ ب گاڤێ، ڕۆژ ب ڕۆژێ، گاڤەکێ، بێهنەکێ،....) هەڤالکارێن دەمینە، هەڤالکارێن جهی وەکو (هنداڤی سەرێ من) و ئامرازی ئاماژێ وەکو (ڤێ سحارێ، ڤێ دنیایێ) کو ئەڤە هەمی دەربڕینێ ژنیشانکارێن دەقی دکەن. هەروەسا د پارچەیەکا دیدا ئەڤ جورێ نیشانکاری ڕەنگڤەددەت دەما دبێژیت:

هایێ هایێ
حەیرانێ منۆ ئەزێ دبێژم
نەهاڤینە، نە پائیزە، نە بهارە
رحانا دبێت، کینێ بابێ من ریحانێ
چاردە ستینا یێ سیارە
بابێ تە خوڕتەکێ گەلەکێ زەنگینە،
گەلەکێ کوبارە، گەلەکێ مالدارە
ئەڤە سێ شەڤ و سێ رۆژە، رەش مالێت مە
ژ ڤی وارێ بهارێ، بارکرن،
دێ ب سەر وارێت دی دا چنە خارە
رحانا دبێت وەزێ نە دخەما مرنا خومە
خەما من ژ وێ خەمێ عێل و عەشیر و عوربانێ
مالا بابێ من بزڤڕنە سەر حال
ئەز دترسم (براهیمی) بکوژن وەی لە منو،
تەرمێ حەیرانی بکێشنە بەر ڤان دیوارا. (ئامێدی،٢٠١٠، ٨٧- ٨٨)

نیشانکارێن دەقی د ئەڤان مالکاندا بریتییە ژ (ئامرازێ ئاماژێ) کو ئاماژە ب دەم و جهەکی دکەن، وەکو (ئەڤە سێ شەڤ و سێ رۆژە، ڤی وارێ بهارێ، ڤان دیوارا)، کو ئەڤە هەمی ب نیشانکارێن دەقی دهێنە نیاسین، زێدەباری ئەڤێ چەندێ کو مالکێن ئەڤێ حەیرانۆکێ بگشتی ب نیشانکارێن دەقی دهێنە نیاسین.

ل دەمێ بکارئینانا ئەڤان جۆرە نیشانکارێن دەقی، دبیت تەمومژییەك بکەڤیتە دڕستێدا، ژبەر ئەڤێ چەندێ هندەك ژ ڤەکۆلەران ئەڤ جۆرە نیشانکارێن دەقی لادابنە.

ئەنجام:

پشتی ڤەکولین ب داوی هاتی گەهشتینە ئەڤان ئەنجامان :-

١- ب رێکا ئەڤان نیشانکاران دڤێت واتا هەر پەیڤەکێ یان ئاخڤتنەکێ یان دەستەواژەیەکێ ل دویڤ وی دەوروبەرێ هاتییە ب کارهێنان بهێتە دەست نیشانکرن. ئەڤجا چ دەوروبەرێ زمانی بیت یان نەزمانی بیت، چونکی هەر پەیڤەکا دناڤ زمانی و ژ دەرڤەی زمانیدا بهێتە گوتن، داکو ب رێکا ئەڤان نیشانکاران واتایەکا ڕاست و دروست ژ ئاخڤتنکەری بگەهیتە گوهداری.

٢- نیشانکار ئێك ژ گرنگترین بوارێن پراگماتیکا زمانییە و ئەگەرەکێ سەرەکییە ژ بۆ بەرفرەهبوون و کێم مەزاختنا زمانی، یانژی ب شێوەیەکێ دی بێژین کو ئەڤ بوارێ پراگماتیکێ زمانی زەنگین دکەت، ئانکو ئاخڤتنکەر ب هاریکاریا ئەڤان نیشانکاران دشێت ئاخڤتنا خۆ ب شێوەیەکێ ڕێکوپێك و کێم مەزاختن دروست بکەت. کەواتە نیشانکار بوشاهیەکێ دئاخڤتنێدا تژی دکەن و ئالاڤەکێ سەرەکینە د ئابووریکرنا زمانیدا.

٣- هەروەسا نیشانکاران ڕۆلەکێ سەرەکی و گرنگ د هەمی ئاستێن شلۆڤەکرنا زمانیدا هەیە، هەر ژ ئاستێ دەنگی بگرە، هەتاکو دگەهیتە ڕستێ و دەقی،...هتد، هەلبەت ب رێکا ئەڤان نیشانکاران ئەم د تێگەهشتنا واتایێ و سروشتێ زمانی دگەهین.

٤- نیشانکار ژ ئەوان مەبەستێن پراگماتیکا زمانینە، ئەوێن ب شێوەیەکێ بەرفرەهـ و بەربەلاڤ د مالکێن حەیرانۆکێن کوردیدا ب هەمی جور و شێوێن خوڤە، هاتینە گوتن.

٥- د مالکێن حەیرانۆکا کوردیدا جورێن نیشانکاران ب شێوەیەکێ گشتی و نیشانکارێن کەسی ب تایبەتی، وەکو (جهناڤێ سەربەخۆ) زێدەتر تێدا هاتینە، ئەڤ چەندەژی ڤەدگەریت بۆ زالبونا دیالوگێ دحەیرانۆکاندا، چونکی ئەڤیندار ب شێوێ دیالوگێ بەندێن (پارچێن) حەیرانۆکێ دهاڤێژنە بەرئێك و دەربڕینێ ژ ئەڤینا خۆ دکەن. کەواتە نیشانکارێن کەسی (جهناڤێن سەربەخۆ) شەنگستێ سەرەکینە ژ بۆ ئاڤاکرنا مالکێن حەیرانۆکا کوردی.

٦- ڕاستە بابەتێ سەرەکییێ حەیرانۆکان ئەڤینداربیە، بەلێ ب ڕێکا نیشانکاران، ئەڤێ ئەڤینداریێ گەلەك دیاردە دناڤ جڤاکێ کوردیدا بەرچاڤ کرینە، کو بووینە ئەگەرێ دروستبوونا گلە و گازندە و نەخوشییان دناڤ خێزاناندا.

لیستا ژێدەران:

ب زمانێ کوردی:

١. بادی، اسماعیل (٢٠٠١)، ژتورێ زار گوتنا کوردان - ڤەکولین ودەق، چاپخانا موکریانی، دهوك.

٢. جحفر، حجی (١٩٨٩)، ژ کەلەپورێ کوردی، پشکا ئیکێ، چاپخانا: روشنبیر و لاوان..

٣. جحفر، حجی (٢٠٠٧)، ژکەلەپورێ کوردی، پشکا دووێ، چاپخانا هاوار، دهوك.

٤. جەمیل، مسعود (٢٠٠٩)، ڕۆخسارێ حەیرانۆکا کوردی" دەڤەرا بەهدینان" ، گوڤارا پەیڤ، ژ ٤٩، ئێکەتیا نڤێسەرێن کورد- دهوك.

٥. خیاط ، عبد العزیز(٢٠٠٢)، حەیرانۆك، چاپا ئێکێ، چاپخانا: وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

٦. دزەیی: عبدالواحید موشیر (٢٠١١)، زانستی پراگماتیك، چاپخانەی پاك - هەولێر.

٧. زەرۆ، ئەحمەد عبدالله (١٩٨٧)، سترانا لیریکی (حەیرانۆك)، مطبعة الزمان، بغداد.

٨. عەلی، شێرزاد سەبری (٢٠١١)، واتا دناڤبەرا سیمانتیك و پراگماتیکی، چاپا ئێکێ، دەزگەهێ سپیرێز، دهوك..

٩. عەلی، شێرزاد سەبری (٢٠١٤)، پراگماتیك، چاپخانا حاجی هاشم- هەولێر.

١٠. فەرەج، هوگر محمود (٢٠٠٠)، پراگماتیك و واتای نیشانەکان، کولیژی زمانی زانکۆی سلێمانی، ناما دکتورایێ.

١١. قادر، رەمەزان حەجی (٢٠٠٦)، جهـ د رومانا کوردی یا دەڤەرا بەهدینان دا، چاپا ئێکی، چاپخانا هەوار، دهوك.

١٢. قاسم، هدی عبدالقادر (٢٠١٥)، سیمانتیك و پراگماتیکا ئیدیۆمان دزمانێ کوردیدا، ناما دکتورایێ، سکۆلا ئادابێ - فاکۆلتیا زانستێن مروڤایەتی، زانکۆیا دهوك .

١٣. مزوری، عبدالرحمن (١٩٨٤)، حەیرانوکێد کوردی و رومانسێد ئەسپانی، گوڤارا بەیان، ژ (١٠٠).

١٤. نبی، جوتیار اسماعیل (٢٠١٣)، (ناڤەروکا حەیرانۆکا کوردی) ڤەکولینەکا وەسفی - شلوڤەکار)ییە، ناما ماستەرێ ، زانکویا دهوك، سکولا ئادابێ، پشکا زمانێ کوردی.

١٥. ئامێدی، رێكيش (٢٠١٠)، حەيرانۆكێت كوردی، چاپا ئێكێ، چاپخانا خانی، دهوك.
ب زمانێ عەرەبی:
١٦. أحمد، عطية سليمان (٢٠١٤)، الاشهار القرآني والمعنى العرفانى في ضوء النثرية العرفانية المزج المفهومي والتداوليه لسورة يوسف نموذجا الأكادميه الحديثة للكتاب الجامعي، مصر، القاهرة، ط ١.
١٧. بن واكته، صليحه (٢٠١٥-٢٠١٦)، الابعاد التداولية للاشاريات في سورة البقرة، رسالة ماجستير، جامعة محمد خيضر-بسكره، كلية الاداب واللغات-الجزائر.
١٨. ختام، جواد (٢٠١٦)، التداولية، أصولها و اتجاهاتها، دار كنوز المعرفة للنشر والتوزيع، عمان، الأردن، ط ١.
١٩. الزناد، الأزهر (١٩٩٣)، نسيج النص، بحث في ما يكون به الملفوض نص ا ، المركز الثقافي العربي، بيروت، لبنان، ط ١.
٢٠. لهويمل، باديس (٢٠١٤)، مظاهر التداولية، في مفتاح العلوم للسكاكي (ت ٦٢٦ هـ)، عالم الكتب الحديث، إربد، الأردن، ط ١ .
٢١. ملحعين و بن عمار، الهام وفاء (٢٠١٦- ٢٠١٧)، المشيرات المقامية لنماذج من ديوان اللهب المقدس لمفدى زكريا، رسالة ماجستير، جامعة العربي بن مهيدي. ام البواقي -الجزائر.
٢٢. نحلة، محمود أحمد (٢٠٠٢)، آفاق جديدة في البحث اللغوي المعاصر، دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية، مصر،).

الخلاصة

الإشارات التداولية اللغوية في الحيرانوك الكوردي: منطقة بادينان نموذجا

هذا الموضوع يعد بحثا في مستوى التداولية وتطبيق ذلك على أبيات الحيرانوك الكوردي. تعد الإشارات التداولية اللغوية واحدة من الأعمدة المهمة في مجال التداولية، لأنها تعطي أهمية كبيرة بتحليل الحديث اليومي (الكلام اليومي المتداول)، بغية وصول هذا الكلام من المتكلم الى المتلقي بشكل أوضح. الإشارة المقصودة هي التداولية اللغوية، والمذكورة بشكل واسع ومنتشرة في أبيات الحيرانوك الكوردي بكل أشكالها وانواعها. لذلك فقد جاءت في أبيات الحيرانوك الكوردي أنواع الإشارات بشكل عام والأكثر الإشارات الشخصية على وجه الخصوص، مثل (الضمير المنفصل)، وهذا يعود الى هيمنة الحوار في الحيرانوك، لأن العاشق يقوم بتنظيم أبيات (مقطوعات) الحيرانوك بهيئة الحوار ويعبر بها عن حبه.

Abstract

The paper is entitled “Deixis in Kurdish Folk Songs ‘Hayranok: Taking Badini Area as an Example”. It is a pragmatic investigation applied to Kurdish folk songs commonly known as ‘Hayranok in Kurdish. Deixis are important pillars in language study and pragmatics because of their important role in helping understanding everyday speech; they make the speech clearer and more comprehensible from the speaker to the listener. Deixis is an area of pragmatics and is widely used in Hayranoksin their various types. Therefore, in Kurdish folk songs, types of deixis in general and personal deixis like pronouns, in particular are more widely used. This is related to the fact that the Hayranok songs are recited in the form of dialogue as the lovers in Hayranok, express their love for each other in the form of dialogue .

هەندێ لایەنی ئەفسانەیی
لە شیعرەكانی (لەتیف هەڵمەت)دا

د. مەكنون محەمەد تاهیر میقداد
بەشی زمانی كوردی/ كۆلێژی پەروەردە/
ئاكرێ - زانكۆ دهوك

م.ی.تەلعەت محەمەد عەزیز
بەشی زمانی كوردی/ كۆلێژی پەروەردە/
ئاكرێ - زانكۆ دهوك

پێشەكی

ئەم لێكۆڵینەوەیە بەناونیشانی (هەندێ لایەنی ئەفسانەیی لە شیعرەكانی (لەتیف هەڵمەت) دا)، ئەفسانە وەك بەشێكی گرنگی فۆلكلۆر، شاعیران سوودیان لێ وەرگرتووە بۆ دەوڵەمەندكردنی بەرهەمەكانیان و بۆ ئەوەی مانایەكی قووڵتر و فراوانتر بەشیعرەكانیان ببەخشێت، بە تایبەتیش شاعیرانی دوای ساڵانی حەفتاكان پەنای زۆریان دەبردە بەر بەكارهێنانی ئەفسانە، كە لێرەدا هەوڵمانداوە بە ڕێبازێكی شیكاری لایەنی ئەفسانەیی لە شیعرەكانی شاعیردا شیبكەینەوە و ئەفسانە و بەشەكانی و ڕەگەزەكانی لە شیعرەكانی شاعیر دەستنیشان بكەین، كە بوونەتە هەوێنێكی گرنگی شیعرەكانی.

پەیكەری ئەم لێكۆڵینەوەیە لە دوو بەش پێكدێت:

بەشی یەكەم: لەم بەشەدا ئەم بابەتانە باسكراوە (ئەفسانە وەك تێڕوانینێكی تیۆری، چەمكی ئەفسانە، پێناسەی ئەفسانە، ئەفسانە لە ئەدەبی كوردیدا، ئەفسانە لە شیعری هاوچەرخی كوردیدا).

بەشی دووەم: لەم بەشەدا لایەنی پراكتیكی بابەتەكەیە، كە لێرەدا ئەم بابەتانە باسكراوە (ڕەنگدانەوەی ئەفسانە لە شیعری لەتیف هەڵمەتدا، كەسایەتی ئەفسانەیی، گیانەوەری ئەفسانەیی، كەرەستەی ئەفسانەیی، كاری ئەفسانەیی).

لە كۆتاییدا گەیشتینە ئەو ئەنجامانەی كە شاعیر لە شیعرەكانیدا توانیویەتی بەشێوەیەكی سەركەوتووانە مامەڵە لەگەڵ ئەفسانە و ڕەگەزەكانی ئەفسانە بكات، بیانخاتە ناو چوارچێوەی شیعرەكانی و ڕەهەند و جوانییەكی تر بە شیعرەكانی ببەخشێت و سوود لە كلتوور و ئەدەبی فۆلكلۆر وەربگرێت و تێكەڵ بە ئەدەبی هاوچەرخ بكات.

پوختە

ئەفسانە لە شیعرەکانی لەتیف هەڵمەتدا

ئەدەبیاتی هیچ نەتەوەیەك ناتوانێت گەشە بکات، ئەگەر سوود لە کلتووری نەتەوەکەی خۆی وەرنەگرێت، کلتوور و ئەدەبی فۆلکلۆری نەتەوەییمان سامانێکی بەنرخ و دەوڵەمەندن، بۆیە دەبێت بیانپارێزین و بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە مامەڵەیان لەگەڵ بکەین، بۆیە دیاردەی گەڕانەوەی شاعیران لە قۆناغی کلاسیکەوە تا هاوچەرخ بۆ باوەشی کەلەپوور و فۆلکلۆری نەتەوەی خۆیان، هەمیشە بە ئامانجی داهێنانی تازە و هاوچەرخە لە شیعرەکانیاندا.

کوردیش هەروەکو میللەتانی تر خاوەنی سامانێکی فراوانی کلتوور و ئەدەبی فۆلکلۆری خۆیەتی، کە ئەوانیش ڕەنگدانەوەی ژیان و گوزەرانی میللەتی کوردیان پێوە دیارە، لە نێو بەشەکانی فۆلکلۆریش ئەفسانە یەکێکە لەو بەشە گرنگانەی کە شاعیران هەمیشە پەنای دەبەنە بەر بۆ تێکهەڵکێشکردنی لەگەڵ شیعرەکانیان و بۆ ئەوەی بتوانن لەم ڕێگەیەوە شێوازێکی تر بە شیعرەکانیان ببەخشن و سەرنجی خوێنەر بەلای خۆیانەوە ڕابکێشن، لە ڕێگەی بەکارهێنانی ئەفسانە و ڕەگەز و ڕەمزە ئەفسانەییەکان، مەبەستە شاراوەکانی خۆیان دەربڕن، شاعیر توانیویەتی بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش مامەڵە لەگەڵ لایەنە ئەفسانەییەکان بکات و سوود لەو ڕەگەز و ڕەمزە ئەفسانەییانە وەربگرێت وا مامەڵەی لەگەڵ کردوون، کە سەرنجی خوێنەر بەلای خۆیدا ڕابکێشێت، لە ڕێگەی ئەمەوە پەیام و هزرەکانی خۆی دەرببڕێت و ستاتیکایەك بە شیعرەکانی ببەخشێت و تێکەڵاوییەك لەنێوان ئەدەبی هاوچەرخ و ئەدەبی فۆلکلۆر دروست بکات، لەنێو ئەمانەشدا چەندین کەسایەتی ئەفسانەیی و گیانەوەری ئەفسانەیی و کردەوەی ئەفسانەیی لە شیعرەکانیدا بەکارهێناوە.

بەشی یەکەم
ئەفسانە و تێڕوانینێکی تیۆری

1-1چەمکی ئەفسانە:

سەبارەت بە زاراوەی ئەفسانە و لێکدانەوەکانی ئەم زاراوەیە، پسپۆران و لێکۆرەوانی ئەم بوارە کە هەریەك بەپێی زمانەکەی خۆی زاراوەیەکی بۆ داناوە، هەندێك پێیان وایە کە وشەی ئەفسانە بەواتای (چیرۆك و بەسەرهاتی پڕوپووچ))(موکریانی، ١٩٩٩،٣٣)، هەروەها لە زمانی گریکی زاراوەی(mythos)ی بۆ بەکاردێت (ابراهیم، ١٩٧٩، ٩)، هەروەها لە زمانی ئینگلیزیدا (زاراوەی(lengend) بۆ ئەفسانە بەگشتی و زاراوەی (myth) بۆ ئەفسانەی تایبەت بە خواوەندەکان بەکار دەهێنن)(حسن (أ) ، ٢٠٠٢، ١٦)، واتە لێرەدا جیاوازی کراوە لە بەکارهێنانی زاراوەکانی ئەفسانە، کە بۆ ئەفسانە بەگشتی زاراوەیەك و بۆ ئەو ئەفسانانەی تایبەت بە خواوەندەکان زاراوەیەکی تر بەکارهاتووە، هەروەها هەندێك پێیان وایە کە ((وشەی ئەفسانە لەزمانی یۆنانیدا لە وشەی (میثۆس)ەوە هاتووە، کە واتای چیرۆك و گێڕانەوەی بەخشیوە و لە زاری خوداوەند و پاڵەوانەکانەوە وەرگیراوە))(ئەنوەر، ٢٠٠٥، ٦)، کە بەواتای ڕووداوی یەك لە دوای یەك یاخود چیرۆکی پڕوپووچ و یان چیرۆکە لاساییکەرەوەکانی خواوەندەکان و قارەمانە ناودارەکان دەکاتەوە، هەروەها لەمەوە وشەی (میثۆلۆژیا) وەرگیراوە کە بە واتای زانستی لێکۆڵینەوەی ئەفسانە دێت، ئەم وشەیە بەو ئەفسانانە دەگوترێ کە پەیوەندییان لەگەڵ خواوەندەکاندا هەیە، زیاتر وەسفی ئەوان دەکەن (سجادی، ١٣٩٥، ١٢٠)، هەروەها لە زمانی عەرەبیدا وشەی (السطرة) بۆ بەکاردێت، هەندێکی تر لە زمانی عەرەبیدا وشەی ((الأسطرة)) بەو قسە سەرسوڕهێنەرانە گوتراوە کە بەجۆرێك لە ڕازانەوە و ڕێکخستنی پێوە دیارە، هەروەها زاراوەی ئەفسانە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە کە بەرچاو دەکەوێ و لەهەموو شوێنەکانیش لەسەر زاراوەی بێ باوەڕانەوە. دەگێڕێتەوە کە ویستوویانە بەخەڵکی ڕابگەیێنن کە قورئان ئەفسانەیە و ناکرێت ئێوە وا تێبگەن کە ناوەڕۆك و بابەتەکانی ڕاست و دروستن وەك : لە ئایەتی قورئانی پیرۆزدا هاتووە: ((و أذا تتلی علیهم آیاتنا

قال اساطير الأولين)) (القرآن الكريم، ٥٦٤)، یان لە ئایەتێکی تردا هاتووە ((قد سمعنا لو نشاء لقلنا مثل هذا إن هذا إلا أساطير الأولين))(القرآن الكريم، ١٨٠)، سەبارەت بە زمانی کوردی ئەم وشەیە لێکدانەوەی جیاواز بەخۆوە دەگرێت بەوەی کە بەسەرهات و چیرۆکە ناڕاستەکان دەگرێتەوە ((وشەی ئەفسانە لە زمانی کوردیدا لە یەکێك لە ماناکانیاندا بە واتای مێژوویێکی دوور و خەیاڵی و چیرۆك و سەربوردەیەکی ناڕاست دانراوە))(خۆشناو، ٢٠١٣، ١٦)، واتە لێرەدا ئەفسانە بەواتای چیرۆکە کۆن و مێژوویی و خەیاڵییەکانی نێو فۆلکلۆری کوردی .

کەواتە زاراوەی ئەفسانە زاراوەیەکی جیهانی و گشتییە کە لەناو کۆمەڵگای کۆنی مرۆڤایەتییەوە سەرچاوەی گرتووە و بڵاوبۆتەوە، ئەمەش لە ئەنجامی ئەوە هاتۆتە کایەوە کە مرۆڤەکان هەریەکەو لەکۆمەڵگای خۆیدا بەهۆی ڕووداو و دیاردەکانەوە سەرچاوەی بۆ ئەم بەشەی ئەدەب دەدۆزیەوە، کەواتە ئەفسانە لێکدانەوە و بیرکردنەوە و توانای زانستی مرۆڤە بۆ ژیان لە سەردەمانی کۆنەوە.

1-2 پێناسەی ئەفسانە :

سەبارەت بە پێناسەکردن و دیاریکرنی پێناسەیەکی گونجاو بۆ ئەفسانە، ئەوا هێشتا قسە و باسی زۆری لەسەرە، تاکو ئێستاش لێکۆڵەران و پسپۆرانی ئەم بوارە نەگەیشتوونەتە ڕایەکی یەکگرتوو لەسەر ئەو بابەتەی، کە ئێمە پێی دەڵێین (ئەفسانە)، واتە چ پێناسەیەکی سنووردار بۆ ئەفسانە نییە ئەمەش لەوەوە سەرچاوەی وەرگرتووە کە هەر شارەزایەك و پسپۆڕێك سەرەتای دروست بوونی ئەفسانە بۆ شتێکی جیاواز لەوەی تر دەگێڕێتەوە. هەر یەکە و لەلایەك تەمەشای دەکات و چەند تێبینییەك دیاری دەکات و ڕوونی دەکاتەوە .

لێرەدا ئاماژە بەهەندێك لەو پێناسانە دەکەین کە بۆ ئەفسانە خراونەتە ڕوو: ((ئەفسانە ئەو ڕووداوانە باس دەکات، کە لە سەردەمێکی زۆرکۆندا ڕوویان داوە، ئەو دیاردەیە کەونیە لەتوانا بەدەرەکان شیدەکاتەوە، هەروەها هۆی پەیدابوونی ڕووداو و دیاردەکان ڕوون دەکاتەوە و دیاریدەکات))(الملاح و خليل، ١٩٨٨،١٠)، لێرەدا بەپێی ئەم پێناسەیە لە کۆندا خەڵکی سادە و ساکار چاویان بەهەر دیاردەیەکی سروشتی

کەوتبێ، ئەگەر بەزیرەکی و توانای بیر و هۆشی خۆیان نەیانتوانیبێت لێکدانەوەی بۆ بکەن، ئەوا لە ڕێگای ئەفسانەوە هەڵیان داوە لێکدانەوەی بۆ بکەن و لێی بگەن.

هەروەها بە بۆچوونی (جیراله لا رستون) ئەفسانە چیرۆکێکە کە لە توانا و هێزی مرۆڤی ئاسایی نییە وەك دەڵێ: ((ئەفسانە چیرۆکێکە یان کۆمەڵە چیرۆکێکە، یان ئەو بابەت و ڕووداوانەن کە لە خوداوەندەکان یاخود لە هێزێکی نادیارەوە کە زۆر باس کرابێ، لە نێوان خەڵکدا یاخود لە نێوان تیرە و هۆز و کۆمەڵگادا بەمەبەستی تاقیکردنەوە، ((ئەفسانە)) تەفسیری بوونەوەر و مرۆڤ و گەشەی کرداری لە ناوچوون و بابەت و بەسەرهاتی ناودارەکان و قارەمانان دەکات))(قیس،١٩٨١، ١٠)، واتە لێرەدا ئەوە دیاردەکات کە ئەفسانە گێڕانەوەی چیرۆکێك یان بەسەرهاتێکە کە زیاتر لەتوانای خوداوەند و هێزە نادیارەکانە نەك مرۆڤی ئاسایی، زیاتر لەچوارچێوەی ڕووداو و کردەوەکانی ئەوان دەکات و لەسەر زمانی ئەوان دەگێڕرێتەوە.

هەروەها لە پێناسەیەکی تردا کە دیفید بدنی دەڵێ: ((ئەفسانە دیاردەیەکی ژیانی گەردوونییە، کە بە کۆمەڵێك پاڵنەر دروست دەبێت، بۆ هەموو توانا ئەقڵییەکان درێژ دەبێتەوە))(عبدالله، ٢٠١٤، ٥٦)، واتە لێرەدا ئەوە دیار دەخات کە ئەفسانە وەك دیاردەیەك لە جیهاندا، لە ئەنجامی کەڵەکەبوونی ئەو لێکدانەوانە دروست دەبێت کە بەدرێژایی ڕۆژگار لە هزر و ئەقلی مرۆڤەکان کەلەکەبووە و دواتر بەم شێوە خەیاڵییە داڕێژراوە، لە پێناسەیەکی تردا د. مەولود ئیبراهیم دەڵێ: ((ئەفسانە ئینسکلۆپیدیایەکی کۆن و دەوڵەمەند و پڕنهێنیی هەموو مرۆڤایەتییە، هەموو هۆز، نەتەوە، ئاینێکی کۆن و تازە لە دروستکردن و دەوڵەمەندکردنیدا هاوبەشن))(حسن(ب)، ٢٠٢٠، ٦٣)، واتە لێرەدا ئەفسانە وەك تۆمارکارێکی کۆنی مرۆڤایەتی سەیرکراوە و کە سەرجەمی مرۆڤایەتی تێیدا بەشدارن لە نووسینەوەی.

هەروەها لە پێناسەیەکی تردا د. عزالدین مستەفا دەڵێ: ((دەتوانین لە کونجی ئەفسانەوە بڕوانینە ئەفسانە، ئەتوانین بە جۆرێکی هۆشیاری کۆمەڵایەتی دابنێین، هەروەك بە هەوڵدانێکی سەرەتایی مرۆڤ ئەزانرێ بۆ ئەوەی لە جیهان بگات و جیهان بناسێت))(ڕەسووڵ، ١٩٧٩، ١٥)، واتە لێرەدا ئەفسانە وەك یەکەم هەوڵی مرۆڤایەتییە بۆ ئەوەی لە جیهان و نهێنییەکانی بگات و بیناسێت.

کەواتە لە کۆتاییدا دەتوانین بڵێین ئەفسانە توانا و هێز و زانستی مرۆڤایەتییە لە سەردەمانی کۆندا بۆ ئەوەی بتوانێت لەو پرسیارانە بگات کە بەنهێنی لە هزری ماوەتەوە و وەڵام نەدراوەتەوە، بۆ ئەوەی لە ڕێگەی وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە، لە ڕووداو و دیاردەکانی گەردوون و ژیان بگات.

1-3 ئەفسانە و ئەدەبی کوردی:

سەبارەت بە مێژووی ئەفسانە، هەروەکو پێشتر ئاماژەمان پێکرد، کە سەردەمەکانی ئەفسانە بەتەواوی دیار نییە وەکو مێژووی جێگیرە سەرەتاکەی نازانین کە ئەفسانە گشتییەکە کەی پەیدابووە، چونکە ((مێژوویا سەرهەڵدانا ئەفسانێ یا گرێدایە ب هەبوونا ڕەگەزێ مرۆڤایەتیێ ڤە، لێ دبیت ژ بیر نەکەین کو هەر میللەتێکی ئەفسانا خویا تایبەت هەیە)) (عبدالرحمن، ٢٠١٨، ٥٨)، سەبارەت بە نەتەوەی کوردیش مێژوویەکی کۆنی هەیە، بەم هۆیەشەوە ئەدەبەکەی بۆ سەردەمانێکی کۆن دەگەڕێتەوە، سەبارەت بە ئەفسانەی کوردیش، ئەوە یەکەم جار ئەمە ئەدەبە لە ئەدەبی سەرزارییەوە دەست پێدەکات، بەتایبەتیش لە تێکستە فۆلکلۆرییەکاندا ڕەنگی داوەتەوە، وەکو بەسەرهات و هەقایەت ، کە پریەتی لە بەسەرهاتی دێوی ڕەش و دێوی سپی،....... هتد.

ئەفسانە وەك بە شێکی گرنگی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی ڕیشەیەکی یەکجار کۆنی هەیە لەم بارەیەوە دکتۆر (داوود سەللوم) دەڵێ: ((ئەدەبی حیکایەتی گیانداران بۆ یەکەم جار لای مرۆڤی شارستانی و دۆڵی میزۆپۆتامیا بەدیارکەوت)) (حسن(أ) ،٢٠٢٠، ١٤٠)، واتە لێرەدا باس لەو ئەدەبە دەکات کە لەسەر زمانی گیانداران دەگێڕدرێتەوە، کە ئەمەش بەشێکی گرنگی ئەدەبی سەر زاری یان فۆلکلۆرە، بەو پێیەش بێت ئەفسانە بەشێکی گرنگی فۆلکلۆرە، کەواتە ئەم دووانە بەیەکەوە هاوبەش بوونە لە سەرهەڵدان، سەبارەت بە پاڵەوانی ئەفسانەی کوردی ئەوا ((لە ئەفسانەی کوردی قارەمانی سەرکەوتوو هەمیشە لە ئادەمیزادە، زۆرتریش لە هەژار و ڕەنج کێشە)) (ڕەسووڵ، ١٩٧٩، ١٩)، واتە ئەفسانەی کوردی هەمیشە ئادەمیزاد ڕۆڵی سەرەکی تێدا بینیوە. هەروەها لە ئەفسانەی کوردی چەندین وێنە و ڕەمزی جۆراوجۆر

بەکاردەهێندرێت، کە یەکێك لەو ڕەمزانە ڕەمزی مارە، کە وەك ڕەمزێکی خراپەکار لە نێو ئەفسانەی کوردیدا بەکارهاتووە ((وێنەی مار لە ئەفسانەی کوردیدا وێنەیەکی تری هێزی خراپە، زانایانی میتۆلۆژیا، ئەمە ئەبەستن بە باوەڕی کۆنی ئاینییەوە، وا دیارە ئەم وێنە خراپەی مار لە ئەفسانەی کوردیدا، هەر ئەو وێنە کۆنەیە، کە لە ئەفسانەی کۆنی یۆنانی دەربارەی ئەو مارەی ئەگێڕێتەوە کە (ئەهریمەن – یا ئیبلیس)ی بردە بەهەشتەوە تا ئادەم هەڵخەڵەتێنێ))(ڕەسووڵ، ١٩٧٩، ١٨-١٩)، واتە ڕەمزی مار لە ئەفسانەی کوردیدا هاوشێوەی ئەفسانەی یۆنانی، هەمیشە وەك هێزێکی خراپ و هەڵخەڵەتێنەر ڕۆڵی بینیوە و بەشێوەیەکی فراوان لە نێو ئەفسانەکاندا ڕەنگی داوەتەوە، هەروەها یەکێك لە خاڵە جیاوازەکانی ئەفسانەی کوردی لەگەڵ ئەفسانەی نەتەوەکانی تر ئەوەیە.

بەم هۆیەوە ئەفسانەی کوردی بەم هەموو قۆناغە تێپەڕی تا گەیشتە ئەوەی کە شاعیرانی کلاسیکی کوردیش زۆر سوودی لێ وەرگرن و بیکەنە هەوێنی بەشێك لە شیعرەکانیان، بە هۆی ئەوەی کە لەکۆندا لە کۆڕ و کۆبوونەوە و حوجرەکاندا ئەو حیکایەتانەی کە دەگێڕدرانەوە پڕبوون لە ئەفسانە و شتی خەیاڵی، بەم هۆیەشەوە تا ئێستاش شاعیران سوودی لێ وەردەگرن و بەکاری دەهێنن، بەڵام بەشێوەیەکی سەردەمییانە.

1-4 ئەفسانە و شیعری هاوچەرخی کوردی:

ئەگەر ئێمە سەیری قۆناغەکانی شیعری کوردی بکەین، دەبینین کە ئەدەبی فۆلکلۆر بەشێوەیەکی بەرفراوان لە نێویدا ڕەنگی داوەتەوە، لە نێو بەشەکانی فۆلکلۆریش ئەفسانە وەك بەشێکی گرنگ بە نێو شیعری کوردیدا بڵاوبۆتەوە، بەڵام لە نێو قۆناغەکانیش جیاوازە ((هەرچەندە ئەم بەکارهێنانەی ئەفسانە لە شیعری کوردیدا لە سەردەمی مەلای جزیری و حاجی قادری کۆییەوە گیانێکی نوێی تێگەڕابوو بەڵام تا بەرپابوونی جەنگی دووەمی جیهانی ١٩٣٩- ١٩٤٥ ئەو برەوەی نەکەوتە سەرئەو جۆرە دەورەی نەدی))(شارەزا، ٢٠٠٥، ٢٥)، واتە لێرەدا شێواز و بەکارهێنانی ئەفسانە لە قۆناغی کلاسیکدا بەشێوازێکی فراوان نەبووە، لە قۆناغی نوێدا ئەم هونەرە بە

شێوازێکی تر و فراوانتر مامەڵەی لەگەڵ کرا بە تایبەتی لەسەر دەستی شاعیر (گۆران)، دواتر لەنێو قۆناغەکانیش شیعری هاوچەرخی کوردی مامەڵەیەکی فراوانی لەگەڵ ئەم بەشەی فۆلکلۆر کردووە، بەو پێیەی کە (بەکارهێنانی ئەفسانە لە شیعری کوردیدا دیاردەیەکی نوێیە بەم جۆرەی کە لە شیعری دوای حەفتاکانەوە دەبینرێت))) (سەعدون، ٢٠١٠، ٢٧٣)، واتە بەکارهێنانی ئەفسانە لە قۆناغەکانی تری شیعری کوردی هەبووە، بەڵام لەم قۆناغەدا شێوازێکی جیاواز و تازەتر بووە، کە باسی ئەفسانە دەکرێت، مرۆڤ خەیاڵی بۆ شتی سەیر و سەمەرە و دوور لە واقیع و ڕاستی دەچێت.

بەڵام کە دێینە سەر ئەدەبی هاوچەرخی هەر نەتەوەیەك ئەوا هزرمان بۆپێشکەوتن و قۆناغێکی جیاواز و نوێ دەچێت و وێنەیەکی جیاوازتر دەکەوێتە بەرچاومان، لەم سەردەمە نوێیە و پڕاوپڕلە پێشکەوتنە، مرۆڤ ئەگەر خۆی ماندوو نەکات هەست بە گۆڕانکاری ناکات، بەڵام مرۆڤی ماندوو هەست بە گۆڕان دەکات و بچووکترین گۆڕانی بەرەو پێشکەوتن تەزوویەکی فێنك بە دڵی مرۆڤی پێشکەوتنخواز دەبەخشێت.

لە ئەدەبی کوردیدا شاعیران و نووسەران شانازی بە فۆلکلۆر و کلتوور و پاشماوەکانی مرۆڤی کوردی دەکەن و لە بەرزترین پلەی پێشکەوتندا داستان و ئازایەتی و و ئەفسانەکانی کوردیان لەبیر نەچۆتەوە، ئەوەش ئەوە نەبێت هەر لە بەر سۆز و خۆشەویستی بێت بۆ نەتەوەکەی ، بەڵکو بەنیازی سوود وەرگرتن لە کەرەستە و ئەفسانەکان و تێکەڵکردنیان بە ژیانی واقیعی ئەمڕۆ، ((ئەو کردارەی بەکارهێنانی ئەفسانەی میللەتان لە شیعری کوردیدا لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی دەستی دراوەتێ و چەند شاعیرێکی نوێخواز لە چەند هۆنراوەیەکیاندا بەکاریان هێناوە، بەڵام بەکارهێنانەکەیان لە سنووری لێکچواندن و یاخود ململانێی نێوان هێزە دژبەیەکەکانی ئەفسانە دەرنەچووە))(شارەزا، ١٩٩٢، ٦٢)، واتە شاعیرانی نوێخوازمان لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانییەوە بەشێوەیەکی سەرەتایی مامەڵەیان لەگەڵ بەکارهێنانی ئەفسانە کردووە لە چوارچێوەی هونەری لێکچواندن.

بەم هۆیەشەوە شاعیرانی کوردیش توانیویانە وەك شاعیرانی نەتەوەکانی تر لە ئەدەبی فۆلکلۆری خۆیان دانەبڕێن و سوود لە بەشەکانی ئەم ئەدەبە وەربگرن و

بیکەن بەهەوێنی بەرهەمەکانیان، کە بتوانن بەشێوەیەکی هونەریی جوان تێکهەڵکێشی بەرهەمەکانیان بکەن، بەم هۆیەشەوە چەندین ڕەمز و نیشانەیان بەکار هێناوە وەك (ئەژدیها، دێو، ورچ، پەری ......) ئەم شاعیرانە نەك تەنها ئەفسانەی کوردییان بەکارهێناوە لە شیعرەکانی خۆیاندا، بەڵکو هاتوون ئەفسانەی یۆنانی و ڕۆمانی، وەك ((کیوبید، شینریف، ئەپۆلۆ، ڤینوس، گلگامێش، سیزیف، پرۆمیسۆس، ..... هتد)) لەشیعرەکاندا ڕەنگی داوەتەوە، بەڵام نەك بە هەمان شێوە و بۆ هەمان مەبەست بەڵکو تەنها سوودیان لە کەرەستە و ڕووداوەکانی ئەفسانە وەردەگرت و لە ئەفسانەیەکی تازەیان دادەڕشتەوە.

بەشی دووەم

2-1 ڕەنگدانەوەی ئەفسانە لە شیعرەکانی لەتیف هەڵمەتدا:

لەتیف هەڵمەت، یەکێکە لە شاعیرە هاوچەرخەکانی نێو ئەدەبیاتی کوردی، کە ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە هێنانە کایەوەی قۆناغێکی نوێی شیعری کوردی، ئەم شاعیرە چەندین تەکنیك و شێوازی جیاوازی لە شیعرەکانیدا بەکارهێناوە، چ لە ڕووی زمانەوە یان لە ڕووی هزرەوە یان لەڕووی کێش و سەرواوە یان لەڕووی جوانکارییەوە، یەکێك لەو لایەنانەی کە شاعیر گرنگی پێداوە و لە شیعرەکانیدا بە ئاشکرا هەستی پێدەکرێت، بەکارهێنان و ڕەنگدانەوەی فۆلکلۆر بەگشتی و ئەفسانە بەتایبەتی لە شیعرەکانیدا، ئێمە لەم بەشەی لێکۆڵینەوەکەماندا توانا و بەهرەی شاعیر لە چۆنیەتی سوود وەرگرتن و ئاوێتەکردنی ڕەگەزەکانی ئەفسانە لە شیعرەکانیدا دەستنیشان دەکەین و شیکردنەوەی بۆ دەکەین، کە شاعیر سوودی لە زۆر بەرهەم و لایەنی ئەفسانەیی وەرگرتووە، کە ئەمەش توانا و بەهرەی شاعیر نیشان دەدات لە سوود وەرگرتن لە بەرهەمە ئەفسانەییەکانی نەتەوەکەی خۆی و ئەفسانە جیهانییەکان.

2-1-1 کەسایەتی ئەفسانەیی:

أ- خدری زیندە:

یەکێکی تر لەو کەسایەتییە ئەفسانەییانەی کە لە شیعرەکانی لەتیف هەڵمەتدا ڕەنگی داوەتەوە (خدری زیندە)یە، ئەمە بەشێوەی جیاواز جیاواز باسکراوە، کە هەندێك بە پێغەمبەر و هەندێك بە پیاوچاك و هەندێکی تر بە فریشتە ناوی دەبەن، (د. مەولود ئیبراهیم) بەم شێوەیە وەسفی دەکات کە ((زۆری لەسەر شێوەی پیرەمێردی ڕیش سپی و نوورانی خۆی بەخەڵك نیشان دەدات، خێرخواز و چاکەکار و ڕێپیشاندەری عاشق و پاڵەوانانە و لە هانای لێقەوماوان دێ، جاری واش هەیە لە شێوەی بەستەزمان و تەیر و توار خۆی دەنوێنێ و یارمەتی خەڵك دەدا))(حسن (ب)،٢٠٢٠، ٤٧) کە ئەمەش هەمیشە وەکو کەسایەتییەکی چاکەکار و یارمەتیدەر دەرکەوتووە و بەهانای خەڵکەوە چووە.

لەتیف هەڵمەتی شاعیریش سوودی لەمە وەرگرتووە بۆ نموونە لە شیعری (ئەو ڕۆژەی کە هالی ئەکێشێ) دا دەڵێ:

هەتاکو کەی چاوەڕێن کات لەدوای کات
خدری زندە یاریمان دەدات
سەدە و چەرخی.. موعجیزات
بڕایەوە.. بڕایەوە.. کۆتایی نەهات (دیوانی لەتیف هەڵمەت، ٢٠١٤، ٧٧)

لێرەدا شاعیر وەسفی خدری زیندە دەکات، کە وەك ڕەخنەیەك لە خەڵك بەوەی پێیان دەڵێت ئێوە تاکەی چاوەڕێی خدری زیندە دەکەن ڕزگارتان بکات، خۆتان هەوڵبدەن و کارێك بکەن، شاعیر وێنەی خدری زیندەی بەکارهێناوە کە لە چیرۆکە ئەفسانەییە کوردییەکاندا هەمیشە لەشێوەی مرۆڤێکی پیری بەتەمەنی ڕیش سپی دەست نەرمدا دەردەکەوێت، کە ڕەمزێکە بۆ نەمری و هێزی چاکە و یارمەتیدانی هەژاران بەتایبەتی ڕێبوارەکان.

ب- گلگامێش و ئەنکیدۆ:

یەکێکی ترن لەو دوو کەسایەتییە ئەفسانەییانەی کە لەنێو بەرهەمی شاعیراندا زۆرجار بەکاردەهێندرێن، ئەم دوو کەسایەتییە هەمیشە وەك دوو هاوڕێ لە نێو ئەفسانە و داستان و بەرهەمە ئەدەبییەکان ناویان دەهێنرێت، هەر وەکو لە وەسفی ئەم دووانەدا هاتووە ((گلگامێش پاشای شاری وەرکایە و پاشایەکی ستەمکارو خوێنڕێژە، سێ بەشی جەستەی خوداوەندە و بەشێکی جەستەشی مرۆڤە و یەکجار بەهێز و بەتوانایە و خەڵکی لەبەر زوڵم و زۆرداریيەکەی پەنا دەبەنە بەر خوداوەندان بۆ ئەوەی تۆڵە لە گلگامێش بکەنەوە و خوداوەندانیش (ئەنکیدۆ) ی بۆ دەنێرن، کە پیاوێکی بەهێز و کێوییە و لەگەڵ ئاژەڵ و دڕندەکان نان و ئاو دەخوات و دەخواتەوە، دوای ماوەیەك ئەم دووە پێکەوە دەبنە هاوڕێ و گلگامێش سیفاتی دەگۆڕێت و دەبێتە کەسێکی چاکەکارو لە پاشان دەستدەکەن بە چەند گەشتێکی ترسناك و بڕیاردەدەن، کە بچن بۆ کوشتنی (خەمبابا، یا هەمبابا) ی پاسەوانی دارستانی پیرۆز و دەچن دەیکوژن)(حوسێن ، مەولود، ٢٠١٨، ٢٣٦) واتە ئەم دووانە سەرەتا دوژمنی یەکتربوونە و بەدوای کوشتنی یەکتر گەڕاون، دواتر بوونەتە هاوڕێی یەکتر و بەدوای کوشتنی یەکێکی تر بەناوی (خەمبابا) گەڕاون و دەیکوژن. شاعیر لە شیعرەکانی سوودی لەم بەسەرهاتە ئەفسانەییە وەرگرتووە و تێکهەڵکێشی شیعرەکانی کردووە، هەروەکو شاعیر لە شیعری (کۆمیدیای تراژیدیای دەنگ و گیرفان) دا دەڵێ:

گلگامێش و ئەنکیدۆ درۆیان کرد

خەمبابایان نەکوشتووە

ئەی ئەوە نییە خەمبابا

لە هەموو شەقامەکانی سەدەکاندا

بە پێوە میز دەکات ! (دیوانی لەتیف هەڵمەت، ٢٠١٤، ١٠٥٢)

لەم شیعرەی سەرەوە ئەگەر سەیر بکەین دەبینین کە شاعیر باس لە هەردوو کەسایەتی (گلگامێش و ئەنکیدۆ) دەکات کە وەکو دوو هاوڕێ بەشداربوونە لە کوشتنی خومبابا، کە شاعیر ئاماژە بەوە دەکات کە خومبابا نەکوژراوە، لێرەدا وەکو ڕەمزێك ناوی خومبابای بەکارهێناوە، کە مەبەستی خراپەکاران و دەسەڵاتدارانە.

پ- سیزیف:

یەکێکی تر لەو کەسایەتییە ئەفسانەییانەی کە لە شیعری لەتیف هەڵمەتدا ڕەنگی داوەتەوە، (سیزیف)ە، کە ((یەکێکە لەو ئەفسانانەی کە زۆر بە فراوانی لەلایەن شاعیرانی هاوچەرخەوە بەکارهێنراوە))(حەمەد، ٢٠١٢، ٢١٩)، لەتیف هەڵمەتی شاعیر لە شیعری (کۆتر و هەڵامەت) دا دەڵێ:

سیزیف
تاشە بەردەکەی تووڕداوە
خەمێکی داوە بەکۆڵیدا
لەوانەیە عاشق بووبێ! (دیوانی لەتیف هەڵمەت، ٢٠١٤، ١١١٥)

لێرەدا دەبینین کە شاعیر سیزیفی وەکو ڕەمزێك بۆ هەوڵدان، بەوەی کە سیزیف وەکو سزایەك هەمیشە بەردەکەی لە خوارەوەی چیایەکە دەبردە سەرەوەی چیایەکە و دەگەیشتە لوتکەی چیایەکە دووبارە بەردەکە بەردەبۆوە و دووبارە دەیبردە سەرەوەی چیایەکە، بەمەش بەردەوام بوو لە هەوڵدان، شاعیر لێرەدا بەردەکەی گۆڕیوە و بەوەش لە سزایەکی بێزارکەرەوە کردوویەتی بە باری خۆشەویستی و گەشبینی.

ت- پرۆمیسۆس:

ئەمەش یەکێکە لەو کەسایەتییە ئەفسانەییانەی کە شاعیر تێکەڵ بە بەرهەمەکانی خۆی کردووە و بۆتە بەشێك لە هەوێنی شیعرەکانی، ((پرۆمیسۆس پارچەیەك لە خۆر یان ڕووناکی لە خوداوەندەکان دەدزێ و بۆ ئەوەی گەرمی و ڕووناکی بدات بە مرۆڤ، بۆ ئەوەی سوودی لێ وەرگرێت بۆ خۆ گەرمکردنەوە و خواردن ئامادەکردن، کە ئەمەش لە خەم و خۆشەویستی مرۆڤ بووە))(عبدالحسين، ٢٠١٢، ص٦٦-٦٨)، واتە پرۆمیسۆس یەکێك بووە لەو خوداوەندانەی کە لەپێناو مرۆڤەوە تووشی سزا و دارکاری بووە، شاعیر سوودی لەو کێشە و ململانێیە بینیوە لە نێو شیعرەکانی بەکاری هێناوە.

بۆ نموونە لە شیعری (کۆتر و هەڵامەت) دا لە دوو شوێندا ئاماژەی پێدەکات و دەڵێ:

نەپرۆمیسۆس
ئاگری لە خوداوەندە ئەفسانەییەکان
دەدزی
نەقەڵەم شیعری دەبوو
.
.
پرۆمیسۆس
ئاگرەکەی کوژاندۆتەوە
تفەنگێکی بەدەستەوەیە
لەوانەیە جەنگی شەشەم بەرپا بکات...!

(دیوانی لەتیف هەڵمەت، ٢٠١٤، ١١١٠-١١١٥)

واتە لێرەدا پرۆمسیۆس وەکو خواوەندێك ئاگری دزیوە و بۆ ئەوەی مرۆڤی پێ دروست بکات و مرۆڤ سوود لەم ئاگرە وەربگرێت، دواتر ئاماژە بەوە دەکات کە پرۆمیسۆس ئاگرەکەی کوژاندۆتەوە، لەجیاتی ئەمە تفەنگێکی بەدەستەوەیە، کە لێرەدا وەکو ڕەمزێکی ئەفسانەیی بۆ کەسێکی تر بەکارهاتووە.

ج-فریشتە:

سەیری شیعرەکانی شاعیر بکەین دەبینین بە جۆرێك لەدایکبوونی خۆی بۆمان دەگێڕێتەوە، کە لەناو ئاو و هەوایەکی کوردەواریدا ئەفسانەیەکی تازەی خوڵقاندووە لە چوارچێوەی هۆنراوەیەکی سەرکەوتوودا دەریدەبڕی، کە تاقیکردنەوەیەکی بەهێزی ئەنجامداوە، بۆ نموونە لە شیعری (یەکەم خۆشەویستی) دا دەڵێ:

هێشتا چلەم نەچووبوو
نەمدەزانی لە بێشکەدام
یا لە زیندان......

نەمدەزانی دایکم ناشرینە یان جوان...
هیچی ترم نەدەزانی
هەر گریان...
خەوم بینی فریشتەیەك
سپی وەکو شەستەباران
چاو سەوز وەکو دارستان
هێدی ... هێدی
هاتە خوارەوە لە ئاسمان
جومگەی سینگمی یەکە یەکە
لێك ترازان...
ئەڤینی ئەم: چەم و دۆڵ و
شاخ و داخەی
لەدڵما چان...
ئیستا دڵم
هیچی تری تیادا نییە
هەر کوردستان و کوردستان... (دیوانی لەتیف هەڵمەت، ٢٠١٤، ٢٦١)

لێرەدا دەبینین شاعیر ئەفسانەیەکی بۆخۆی دروستکردووە و کات و زەمەنەکەی گۆڕیوە، لە سەردەمی شاعیریەتی دەگەڕێتەوە پێش ئەوەی چلەی بچێت و لەناو بێشکە لە خەونێکی ئەفسانەیی بەرهەم دێنێ و هەموو ڕووداوەکانیش لە خەون ڕوودەدەن و هیچ ڕێگرییەك بۆی دروست نابێت لە خۆشەویستی بۆ کوردستان، چونکە دەست چێنی فریشتەیەکی خودایە و هەموو شێوە و ڕووکارەکانی لە خاکی کوردستانەوە وەرگرتووە فریشتەکان (سپی)یە وەکو شەستە بارانی بەهار و (چاو سەوز) وەکو سەوزایی دارستانەکانی کوردستان.

2-1-2 گیانەوەری ئەفسانەیی :

أ- سیمرخ (العنقاء):

سیمرخ باڵندەیەکی ئەفسانەییە، ئەو باڵندەیە لە ئەفسانەی عەرەبیدا بەناوی (عەنقا) ناسراوە، ئەم گیانداره لە لەشیدا زۆر گەورەیە، لەبارەی ئەم ئاژەڵەوە قەزوینی دەڵێت: ((ئەو گەورەترین باڵندەیە لە ڕووی لەشییەوە، ئەم باڵندەیە لەڕووی لەشەوە دەتوانێت فیلەکی زۆر گەورە ڕاوبکات و بخوات)) (مزوری، ١٩٩٧، ٢٠)، لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت) دا ئەم باڵندەیە بەکارهاتووە .

بۆ نموونە لە شیعری (پەیکەرێکی تر) دا دەڵێ:

به منالّی که پەڵکە زێڕینەی ساماڵ
ئاسۆی دەگرت وەك ڕەوە پەپوولەی خەیاڵ
حەزم دەکرد وەك مەل بدەم لە شەقەی باڵ
بڕۆم بڕۆم وەها هەڵفڕم بۆ بەرز
هیچ سیمرخێ نەمهێنێتەوە بۆ سەر ئەرز (دیوانی لەتیف هەڵمەت،٢٠١٤، ١٠٥)

ئەم باڵندەیە لە ئەفسانە کوردییەکاندا پاڵەوانی لە بنی دونیاوە دێنێتە سەر دونیاوە، لێرەدا دەبینین شاعیر ئاماژەی بە باڵندەی سیمرخ کردووە، وەك باڵندەیەکی گەورە و بەهێز بەشێوەیەك شاعیر خۆی وا نیشان دەدات کە دەیەوێت بۆ شوێنێکی وا بفڕێت تەنانەت سیمرخیش بەو هەموو هێزەیەوە نەتوانێت بیهێنێتەوە.

یان لە شیعری (گەشت) دا دەڵێ:

بۆ هەڵبەستێك دەگەڕێم وەك سیمرخێ
گشت سنوورەکان ببڕێ
بۆ وڵاتە دوورەکەی خۆم هەڵم بگرێ
ئەگەر مردم ... لە وڵاتی غەریبیدا ئەگەر مردم
سای گۆڕەکەم هەڵدەنەوە (دیوانی لەتیف هەڵمەت،٢٠١٤، ١٤٧-١٤٨)

لێرەدا شاعیر ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە باڵندەی سیمرخ دەتوانێت بە هۆی هێز و تواناکەی و بەهێزی لاشەکەی سنووری هەموو وڵاتێك ببڕێ.

یان لە شیعری (ملحق خاص للقراء العرب) دا دەڵێ:

دەبم بە سیمرخێك و
نیشتیمانەکەم بە دەنووك هەڵدەگرم و
لە نێوان زەوی و ئاسماندا
جێگایەکی بۆ دەدۆزمەوە.. (دیوانی لەتیف هەڵمەت،٢٠١٤، ١١١٨)

لێرەدا شاعیر بەشێوەیەك ئاماژە بەم باڵندەیە دەکات کە توانای هەیە بەدەنووك وڵاتێك هەڵگرێت و بیگوازێتەوە، کەواتە باڵندەی سیمرخ یەکێکە لەو باڵندە ئەفسانەییانەی کە شاعیر لە نێو شیعرەکانیدا بەکاری هێناوە بۆ دروستکردنی وێنەی هونەری جوان و تایبەت بەخۆی.

ب- دێو:

گیانەوەرێکی ئەفسانەییە لە نێو ئەفسانەی میللەتەکانی ڕۆژهەڵاتدا وەکو گیانەوەرێکی زۆر گەورە دەناسرێت، کە ((لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی دی و لە نەتەوەیەکەوە بۆ نەتەوەیەکی دی و لە ئەفسانەیەکەوە بۆ ئەفسانەیەکی دی شێوەی دێو دەگۆڕێ))(حسن (ب)، ٢٠٢٠، ٢٠٠)، لە شیعرەکانی لەتیف هەڵمەتدا ئەم گیاندارە ئەفسانەییە وەکو ئاژەڵێکی دڕندە و مەترسیدار بەکارهاتووە کە خەڵك لەترسی خۆیان حەشارداوە.

بۆ نموونە لە شیعری (ئەو هۆنراوانەی کە تەواو دەبێ و تەواو نابێ) دا دەڵێت: :

کە مناڵ بووم هەر نیوە شەوێك
لە دەرگاکەمانیان بدایە... دەموت:
_ دایە گیان مەیکەرەوە .. دێوێ درنجێ هاتووە
من بدزێ....
ئێستا لە چەرخێکدا کە هەموو شەقامەکانی
شانەی زاوزێی دێو و درنجن..
دڵم وەکو کێوێکی ئاسنین
بە کۆڵمدا داوە و

لە دەرگای دڵی ئەو کچە جوانانە دەدەم
کە دەمناسن و نامناسن..
کچێك نییە.... لەم شارە شووشەیەدا
لە دڵی خۆیدا بمشارێتەوە و
لە قامچی و گورزی ئاگرینی تەنیایی بمپارێزێ
کچێك نییە... پرچەکەی بۆ پەڕەسێلکەی
شیعرە تازەکانم
بکاتە هێلانە...
هەرکچێك نییە
هەرنەبێ پرچەکەییم بۆ بکاتە سێدارە...
نەو کچێك نییە هەر گوێم لێ بگرێ..
ئەمە دێوو درنج نییە کە لەدەرگای بەردی
دڵەکانتان دەدا ... ئەی نازدارەکان...
شاعیرە ...شاعیر..... ! (دیوانی لەتیف هەڵمەت، ٢٠١٤، ٢٨٢-٢٨٣)

لێرەدا شاعیر باس لە ((دێو و درنج)) دەکات، هەروەك دەزانین لە چیرۆکە ئەفسانەییەکەدا وێنەی دێو و درنج هەیە کە بەمانای شەڕخواز دێت بەشەوان لە ئەشکەوتەکان دەسووڕێت و دەست لە پیاوی غەریب و ڕێبوار دەوەشێنێ، بەڵام لەتیف هەڵمەتی شاعیر هاتووە ئەم ڕەمزانەی لە شیعرێکی ناسکدا بەکاری هێناوە کە ئەم دێوو درنجانە لە شەقامەکان دەسووڕێنەوە و ئەم شەقامانە بوونەتە شوێنی زاوزێ و لەدایکبوونی ئەوان، ئەوان لێرەدا لە دەرگای ماڵان دەدەن، شاعیر دێوو درنجی وەکو ڕەمزێك بەکارهێناوە کە مەبەستی خۆیەتی و کە لە دەرگای هەریەکێك دەدات دەرگای لێ ناکاتەوە و تەنانەت دڵەکانیان ئەوەندە ڕەقە کە وەکو بەرد ئاماژەی پێکردووە ، بەڵام لە کۆتایی کە خۆی لە دەرگای ماڵی کچێك دەدا پێی دەڵێ من دێو و درنج نیم من شاعیرم.

هەروەها لە شیعری (دوو جۆری مەرگ) دا دەڵێ:

کە دێوی مەرگیش ڕاتان دەکێشێ
بەدڕك و داڵدا بەرەو گۆڕستان
کەپڕێك لە ئاسن
چواردەوری گڵکۆی تاریکتان دەگرێ (دیوانی لەتیف هەڵمەت،٢٠١٤، ٥٩٦)

لێرەدا شاعیر باسی دێوی مەرگ و مردن دەکات، کە وەك ئەژدیهایەکی مەترسیدار و لەناکاو هێرش دەکات و مەرگی ئێمە بۆ خۆی دەبات، کە بە هەرچی دڕك و داڵەوە هەمووی لەگەڵ خۆی ڕاپێچ دەکات و دەبات، دوای ئەمە لەوێ دواتر گڵکۆیەکی ئاسنمان بۆ دروست دەکەن و جێمان دەهێڵن.

ج- ئەژدیها.:

یەکێك لەو گیانەوەرە ئەفسانەییانەیە کە لە نێو بەشێکی زۆری شیعری شاعیران ڕەنگی داوەتەوە، ئەم گیانەوەرە ئەفسانەییە لە نێو بەشێکی زۆری ئەفسانەی میللەتەکان ڕەنگی داوەتەوە، ((مارەکێ مەزنە ئاگر ژ دەڤی دچیت و دەنگەکێ مەزن بەردەت، زێرەڤانیێ ژ پرا دکەت، و جهێ ژیارا وی دناڤ دەریایان و شکەفتێن تاریکدا و دناڤ عەوراندا دژیت، ژبەر ڤێ یەکێ دناڤ بیروباوەرێن گەلەك مللەتێن جیهانێدا خەلك رادبیت ب دانا قوربانییان بو وی ب مەرەما رازیکرنا وی ژ خو کر پتریا جاران ژی ئەو قوربانی کچەکا گەلەك جان بوو))(عبدالرحمن، ٢٠١٨، ٢٧٠)، واتە لێرەدا وەکو گیاندارێکی گەورە و مەترسیدار وەسفی کراوە کە لە شوێنە مەترسیدارەکاندا دەژیت، هەروەها د. مەولود دەڵێ: ((وەکو عەزیا وایە، سێ یان حەوت سەری هەیە، زۆر گەورە و گران و بەسامە، جاری وا هەیە پاڵەوان چەند سەری دەپەڕێنێت، کەچی دواجار پاڵەوان قووت دەدات بە شیرەوە))(حسن(ب)، ٢٠٢٠، ٦٤).

هەروەها دیسان هەڵمەتی شاعیر سوودێکی زۆری لە چیرۆکە ئەفسانەییەکان وەرگرتووە و کردوونی بە هەوێنی لەدایکبوونی شیعرەکانی زۆربەی ئەم چیرۆکە ئەفسانەیین و لەسەر زاری خەڵك گێڕاونەتەوە بەنموونە: لە هۆنراوەیەکیدا دەڵێ:

ڕۆژگاری زۆر زوو
ئەڵێن شارێك بوو
ئەژدیهایەکی حەوت سەر بەردەرگای
کانی گرتبوو
شاری پروکار
گشت ڕۆژێ کچی جوانی دەرخواردی
ئەژدیها دەدا
بۆ یەك نەختێ ئاو
خەڵك تینووی شار
بوون بە یەك شمشێر
ئەژدیهای حەوت سەر شەق و پەق کرا
شار بووژایەوە (دیوانی لەتیف هەڵمەت، ١٩٨٣، ٤٦)

لێرەدا دەبینی لەتیف هەڵمەتی شاعیر باسی ئەو چیرۆکە ئەفسانەیەمان بۆ دەکات، کە کاتی خۆی لە شەوانی زستاندا داپیرەکانمان بۆیان دەگێڕاینەوە بەڵام مەبەستی لەتیف هەڵمەت لە هێنانەوەی ئەم چیرۆکە و کردنی بە شیعرێکی جوان، ئەوەیە کە هەرچەندی زۆردارەکان وەك ئەژدیهایەکی حەوت سەر بن بەڵام ئەگەر هێز و بازووی میللەت یەك بگرن ئەوا کۆشکی زۆردارەکان دەڕووخێنێت و هیچ هێزێك نییە لەبەر ئیرادەی گەل خۆی رابگرێت.

2-1-3 کاری ئەفسانەیی:

یەکێکی تر لەو لایەنانەی کە لەنێو بەرهەمی شاعیران و دەقە ئەدەبییەکان دەبیندرێت، کار و کردەوەی ئەفسانەییە، کە ئەمە شاعیران زیاتر بۆ بەرزکردنەوەی لایەنی هونەری دەقەکان بەکاری دەهێنن، ئەم کار و کردەوانەش ((تەنیا لە نێو دەقە ئەفسانەییەکان هەن، لە ژیاندا ڕوویان نەداوە و نەبینراون، بە شێوە ئەفسانەییەکان)) (مەولود، حسن، ٢٠١١، ٢٠٢)، لەتیف هەڵمەت یەکێکە لەو شاعیرانەی کە چەندین شێوەی لە کار و کردەوەی ئەفسانەیی لە نێو شیعرەکانیدا بەکارهێناوە.

هەروەها سەبارەت بە گفتوگۆی ئەفسانەیی بێگومان ئێمە خەریکی نیشانەکان ((ڕەمزەکان)) و ئەفسانە لەشیعری شاعیرەکانمان ، ئەبێ ئاماژە بەو (تەکنیکە) گفتوگۆیە بکەین کە شاعیرەکانمان لە هۆنراوەکانیان بەرهەمی دەهێنێ لە ئەفسانەدا، بەڵام گفتوگۆیە بکەین کە شاعیرەکانمان لە هۆنراوەکانیان بەرهەمی دەهێنن لە ئەفسانەدا، بەڵام گفتوگۆی لای لەتیف هەڵمەت جیاوازی هەیە لەگەڵ گفتوگۆی شانۆیی یان چیرۆکی، کە دێتە سەر وێنەیەکی شیعری دەیەوێ ورووژاندنێکی تری شیعری گفتوگۆی بەکار بهێنێ بۆ سەرنج راکێشانی بۆ لای شیعرەکەی، ئەم ئیشەیان کە وات لێ دەکات بەڵگە و نیشانەیەکی تر بدا بە شیعرەکەی ، ئەفسانەیەکی نوێ دەخولقێنی لەنێوان گفتوگۆی داربەڕووێك دەکا کە نیشانەی خۆڕاگرییە کە چۆن بانگی پەڵەهەورێ دەکا کە بەسەریا ببارێنی و تێنوویەتی بشکێنێ.

بۆ نموونە لە شیعری (ڕەگ)دا دەڵێ:

دار بەڕوویێکی تینوو بانگی پەڵە هەورێکی کرد
- ئەی پەڵە هەورە دوورەکە..... بشکێنە تینوێتی وێڵم..
-ئەی دارەکە وەرە بۆ لام خۆت بدەرە بەر شەستە بارانی وێڵم ..
وەرە بۆ لام لێم مەترسە ... خۆمن نە پاچم نە بێڵم...
-ئەی هەورەکە تۆ دووریت و ئاخر منیش
خۆ ئەگەر چی بشمکوژێ
تینووێتی تاڵ و لێڵم....
لەم خاکەدا ڕەگم هەیە وجێ ناهێڵم.. (دیوانی لەتیف هەڵمەت، ٢٠١٤، ٩٢)

لێرەدا شاعیر لە ڕێگەی گفتوگۆیەکەوە کە لە نێوان داربەڕوو و پەڵەهەور، دیمەنێکی جوان و کارێکی ئەفسانەیی پیشانمان دەدات، بەوەی کە شاعیر داوا لە پەڵە هەورە دوورەکە دەکات، کە تێنوویەتی بشکێنێ، لە دواییدا بەسەری دەبارێت، بارانەکە بارانێکی وێڵە و بەئارەزووی شاعیر باریوە، یاخود بەزۆر باریوە هەروەها شاعیر تێنوویە، دارەکەش کە ڕەمزی ڕەگ و داکوتان و خۆڕاگرتن و ژیانە، ئەویش تێنوویەتی، یاخود لە هۆنراوەیەکی تردا بەناونیشانی (لووتکەی هەڵگورد) دا باسی

پەڵە هەورێ دەکات کە چۆن ڕێی ون کردووە و بەدیلیان گرت و لە دوورترین بیابان قەفەسێکی شووشە بەندیان بۆ دروستکرد کە چەند شەوان..........

هەرچەندەی هەڕەشەیان لێی کرد و نەترسا، هەور یاخی بوو لەمردن وادیارە هەور دڵداری لەگەڵ کچێك دەکات بەناوی (هەڵگورد)، پاسەوانەکان دوای دەکەون، بەڵام هەور ناوەستێت و هەر دەڕوا تا دەگاتە لوتکەی هەڵگورد، کە شاعیر دەڵێت:

شەوێ هەموو پاسەوان و حەس حەسەکان نوستبوون
هەور تازە جێی دارکاری لەشی ببوو گۆشتەوزوون........
شووشە بەنی پرووقان و شوورەی پۆڵای سمی و ڕۆیی......
پاسەوانەکان دوای کەوتن... بۆ کوێ دەڕۆی!..
ئەی هەورەکە.... مەڕۆ... مەڕۆ
پەڕ و باڵی خۆت مەخەرە ناو ئاگر و دەروونی خۆت
مەخەرە ژێر زەبری چەقۆ
وەرە دواوە.... لە هەر کولێ بەقامچی ئێمەت
لەسەر پشتە و کۆتی ئێمەت لە ملدایە
ناکرێتەوە لە ئەستۆت..
هەور وتی: بەمناڵی ئەو کەژانەم پشکنیوە و
لە گوندێکی ئەو کوێستانە کچێك هەیە
چاوەڕێیە من لەگوڵی ئەو کێوانە
ملوانکەیەك بۆ گەردنی بچنم
ئەوەتانێ بۆ نابینن دڵدارەکەم لە دوورەوە
دەست دەکاتە گەردەنم! ..
بۆ نابینن پرچی دەکا بەجۆلانێ و بانگم دەکا!..
پاسەوانێك هەر دوای کەوت هەوریش دەڕۆیشت
دەیپشکنی ئەم چەم و ئەو گرد..
بە دۆڵ و نشێودا دەفڕی و بۆنی دار و بەردی دەکرد..

پاسەوانی شەکەت پرسی: ئەی هەورەکە بۆ کوێ دەڕۆی
من قاچم مرد ..؟
هەور قاقا پێی پێکەنی وتی : وەرە ماڵەکەمت
پێشاندەم لەسەر هەڵگورد ....! (دیوانی لەتیف هەڵمەت، ٢٠١٤، ٩٥)

دەبینین شاعیر چیرۆکێکی ئەفسانەی لە بەدیلگرتنی پەڵە هەورێکمان پێشان دەدا دوای ئەم هەموو کۆتە و زنجیرە پەڵە هەور دەڕوا. گفتوگۆیەکی ئەفسانەیی بەوەی هەور بەدیل دەگیرێ وە یاخود پاسەوان لەگەڵ هەور قسەدەکات، هەور دڵداری لەگەڵ کچێك دەکات و ماڵی هەیە، مرۆڤ دەتوانێ ئەوەندە بەدوای هەوردا رابکات وادیارە هەورەکە گوێی پێ نەداوە، لێرەدا شاعیر سوودی لەم جۆرە کارانە وەرگرتووە، کە لە ئەفسانەدا هەیە و بۆ ئەفسانەکانی نێو شیعرەکانی ئەمەی بەکارهێناوە.

2-1-4 ژمارەی ئەفسانەیی

أ- ژمارە حەفت :

ژمارە حەوت وەکو ژمارەیەکی دیاری نێو بواری ئەدەبیات زۆر مامەڵەی لەگەڵ دەکرێت، کە مامەڵەکردنەکانیش جیاوازن لەوەی وەکو ژمارەیەکی ماتماتیکی کاری لەگەڵ بکرێت، ئەم ژمارەیە لە بیرو باوەڕ و ئاینەکان مامەڵەی جیاوازی لەگەڵ کراوە بەهۆی ئەو ڕەمزانەی کە بەکارهاتووە ((مێژوویەکا کۆنی لە عەقیدەی میللەتاندا داگیرکردووە))(ڕەسووڵ، ١٩٩٧، ٦)، واتە ئەم ژمارەیە پانتاییەکی فراوانی لە ئاینەکان و عەقیدەی میللەتان داگیرکردووە و ئەم بەکارهێنانەش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانێکی زۆر کۆن، هەروەها ئەم ژمارەیە لە قورئانی پیرۆزیش بە چەندین شێوە و ئاماژەی جیاواز بەکارهاتووە وەکو لە سورەتی (یوسف) خودای گەورە دەفەرموێت: (وقَال الْمَلِكُ إِنِّی أَرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وسَبْعَ سُنبُلاتٍ خُضرٍ وأُخَرَ يابِسَاتٍ))(قرآن الكريم، ٢٤٠)

بەم شێوەیە دەبینین کە ژمارە حەفت بەشێوەی جیاواز لە نێو دەقە ئاسمانییەکان و بیروباوەڕە کۆنەکان بەکارهاتووە گرنگییەکی دیاری هەبووە لە مێژوو و ڕۆژگاری مرۆڤایەتی ((ژمارە حەفت پەیوەندییەکا هویر ب سەربوور و تاقیکرنێن مروڤایەتی ڤە دهەمی قوناغێن ژیانێ دا هەیە))(عبدالرحمن، ٢٠١٨، ٢٠٨) واتە ژمارە حەفت پەیوەندییەکی بەهێز و ورد و دوورو درێژی لەگەڵ ژیان و گوزەران و تاقیکردنەوەکانی مرۆڤ هەیە و هەمیشە لەگەڵی بەردەوام بووە، بەم هۆیەوەش شاعیر لە شیعرەکانی سوودی لەم پەیوەندییە بەهێزەی نێوان ئەم ژمارەیە و ژیانی مرۆڤ وەرگرتووە و لە شیعرەکانی وەکو ژمارەیەکی ئەفسانەیی بەکاری هێناوە .

بۆ نموونە لە شیعری (گۆرانی پاشەڕۆژ یان بەیاننامەی شاعیرە شێتەکە) دا دەڵێ:

هەفتەیەکم وەکو حەوت شووشەی
ڕەنگاوڕەنگ
لەناو لەپما ورد و خاش کرد و
حەوت ئاسمانم لە دڵمدا
وەکو حەوت گڵۆپی شین
کوژانەوە و
حەوت جیهانم وەکو حەوت
بڵاوکراوەی قەدەغە و نهێنی
لە با بێ لغاوەکاندا
کرد بە خۆڵەمێش و
سەرم هەوری سێبەری تێزا (دیوانی لەتیف هەڵمەت، ٢٠١٤، ٤٥٩)

لێرەدا دەبینین کە ژمارەی حەوتی بۆ چەندەمین جار دووبارە کردۆتەوە و کە هەریەکەو بەشێوەیەکی جیاواز .

2-1-5 کەرەستەی ئەفسانەیی:

أ- گۆپاڵی موسای:

سەبارەت بە گۆپاڵەکەی موسا، کە ئەمەش وەکو کەرەستە سەبارەت بە دار یان گۆچانەکی پێغەمبەر موسا، هەروەکو ئاشکرایە ، کە هەریەك لە پێغەمبەرەکان تایبەتمەندییەکی خۆیان هەبوو و بە شتێکی سەیر و سەمەرە و جیاوازەوە ناسراو بوون، یەکێك لەو کەرەستە جیاوازانە (گۆپاڵ) ەکەی پێغەمبەر موسا یە، کە هەرچەندە ئەمە کەرەستەیەکە لە ژیاندا هەبووە و نموونەیەکی لە مۆزەخانەی (ئەستەمبۆڵ) هەیە، بەڵام ئەو هێز و توانایەی کە لەم گۆپاڵە بوونی هەیە زۆر جار لە نێو ئەدەبیاتی فۆلکلۆری کوردیدا توانی ئەم کەرەستە ئاینییە بۆ کەرەستەیەکی فۆلکلۆری و ئەفسانەیی بگوازێتەوە ، هەر سەبارەت بەم گۆپاڵ یان دارەکەی موسا دەگوترێت ((ئەم گۆپاڵە هێزێکی جادوویی و سەرسوڕهێنەری هەبووە، لە ناو ئەفسانەکانی ڕۆژهەڵاتدا لە ژێر ناوی گۆپاڵی شوعەیب یان یەسرونی ناسراوە)) (مزوری، ١٩٩٧، ١٧).

لەتیف هەڵمەتیش یەکێکە لەو شاعیرانەی کە سوودی لەم کەرەستە ئەفسانەییە وەرگرتووە و لە نێو شیعرەکانیدا بەکاری هێناوە.

بۆ نموونە لە شیعری (ناونیشانی شانۆیەکی کۆن) دا دەڵێت:

گەر دارەکەی موسا دەبووم
خۆمم دەکرد بە گێزان
هەموو یاسا و سنوورێکم دەکرد بەموو (دیوانی لەتیف هەڵمەت،٢٠١٤، ٢٣٧)

کە دەبینین شاعیر لێرەدا باسی هێز و توانای ئەم گۆپاڵەی پێغەمبەر موسا دەکات، کە خۆزگە دەخوازێت ئەو توانایەی هەبێت بۆ ئەوەی بتوانێت سنورەکان ببەزێنێت، لێرەدا شاعیر وێنەیەکی جوانمان بۆ دروستدەکات، بەوەی کە دار عەساکە دەکات بە گیزان و دارستان، کە هێمایە بۆ دەسەڵاتدارە زاڵمەکان، دەیانکات بە گێزان بۆ ئەوەی بەئاسانی ببڕێنەوە، بەمەش شاعیر وێنەیەکی جوانی خواستنی دروستکردووە.

ئەنجام:

لە کۆتایی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا گەیشتین ئەم ئەنجامانەی خوارەوە:

١-شاعیر ئەفسانەی وەکو ڕەمزێکی گرنگ و کەرەستەیەکی فراوان بەکارهێناوە بۆ دەربڕینی مەبەست و هزرەکانی خۆی.

٢-لەتیف هەڵمەت لە شیعرەکانیدا گرنگییەکی زۆری بە بەکارهێنانی ئەفسانە داوە و تێکهەڵکێشی شیعرەکانی کردووە ، چەندین کەسایەتی و گیانەوەر و ژمارە و کەرەستەی ئەفسانەی جۆراوجۆری بەکارهێناوە.

٣-لەنێو ڕەگەزەکانی ئەفسانە زیاتر کەسایەتییە ئەفسانەییەکان لە شیعرەکانی ڕەنگی داوەتەوە و بەشێکی زۆری کەسایەتی ئەفسانە جیهانییەکان لە شیعرەکانیدا بەکارهاتووە.

٤-شاعیر لەگەڵ سوودبینینی لە ئەفسانە و بەکارهێنانی لە نێو شیعرەکاندا، لەگەڵ ئەمەشدا ئەفسانەی تایبەت بەخۆی دروستکردووە و دایهێناوە.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم/ کوردییەکان:

أ- کتێبەکان

- حمد، د. پەخشان سابیر، ڕەمز لە شیعری هاوچەرخی کوردی کرمانجی خوارووی کوردستان ١٩٧٠ ، ١٩٩١، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠١٢.
- حەسەن (أ)، مەولود ئیبراهیم، گەڕان بەدوای نەمریدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی تاران، تاران، ٢٠٢٠.
- حەسەن ب، مەولود ئیبراهیم، قەدەغەشکێنی دارەڕێی ئەفسانەی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی تاران، تاران، ٢٠٢٠.
- حوسێن، سەنگەر نازم، مەولود، ڕێزان ساڵح، ژانرە ئەدەبییەکان، چاپی یەکەم، ناوەندی ئاوێر، هەولێر، ٢٠١٨.
- خۆشناو، فەرهاد عەزیز، ئەفراندن و مردن لە ئەفسانەی کوردیدا بەپێی ئاڤێستا و دەقە پەهلەوییەکان، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠١٣.
- دیوانی لەتیف هەڵمەت، چاپی یەکەم، چاپخانەی تاران، تاران، ٢٠١٤.
- ڕەسوول، عزالدین مستەفا، لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، بەغدا، ١٩٧٩.

- سەجادی، عەلائەدین، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی دووەم، بڵاوکردنەوەی کوردستان، سنە، ١٣٩٥ھ .
- سەعدوون، سامان عزەدین، بنیاتی هونەری لە شیعری لەتیف هەڵمەتدا، چاپخانەی کەمال، سلێمانی، ٢٠١٠.
- شارەزا، کەریم، ئەفسانە لە شیعری هاوچەرخی کوردیدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆشەنبیری، هەولێر، ٢٠٠٥.
- عبدالرحمن، شڤان جرجیس، ڕەنگڤەدان ئەفسانێ د ڕۆمانا دەڤەرا بەهدینان‌دا، پەرتووکخانەی گازی، دهۆك، ٢٠١٨.
- عبدالله، ئیدریس، ئەدەبی میللی و فۆلکلۆری کوردی، بەرگی سێیەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠١٤.
- موکریانی، گیو، فەرهەنگی کوردستان، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ١٩٩٩.
- لەتیف هەڵمەت، دیوانی (فەلەستین هەمیشە نیشتیمانی غەسان کەنەفانییە)، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٨٣.

ب- عەرەبییەکان:

القرآن الكريم

- ابراهيم، نبيلة ، الاسطورة، منشورات وزارة الثقافة، بغداد، ١٩٧٩.
- الملاح و احمد، د. هاشم، ابراهيم خليل، دراسات في فلسفة التاريخ، جامعة الموصل، موصل، ١٩٨٨.
- عبدالحسين، امجد زهير، الاسطورة في المسرح، دارالشؤون الثقافية العامة، بغداد، ٢٠١٢.
- قيس، النوري، الاساطير وعلم الاجناس، مؤسسة دارالكتب للطباعة و النشر، جامعة الموصل، موصل، ١٩٨١ .

دووەم/ گۆڤارەکان

أ- کوردییەکان:

- ئەنوەر، کەیوان ئازاد، تیۆرەکانی راڤەی دەق، گۆڤاری ئایدیا، ژمارە (٣-٤)، سلێمانی، ٢٠٠٩.
- رەسول، د. شوکریە، نهێنی ژمارە (٧) لە بیر و عەقیدە و نەریتی میللەتاندا، گۆڤاری ڕامان، ژمارە (٧)، هەولێر، ١٩٩٧.
- مەولود، عبدالله خدر، حەسەن، مەولود ئیبراهیم، هێما ئەفسانەییەکان لە دیوانی (نالی) و (سالم) و (کوردی) دا، گۆڤاری ئەکادیمیا، ژمارە، ١٨، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠١١.

ب-عەرەبییەکان:

- مزوری، عبدالرحمن، الاساطير في مم و زين خاني، مجلة لالش، ع٨، دهوك، ١٩٩٧.

الملخص

بعض جوانب الاسطورة في قصائد لطيف هلمت

لا تستطيع أدبيات أي أمة او قومية أن تنمو ما لم تستفد من ثقافتها القومية، تعد الثقافة وأدب تراثنا الشعبي القومي ثروة غنية وذات قيمة، لذلك يجب أن يتم الحفاظ عليها وأن نتعامل معها بشكل متفوق، لهذا تمثل ظاهرة عودة الشعراء من المرحلة القديمة التقليدية الى المعاصرة الى احضان التراث وارثهم الشعبي القومي، دوما الهدف الابداعي الحديث والمعاصر في قصائدهم.

إن الأمة الكوردية كغيرها من الأمم صاحبة ثروة كبيرة من الثقافة وأدب تراثها الشعبي، التي يظهر عليها انعكاس الحياة ومعيشة الكورد، من بين أقسام التراث الشعبي، الاسطورة فهي واحدة من الاقسام المهمة التي يلجأ اليها الشعراء دائما لمزجها مع قصائدهم وكذلك ليكون بوسعهم بهذه الطريقة ان يمنحوا قصائدهم اسلوبا آخر وأن يلفتوا نظر القارئ اليهم، عن طريق استخدام الاسطورة، تعبر العناصر والرموز الاسطورية عن اهدافها الخفية، استطاع الشاعر ان يتعامل بشكل ملفت مع الجوانب الاسطورية واستفاد من تلك العناصر والرموز الاسطورية، بالشكل الذي جعله يلفت نظر القارئ اليه، وبهذه الطريقة عبر عن رؤيته وافكاره، ومنح قصائده الثبات، والاندماج ما بين الادب المعاصر وادب التراث الشعبي، ومن بين هذه الجوانب استخدامه العديد من الشخصيات والكائنات الاسطورية والاعمال الاسطورية في قصائده.

Abstract

Legend in the poems of LatifHalmat

Literature of any nation cannot develop without taking advantage of its own culture and folklore. Our culture and literary folklore are precious fortune which we have to preserve and treat carefully. The return of poets from the classical to modern epoch to deal with cultural and folklore was always aiming at new and modern innovations in their poems.

Kurds, like other nations, possess a rich folklore and literary heritage which reflect and portraythe living standards of Kurds. Within the parts of folklore, legend is an important branch that poets always use it to invent a new style and theme that can draw the attention of readers toward their poems, and via using legend and legendary symbols, poets propose their hidden messages.

The poet (Halmat) has successfully dealt with legends and has gotten benefit from their symbolic figures, which draw the attention of readers toward his works. In this way, he could convey his messages and express thoughts and create statics for his poems and add a mixedflavor of both modern and folklore literature to his poems. For this purpose, he has used many of legendary person, legendary creatures and legendary actions in his poems .